ACTA UNIVERSITATIS SZEGEDIENSIS
DE ATTILA JÓZSEF NOMINATAE

ACTA HISTORICA

TOMUS XL.

HUNGARIA
SZEGED
1972

5425

ACTA UNIVERSITATIS SZEGEDIENSIS
DE ATTILA JÓZSEF NOMINATAE

ACTA HISTORICA

TOMUS XL.

SZEGED
1972

Redegit
SZÁNTÓ IMRE

Szerkesztette
SZÁNTÓ IMRE

Articles appearing in this journal are abstracted and indexed in *Historical Abstracts* and *America: History and Life*

ACTA UNIVERSITATIS SZEGEDIENSIS
DE ATTILA JÓZSEF NOMINATAE
ACTA HISTORICA

hucusque edita:

Tom. I. (1957): GAÁL ENDRE: *Adatok Szeged felszabadulásának történetéhez, 1944—1945* [ENDRE GAÁL: *Données sur l'histoire de la libération de Szeged, 1944—1945*], pp. 3—24. G. SOÓS KATALIN: *A munkásság helyzete és sztrájkharca Szegeden az 1920-as években* [KATALIN G. SOÓS: *Les conditions des ouvriers de Szeged et leurs mouvements de grève dans les années vingt de notre siècle*], pp. 25—55. GULYA KÁROLY: *Kommunisták és baloldali szocialisták tevékenysége Szegeden (1933—1939)* [KÁROLY GULYA: *Les activités des communistes et des socialistes de gauche à Szeged (1933—1939)*], pp. 56—72. M. TÓTH ERZSÉBET: *Adalékok három Csanád megyei nagyközség nemzeti bizottságának történetéhez* [ERZSÉBET M. TÓTH: *Contributions à l' histoire des comités nationaux de trois communes du département de Csanád*], pp. 73—108.

Tom. II. (1957): BÁNKUTI IMRE: *Az Alföld népének harca a török hóditók ellen a mohácsi csata után, 1526—1527* [IMRE BÁNKUTI: *La lutte du peuple de l'Alföld contre les envahisseurs turcs après la bataille de Mohács, 1526—1527*], pp. 3—30. B. KOVÁCS ERZSÉBET: *A karcagi üveggyár története, 1940—1956* [ERZSÉBET B. KOVÁCS: *Histoire de la verrerie de Karcag, 1940—1956*], pp. 31—57.

Tom. III. (1958): KULCSÁR PÉTER: *A magyar államszervezés néhány problémája. István és Ajtony harca* [PÉTER KULCSÁR: *Quelques problèmes de l'organisation de l'État hongrois. La lutte entre Étienne et Ajtony*], pp. 3—39.

Tom. IV. (1958): KÖPÖSDI VERA: *A mezőgazdasági munkásság mozgalmai Békés megyében 1905—1907-ben* [VERA KÖPÖSDI: *Les mouvements de grève des ouvriers agricoles dans le département de Békés au cours des années de 1905—1907*], pp. 3—65.

Tom. V. [= Studia mediaevalia historiae universalis, tom. I.] (1959): WITTMAN TIBOR: *Az osztrák Habsburg-hatalom válságos éveinek történetéhez (1606—1618)* [TIBOR WITTMAN: *Sur l'histoire des années de crise du régime des Habsbourg d'Autriche (1606—1618)*], pp. 3—46.

Tom. VI. (1959): G. SOÓS KATALIN: *Tíz év a szegedi kommunista mozgalom történetéből (1919—1929)* [KATALIN G. SOÓS: *Dix ans de l'histoire du mouvement communiste de Szeged (1919—1929)*], pp. 3—13. SERFŐZŐ LAJOS: *A munkásság helyzete és a kommunisták tevékenysége Szegeden az 1929—1933-as gazdasági válság idején* [LAJOS SERFŐZŐ: *La situation des ouvriers et les activités des communistes de Szeged pendant la crise économique de 1929—1933*], pp. 15—45. SERFŐZŐ LAJOS: *A Kommunisták Magyarországi Pártjának tevékenysége a munkás kultúr- és sportmozgalomban (1925—1930)* [LAJOS SERFŐZŐ: *L'activité du parti des communistes en Hongrie dans le mouvement culturel et sportif (1925—1930)*], pp. 47—79.

Tom. VII. [= Studia mediaevalia historiae universalis, tom. II.] (1961): WITTMAN TIBOR: *A németalföldi forradalom rövid története* [TIBOR WITTMAN: *Précis d'histoire de la révolution des Pays-Bas*]: *A németalföldi forradalom—szabadságharc első évtizede (1566—1577)* [*La première décennie de la révolution des Pays-Bas (1566—1577)*], 3—55.; *A „koldus" diktatúra Flandriában és Dél eleste (1577—1585)* [*La dictature des gueux en Flandre et la chute du Sud (1577—1585)*], pp. 56—88.; *A németalföldi forradalom győzelme Északon (1585—1609)* [*La victoire de la révolution aux Pays-Bas du Nord (1585—1609)*], pp. 89—99.

Tom. VIII. (1961): GAÁL ENDRE: *A hódmezővásárhelyi munkásmozgalom története, 1917—1919. március 21.* [ENDRE GAÁL: *Histoire du mouvement ouvrier de Hódmezővásárhely, 1917—21 mars 1919*], pp. 3—59.

Tom. IX. [= Studia historiae universalis recentis et recentissimi aevi, tom. I.] (1961): GULYA KÁROLY: *Az erdélyi nemzetiségi kérdés megoldására irányuló törekvések 1918—1919-ben* [KÁROLY GULYA: *Les tentatives à résoudre le problème des nationalités de Transylvanie en 1918—1919*], pp. 3—19. SZÉKELY LAJOS: *Albert Mathiez: A francia forradalom* [LAJOS SZÉKELY: *Albert Mathiez: La Révolution Française*], pp. 20—34.

Tom. X. [= Studia mediaevalia historiae universalis, tom. III.] (1962): T. WITTMAN: *Un aspect de l'universalisme coménien*, pp. 3—8. T. WITTMAN: *Quelques problèmes des luttes d'indépendance de Transylvanie contre les Habsbourg et de leur idéologie*, pp. 9—18. MEDZIBRODSZKY ENDRE: *A XVI—XVII. századi török—perzsa háborúk történetének kérdéséhez* [ENDRE MEDZIBRODSZKY: *Quelques problèmes des guerres turco—persanes aux XVIe et XVIIe siècles*], pp. 19—35.

Tom. XI. (1962): TÓTH SAROLTA: *Magyar és lengyel Imre-legendák* [SAROLTA TÓTH: *Légendes hongroises et polonaises d'Émeric*], pp. 3—71.

Tom. XII. (1963): KULCSÁR PÉTER: *Bonfini-forrástanulmányok I.* [PÉTER KULCSÁR: *Études sur les sources de Bonfini I.*], pp. 3—51.

Tom. XIII. [= Studia mediaevalia historiae universalis, tom. IV.] (1963): LOUIS TRENARD: *L'„Europe" au Siècle des Lumières*, pp. 3—27. WITTMAN TIBOR: *Az első jezsuita hittérítők feljegyzései Vietnamról* [TIBOR WITTMAN: *Les observations sur Vietnam faites par les premiers missionaires jésuites*], pp. 29—43.

Tom. XIV. [= Studia historiae universalis recentis et recentissimi aevi, tom. II.] (1963): SZÉKELY LAJOS: *Gömbös és a fasizmus külpolitikai koncepciójának alapvonásai* [LAJOS SZÉKELY: *Gömbös und die Grundzüge der aussenpolitischen Konzeption des Faschizmus*], pp. 3—18. VASS ISTVÁN: *Szovjet állásfoglalások 1943-ban az európai második front megnyitásával kapcsolatban* [ISTVÁN VASS: *Sowjetische Stellungnahmen im Jahre 1943 im Zusammenhang mit der Eröffnung der zweiten europäischen Front*], pp. 19—52.

Tom. XV. [= Studia mediaevalia historiae universalis, tom. V.] (1964): T. WITTMAN: *España en la „Monarquia Española" de Campanella*, pp. 3—17. WITTMAN TIBOR: *A spanyol abszolutizmus néhány vonása a XVI. században* [TIBOR WITTMAN: *Autour des traits de la monarchie absolue d'Espagne au XVIe siècle*], pp. 19—29.

Tom. XVI. (1964): KARÁCSONYI BÉLA: *Tanulmányok a magyar—lengyel krónikáról* [BÉLA KARÁCSONYI: *Études sur la Chronique hungaro—polonaise*], pp. 3—61.

Tom. XVII. [= Studia mediaevalia historiae universalis, tom. VI.] (1965): TIBOR WITTMAN: *Reflexiones sobre la derrota del tabaco en las Antillas (siglos XVII y XVIII)*, pp. 3—25. VARGA ILONA: *A prikázok az orosz és szovjet történeti irodalomban* [ILONA VARGA: *Les „prikaz" dans la littérature russe et soviétique*], pp. 27—44.

Tom. XVIII. (1965): KRISTÓ GYULA: *Megjegyzések az ún. „pogánylázadások" kora történetéhez* [GYULA KRISTÓ: *Remarques au sujet des révoltes dites „païennes"*], pp. 3—57.

Tom. XIX. (1965): GAÁL ENDRE: *A szegedi ipari munkásság 1905 előtti szocialista szakmai szervezkedésének néhány kérdése* [ENDRE GAÁL: *Quelques problèmes de l'organisation professionnelle des ouvriers industriels de Szeged avant 1905*], pp. 3—43. SERFŐZŐ LAJOS: *A Magyarországi Szociáldemokrata Párt bekerülése a parlamentbe* [LAJOS SERFŐZŐ: *L'entrée du Parti Social Démocrate au parlement*], pp. 45—95.

Tom. XX. [= Studia historiae universalis recentis et recentissimi aevi, tom. III.] (1965): GULYA KÁROLY: *Az annexiós válság és az Osztrák—Magyar Monarchia balkáni politikája* [KÁROLY GULYA: *Die Annexionskrise und die Balkanpolitik Österreich—Ungarns*], pp. 3—36.

Tom. XXI. (1966): KRISTÓ GYULA: *Korai levéltári és elbeszélő forrásaink kapcsolatához* [GYULA KRISTÓ: *Quelques problèmes des rapports entre nos anciennes sources d'archives et narratives*], pp. 3—27.

Tom. XXII. [= Studia mediaevalia historiae universalis, tom. VII.] (1966): WITTMAN TIBOR: *A monokultúrák történetéhez a Karib térségben és Venezuelában (XVI—XVIII. sz.)* [TIBOR WITTMAN: *Acerca de la historia de los monocultivos en el area Caribe y Venezuela (siglos XVI—XVIII)*], pp. 3—24. WITTMAN TIBOR: *Belgium a spanyol és osztrák Habsburgok ütközőállama a XVII—XVIII. században* [TIBOR WITTMAN: *Belgique, état-tampon des Habsbourg espagnols et autrichiens aux XVII et XVIII siècles*], pp. 25—36. TIBOR WITTMAN: *Un sondage d'histoire comparative des idéologies: le programme économico—social des „doctrinaires" hongrois (1840—1847)*, pp. 37—43. VARGA ILONA: *Katonai szolgálat és a XVI—XVII. századi orosz uralkodó osztály rétegződése a besorolási prikáz dokumentumainak tükrében* [ILONA VARGA: *Le service militaire et la stratification de la classe dominante de Russie aux siècles XVI—XVII à la lumière du „Rasradnyi Prikaz"*], pp. 45—55.

Tom. XXIII. (1966): GAÁL ENDRE: *A szegedi ipari munkásság 1905—1906. évi szakszervezeti mozgalmának főbb kérdései* [ENDRE GAÁL: *Les problèmes principaux du mouvement syndical des ouvriers de Szeged en 1905 et en 1906*], pp. 3—41.

Tom. XXIV. [= Studia Latinoamericana, tom. I.] (1967): TIBOR WITTMAN: *La riqueza* empobrece. *Problemas de crisis del Alto Perú colonial en la Guia de P. V. Cañete y Dominguez*, pp. 3—25. TIBOR WITTMAN: *Los metales preciosos de América y la estructura agraria de Hungria a los fines del siglo XVI*, pp. 27—35.

Tom. XXV. (1967): GAÁL ENDRE: *A szegedi szakszervezeti mozgalom helyzete és küzdelmei 1907—1914 között* [ENDRE GAÁL: *La situation et les luttes du mouvement syndical à Szeged pendant les années 1907—1914*], pp. 3—29.

Tom. XXVI. (1969): BÉLA KARÁCSONYI: *Chronica Hungaro—Polonica. Pars I. (Textus cum varietate lectionum)*, pp. 3—75.

Tom. XXVII. [= Studia historiae universalis recentis et recentisimi aevi, tom. IV.] (1967): G. SOÓS KATALIN: *Magyar—bajor—osztrák titkos tárgyalások és együttműködés, 1920—1921* [KATALIN G. SOÓS: *Ungarisch—bayrisch—österreichische geheime Verhandlungen und Zusammenarbeit, 1920—1921*], pp. 3—43.

Tom. XXVIII. [= Studia Latinoamericana, tom. II.] (1968): JOSÉ-GENTIL DA SILVA: *Le monde Hispanique entre la magnifique stabilité et les grands espoirs: histoire, économie, recherche*, pp. 3—13. WITTMAN TIBOR: *A gyarmati Latin-Amerika történeti kutatásának néhány kérdése* [TIBOR WITTMAN: *Algunos problemas de investigación histórica del coloniaje en América Latina*], pp. 15—28. ÁDÁM ANDERLE: *Der spanische Absolutismus in der ungarischen Geschichtsliteratur des XIX. und XX. Jahrhunderts*, pp. 29—36.

Tom. XXIX. (1968): SZÁNTÓ IMRE: *Az 1552. évi szegedi hadjárat* [IMRE SZÁNTÓ: *Der Feldzug gegen Szeged im 1552*], pp. 3—31.

Tom. XXX. (1968): MÉREI GYULA: *Elszász-Lotbaringia Németországhoz csatolása 1870—1871-ben és a magyar közvélemény* [GYULA MÉREI: *L'annexion d'Alsace-Lorraine par l'Allemagne et l'opinion publique hongroise en 1870—1871*], pp. 3—20. GAÁL ENDRE: *Adatok Szeged 1859—1860. évi történetéhez* [ENDRE GAÁL: *Précisions sur l'histoire de Szeged dans les années 1859—1860*], pp. 21—38.

Tom. XXXI. [= Studia historiae universalis recentis et recentissimi aevi, tom. V.] (1968): GULYA KÁROLY: *A magyarországi rutén kérdés 1910—1914 között* [KÁROLY GULYA: *Le problème des ruthènes en Hongrie pendant les années 1910—1914*], pp. 3—20.

Tom. XXXII. [= Studia Latinoamericana, tom. III.] (1969): TIBOR WITTMAN: *Las Cajas Reales de Potosi a fines de la época colonial*, pp. 3—34. TIBOR WITTMAN: *Datos económicos de La Paz en visperas de la guerra de independencia*, pp. 35—40.

Tom. XXXIII. (1969): N. E. ZASZTENKER: *A neoproudhonizmus ma* [N. E. ZASTENKER: *Der Neoproudhonismus heute*], pp. 3—20. SOÓS KATALIN: *A nyugat-magyarországi kormánybiztosság megszervezése* [KATALIN SOÓS: *Die Organisierung des Regierungskommissariats in Westungarn*], pp. 21—40.

Tom. XXXIV. [= Studia mediaevalia historiae universalis, tom. VIII.] (1971): WITTMAN TIBOR: *Fejezetek a Benelux országok történetéből* [TIBOR WITTMAN: *Quelques chapitres de l'histoire des pays Benelux*], pp. 3—53.

Tom. XXXV. [= Studia Latinoamericana, tom. IV.] (1971): PABLO MACERA: *Feudalismo colonial americano: el caso de las haciendas peruanas*, pp. 3—43. TIBOR WITTMAN: *El papel de la intendencia de Potosí en la crisis del Banco de San Carlos (1795—1810)*, pp. 45—60. ANDERLE ÁDÁM: *Az agrárkérdés Peruban az 1920-as években* [ÁDÁM ANDERLE: *El problema agrario peruano en los años 1920*], pp. 61—77. VARGA ILONA: *Latin-amerikai magyar telepek a gazdasági válság időszakában* [ILONA VARGA: *Las colonias húngaras en América Latina y la diplomacia del gobierno húngaro en los años de la crisis mundial*], pp. 79—101.

Tom. XXXVI. (1971): BÉLA KARÁCSONYI—GYULA KRISTÓ: *Diplomata historiam dominii Matthaei de genere Chak illustrantia*, pp. 3—40.

Tom. XXXVII. (1971): GYULA MÉREI: *Structuralisme, analyse structuraliste, marxisme*, pp. 3—59.

Tom. XXXVIII. (1971): SZÁNTÓ IMRE: *A végvári rendszer kiépítése Magyarországon* [IMRE SZÁNTÓ: *Die Herausbildung des Grenzburgensystems in Ungarn*], pp. 3—44.

Tom. XXXIX. (1971): S. KISS ERZSÉBET: *A királyi generális kongregáció kialakulásának történetéhez* [ERZSÉBET S. KISS: *Zur Geschichte der Entwicklung der königlichen Generalkongregation*], pp. 3—56.

Tom. XL. (1972): SZEGFŰ LÁSZLÓ: *Az Ajtony-monda* (LÁSZLÓ SZEGFŰ: *La légende d'Ajtony*], pp. 3—30. MAKK FERENC: *Megjegyzések II. Béla történetéhez* [FERENC MAKK: *Remarques sur l'histoire de Béla II.*], pp. 31—49. KRISTÓ GYULA: *I. István és családja Árpád-kori történetirásunkban* [GYULA KRISTÓ: *Étienne le Ier et sa famille dans notre historiographie de l'époque de Árpád*], pp. 51—74. SZÁNTÓ IMRE: *Küzdelem a török terjeszkedés megállitásáért Magyarországon, 1541—1547* [IMRE SZÁNTÓ: *Kampf um die Expansion der Türken in Ungarn aufzuhalten, 1541—1547*], pp. 75—102.

SZEGFŰ LÁSZLÓ:

AZ AJTONY-MONDA

P. dictus magister a magyarok hősi múltjának megörökítésében jelölte meg műve célját: „Ugyanis — írja — ha Magyarország igen nemes népe származásának kezdeteit ... a falusiak hamis meséiből vagy a jokulátorok szószátyár énekéből, mintegy álomban, hallaná, bizony rút és nagyon is illetlen dolog lenne".[1]

Sajnos, ezekből a „hamis mesékből" és „szószátyár énekekből" eredeti megfogalmazásban egyetlen egy sem maradt ránk, éppen ezért nagyon meg kell becsülnünk azokat a töredékeket, latin nyelvre fordított s elbeszélő forrásainkba szórványosan felvett történeteket, amelyek felvilágosítást nyújthatnak korabeli verses epikánkról. A XI—XII. századi krónikabeli feljegyzések arról tanúskodnak, hogy a jokulátorok az első keresztény királyok és az egykorú vagy közel egykorú hősök cselekedeteit — a honfoglalás mondaköréhez hasonlóan — szintén az ősi epika hagyományai szerint öntötték formába.[2] Ilyen mondának kell tekintenünk az államalapítási küzdelmek egyik mozzanatát megörökítő *Ajtony-történet*et is, amelynek elemzésére jelen tanulmányunk szerény kísérlet.

A Maros-vidék félelmetes hírű uráról két forrásunk tesz említést: P. mester *Gesta Hungarorum*-a[3] és a *Legenda maior sancti Gerhardi episcopi.*[4] A vonatkozó helyek kritikai elemzése bizonyossá tette, hogy a két forrás egymástól független,[5] s ez Ajtony történetiségét majdhogynem kétségtelenné teszi. A két forrás — kutatóink szinte egybehangzó véleménye szerint — közös eredetre vezethető vissza: egy Csanádról szóló, közel egykorú keletkezésű hősi ének szolgáltatta a történet magvát.[6] Ezt a tipikusan népi alkotást aztán a legendaíró művében ötvözte a csanádi monostor hagyományaival, Anonymus pedig — a maga racionalizmusának megfelelően — ugyanezt a történetet megfosztja meseszerű burkától, s csak a lényegre

[1] SZENTPÉTERY, EMERICUS: Scriptores Rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum. vol. I—II. Bp. 1937—1938. — a továbbiakban SRH — idézett hely: SRH I. 33—34.

[2] KLANICZAY TIBOR (szerk.): A magyar irodalom története. I. Bp. 1964. 24—25.

[3] SRH I. 49—50., 89—91.

[4] SRH II. 487—492., 505.

[5] HORVÁTH JÁNOS: A Gellért-legendák forrásértéke. A Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának Közleményei, 13 (1958) 74—80.

[6] A hősi énekre lásd: KARÁCSONYI JÁNOS: Szent István király élete. Bp. 1904. 24.; — MACARTNEY, CARLILE AYBNER: The medieval Hungarian historians. Cambridge 1953. 158.; — HORVÁTH JÁNOS: Árpád-kori latinnyelvű irodalmunk stílusproblémái. Bp. 1954. 316—325.; — ill. A Gellért-legendák forrásértéke. 79.; — Az ősforrás hősköltemény voltának részletes filológiai igazolása: KULCSÁR PÉTER: A magyar államszervezés néhány problémája. István és Ajtony harca. Acta Universitatis Szegedinensis, Sectio Historica, 3. Szeged 1958. 5—10.

Egykorú keletkezésre is kitér: VÁCZY PÉTER: Gyula és Ajtony. (Emlékkönyv Szentpétery Imre születése hatvanadik évfordulójának ünnepére, Bp. 1938.), 495—496.; — MÜLLER FRIGYES: A nagyobb Gellért-legenda forrásai és keletkezése. Századok, 47 (1913) 355—357.

Megjegyzendő, hogy éppen az Ajtony-történetet tartja MADZSAR IMRE [Szent Gellért nagyobb legendájáról. Századok, 47 (1913) 502—503.] kései betoldásnak és ezáltal kevéssé hitelesnek.

szorítkozva adja elő.[7] A kétféle előadásmódot a későbbi művek célja határozta meg: a legendaíró a Csanád-mondát a marosi egyházmegye megalapítása körülményeinek bemutatására használja fel, míg P. mester ugyanezt a hagyományt honfoglalás-történetében Glad vezér személyének történeti hitelesítése céljából értékesíti.

Rendelkezünk azonban egy semmiképp sem elhanyagolható forrással, amely — úgy látszik — az eredeti, célzatos átszínezés nélkül előadott történetet őrizte meg (igaz, hogy öt évszázaddal későbbi lejegyzésben). Evlia Cselebi írja, hogy amikor a törökök Székesfehérvárt ostromolták, az utolsó roham előtt a vezérlő pasa hírnökök útján a harcosoknak ígért minden zsákmányt, ha sikerül bevenniök a várost. Az ígéret megsokszorozta a katonák elszántságát, s a tíznapos ostromot végül siker koronázta.[8] Mikor a belső vár feladásáról tárgyalnak, már városszerte folyik a szabad rablás. Egy janicsár tolmács — Mahmūd Terdžümān — fosztogatás közben megtalálja, és hadizsákmányként magával viszi a „Magyarok Krónikája" (valószínűleg *Chronica Hungarorum*) című, latin nyelvű művet, amelyet később lefordít török nyelvre, és a szultánnak ajánl.

A *Tārīḫ-i Ungurus*-ban,[9] minden pontatlansága ellenére is, számos értékes adat őrződött meg számunkra. István hadi vállalkozásai közül említi a Keán elleni fellépést s egy bizonyos *Marčiyanus* nevű illír vezér leverését. A kérdéses hely elemzése kapcsán Győrffy György próbálta meg kimutatni ezen vezér azonosságát a „Hun krónika" *Macrinus* nevű longobárd királyával. Győrffy azonban — a hun történet forrásait kutatva — hitelesnek fogja fel Mahmūd közlését a vezér származásáról, s úgy véli, hogy itt Istvánnak a délnyugati országrészek elfoglalására irányuló hadműveleteiről van szó; ezeket a hun krónika szerzője vetítette vissza — Anonymus módszerével — a hun történetbe.[10] Nem tagadjuk, hogy Marčiayanus és Macrinus személye valami módon összefüggésbe került egymással a török mű lapjain, azonban tagadnunk kell, hogy a névvariáció egyazon személyt jelöli. Mahmūd tolmács ugyanis a 92—96. levélen tárgyalja István Marčiyanus elleni hadjáratát, ámde már a 48—54. levélen — a *14. századi krónikakompozíció*hoz hasonlóan — előadta „Kattar" hun vezér összecsapását Macrinusszal és Detrével. Említi Macrinus halálát is.[11] A két szereplő tehát sem az ő művében, sem forrásában nem lehetett azonos egymással. Vitázni legfeljebb arról érdemes, hogyan került István korának eseményeihez a Marčiyanus név.

Nehezen bár, de esetleg elképzelhetőnek tartjuk, hogy a hunok Aquileia elleni hadjáratáról beszélve Macrinus neve sugallta a történetírónak birodalma Marčiliára keresztelését (60—65. lev.).[12] Mivel pedig az István ellen lázadó törzsfők között

[7] KULCSÁR i. m. 9—10.

[8] Evlia Cselebi török világutazó magyarországi utazásai. 1664—1666. (Török-magyarkori történelmi emlékek. Történetírók. IV.), Bp. 1908. 39—40.; — lásd még KARÁCSON IMRE: Székesfehérvár a török uralom alatt. Katholikus Szemle, 20 (1906) 921—922.

[9] Irodalma: VÁMBÉRY ÁRMIN: Tarikhi Engerusz, azaz Magyarország története czimű török kézirat ismertetése — —-tól. Magyar Akadémiai Értesítő, A Philosophiai, Törvény- és Történettudományi Osztályok Közlönye, 1 (1860) 360—362.; — BUDENZ JÓZSEF: Török olvasmányok az ideidőkre való tekintettel, Magyar Nyelvészet, 6 (1861) 69—74.; — BUDENZ: Târikh-i Üngürûsz, azaz Magyarország Krónikája czimű török kézirat ismertetése — —-től. Magyar Akadémiai Értesítő, 2 (1861) 261—316.; — HAZAI GY[ÖRGY]: Notes sur le „Tārīḫ-i Ungurus" de Terdžümān Mahmūd, Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae, 13 (1961) 71—84.

[10] GYÖRFFY GYÖRGY: Honfoglalás előtti népek és országok Anonymus Gesta Hungarorumában. Ethnographia, 76 (1965) 418—419.

[11] BUDENZ: Târikh-i Üngürûsz, 263—264.

[12] Ua. 265. — (Csak zárójelben jegyezzük meg, hogy esetleg a török fordító elírásáról is szó lehet, aki nem ismervén a VI—VII. század politikai térképét, sehogyan sem tudta elképzelni Aquileiát Frankhon déli végein, tehát egyszerűen Marseillere gondolt helyette, s ennek latin alakját — Massiliát — torzította fordításában Marčiliára.)

talált egy hasonhangzású névvel rendelkezőt, szemrebbenés nélkül megtette Illíria — azaz a szlavón terület — urává. A probléma tehát az, hogy mi lehetett a neve annak a vezérnek, akiről Mahmūd beszél. Segítségünkre van az az első pillantásra szembetűnő jelenség, hogy szerzőnk számtalan hibát vét a személy- és helynevek értelmezésében. A *veronai Detre* (Tetricus) nála *Bécs* ura,[13] *Moldvát* a személynév *Bogdhan* szóval írja,[14] *Nagy Sándort Frankhonba* telepíti[15] stb. Jogosnak érezzük tehát, hogy István korában próbáljunk egy olyan szereplőt felkutatni, akire ráillik a Marčiyanusról elmondott történet. Nem nehéz ráakadni. Istvánnak csak egy, Marčiyanushoz hasonló sorsú kortársa van: Ajtony. Mahmūd művének vonatkozó része[16] kísértetiesen hasonló struktúrát mutat a *Gellért-legenda* megfelelő fejezetével. Íme az összevetés dióhéjban:

Legenda	*Tārīh-i Ungurus*
Ajtony:	Marčiyanus:
1. A csanádi egyházmegye alapítása előtt verik le.	1. Keán után támadják meg.
2. A megtámadás oka: nem ismeri el Istvánt, s borsot tör az orra alá.	2. István ellen sereget gyűjt, kémeket küld birodalmába.
3. István serege lép fel támadólag.	3. István támadja meg.
4. *Az ütközetben elesik.*	4. *Egy várban ölik meg.*
5. Egykori hadvezére öli meg.	5. Bizalmas főembere orvul meggyilkolja.
6. Fejét Istvánhoz viszik.	6. Fejét átadják Istvánnak.
7. István igazságot szolgáltat (a kivágott nyelv története).	7. István igazságot szolgáltat. (Nyelvről nincs szó!)
8. Aki a fejet hozta, megbűnhődik.	8. A fej-hozó halállal bűnhődik.
9. A megölt vezér javait a király elkobozza, s az egyháznak és bizalmas embereinek juttat belőle.	9. Halála után javaitól megfosztja a király.

A két forrás eltérő névvel illeti a hőst, de ez magyarázható. Tudjuk ugyanis, hogy Ajtony megkeresztelkedett bizánci rítus szerint. Nem zárhatjuk ki tehát annak lehetőségét, hogy éppen a *Markion* vagy latinosan *Marcianus* nevet nyerte el a keresztségben. Emellett Ajtony az egyetlen olyan szereplője a korabeli eseményeknek, akinek pozíciójából is megmagyarázható a Marčiyanus név. Keánról Mahmūd azt állítja, hogy a *bolgárok királya*, szemben krónikáinkkal, ahol a *bolgárok és szlávok vezére*ként említik. Könnyen elképzelhetjük tehát, hogy a *Chronica Hungarorum* (Mahmūd forrása!) szerzője „István államát" azonosnak tekintette az ország egész területével, hadjáratait pedig éppen ezért külháborúknak minősítette. Az ellenséges hadak közül a bolgárok és szlávok seregének vezérét már az „ősforrásban" megnevezték, ámde Ajtonyról nem derült ki, hogy kit képviselt, ezért egyszerűen a szlávok vezérévé nevezte ki őt, Keántól elvonva szláv alattvalóit, csupán a bolgárokat hagyva meg neki. Ajtony címe így: *dux Moresanus Sclauorum* lett. (Az is lehetséges, hogy krónikáinkból esett ki az „ősforrásban" még szereplő Ajtony név, s így vált

[13] Ua. 264.

[14] Ua. 263. — Ez azonban nem csak MAHMŪD TERDŽŪMĀN írásának sajátsága, ugyanis a XVI. századi török oklevelekben is előfordul *Bogdan* vagy *Kara Bogdan* Moldva értelemben. Vö. GUBOGLU, MIHAIL: Catalogul Documentelor Turceşti. vol. 2. Bucurest 1965. 3., 5., 17.

[15] BUDENZ: Târîkh-i Üngürûsz, 263., 298—299.

[16] Hazai: i. m. 76—77.

Keán egyszerre két népcsoport főnökévé!) A fordító, Mahmūd tolmács, valószínűleg nem tudta az *Ohtum* nevet kiolvasni, és — ahogyan ezt sok más esetben is megtette — egyszerűen elhagyta. A *Moresanus* jelzőből megalkotta a *Marčiyanus* nevet, s a *Sclaui*-t — mivel ilyen nevű népet nem ismert, s talán Macrinusra is visszaemlékezett — *Sclauoni*ra értette (ti. ebben a népnévben maradt fenn leginkább a szláv származásra utalás); Marčiyanus székhelyét így *Illíriá*ba tette át.[17]

De maradt még egy probléma, amelyet sem a legendából, sem a krónikából megmagyarázni nem tudunk: Marčiyanus halálának körülményei. A legenda és a török krónika tökéletesen ellentmond egymásnak. A perdöntő ebben az esetben Anonymus lehet, s ő Mahmūdot látszik igazolni: szerinte ugyanis Ajtonyt saját várában, Marosban Csanád gyilkolta meg.[18] Nem találunk tehát egyetlen olyan motívumot sem a *Tārīḫ-i Ungurus*-ban Marčiyanusról, amely ne lenne visszavezethető valami módon Ajtonyra. A két név — véleményünk szerint — egyazon személyre vonatkozik, s ezek után semmi akadályát sem látjuk, hogy Marčiyanus történetét Ajtonyra vonatkoztatva értékesíthessük.

A török tolmács által megszerzett szöveg szerzője — úgy látszik —, ellentétben a legendáéval, Ajtony vezérrel szimpatizál. (Ez különösen élesen fogalmazódik meg az igazságszolgáltatás motívumánál!) Feltételezhetjük tehát, hogy a témáról szóló hősi éneknek volt egy Ajtony-párti változata is. Műfaját tekintve valószínűleg ballada lehetett.

A ballada kétségtelenül görög nyelvterületről származott hazánk déli területeire. Az akriti görög balladák (a Dygenis Akritas-eposz mondakörének több évszázaddal korábbi, kb. 30 balladából álló ciklusa) felfedezése óta e műfaj időhatárát az i. u. IX—X. századig tolhatjuk ki.[19] Mivel Ajtony területén — a Gellért-legenda szerint — szabadon érvényesülhetett a görög hatás, valószínű, hogy éppen ennek a hatásnak az eredményeképpen honosodott meg birodalmában a ballada mint műfaj. Természetesen nem kötelezhetjük el magunkat mereven egy görög eredetű ballada mellett, mivel a szakértői vélemény szerint balladáinkban „találhatók az európai folklórban teljesen elszigetelt, viszont a szibériai török népek költészetében általánosan elterjedt olyan motívumok és jelenetek, melyeket az ősi magyar epika törmelékeinek tekinthetünk."[20] Az etnográfia és a zenetudomány egybehangzó véleménye szerint népi *siratóénekeink* dallamkincsüket tekintve a magyar zene legősibb rétegébe tartoznak. Siratóéneket azonban csak nők énekelnek, s ez a kiváltságuk feltehetőleg egészen a matriarchátus korába nyúlik vissza.[21] Az *orchoni* feliratok azonban arról tanúskodnak, hogy *Kül tegin* sírfeliratát — amelyben a hős egész életét s vitézi tetteit

[17] Egyébként a bizánci források a Balti-tengermelléki szlávokat csakúgy, mint a Magyarország területén vagy a Balkánon élőket *Σκλαβηνοι*, azaz Szklavoninak írják. Vö. HUNFALVY PÁL: Magyarország ethnographiája. Bp. 1876. 138—139.

[18] SRH I. 50.

[19] ORTŪTAY GYULA: Az „európai" ballada kérdéséhez. (Emlékkönyv Kodály Zoltán 70. születésnapjára, szerk. SZABOLCSI BENCE és BARTHA DÉNES, Bp. 1953.) 125—132.; — Újabban VARGYAS LAJOS [Kutatások a népballada középkori történetében. Ethnographia, 71 (1960) 163—276., 479—523. — ill. 73 (1962) 206—259.] vitába szállt ezzel a datálással ENTWISTLE (European Balladry. Oxford 1939.) koncepcióját támadva. VARGYAS szerint a ballada 12. századi francia eredetre vezethető vissza (Uo. 1962. 236—237.). Ugyanakkor másutt elismeri, hogy a magyar balladaköltészet számtalan eleme a honfoglalás előtti korba nyúlik vissza (Uo. 1960. 514.). Miután a kérdés eldöntésében nem vagyunk illetékesek, úgy véljük, nem vétünk a terminológia ellen, ha az Ajtony-történetet egyszerűen egy *balladai hangvételű sirató ének*nek vagy *prae-balladá*nak tekintjük.

[20] VARGYAS i. m. 1960. 514.; — KLANICZAY: A magyar irodalom története. I. 24.

[21] Uo. 22.

[22] KÉPES GÉZA: A magyar ősköltészet nyomairól. Irodalomtörténeti Közlemények, 68 (1964) 183.

versbe szedve mondják el — őt elsirató bátyja, Bilge kagán készíttette. Feltehető, hogy „még I. István korában is a meg nem keresztelt s megkeresztelt vezéreket ilyen hősi énekben magasztalták, s ilyen siratóénekkel gyászolták."[22]

Az *Ajtony-balladá*nak, helyesebben az Ajtonyról írt balladai hangvételű siratóéneknek főhőse maga Ajtony. A tragikus sorsú hős életének megörökítése nem lehetett idegen a jokulátoroktól sem, hiszen XI. századi jokulátor-eposzunkról — melyet nagy vonalaiban krónikáink őriztek meg — sem lehet egyértelműen eldönteni, hogy központi figurája László, Géza, vagy a tragikus, bukott hős: Salamon.[23]

1. A hősi ének kezdősorai — minden valószínűség szerint — a hős származásáról adtak rövid felvilágosítást. Sajnos, Ajtony esetében az „ősforrás" elveszett vagy lappang, s a többi tudósítás ellentmondó. Ajtony származása igen nehezen tisztázható; a három forrás három különböző variációt ad: magyar (legenda), bolgár (Anonymus), szlavón (Mahmūd). Legkönnyebb dolgunk a szlavón származás esetén van, ugyanis majdnem százszázalékosnak vehetjük, hogy a „szláv" szó elértéséről van szó. Mivel azonban az egész ország területén találhattak szlávokat a honfoglalók, világos, hogy az alattvalók említése egyáltalán nem bizonyíték a rájuk telepedő elnyomó származására nézve.[24]

A *Gesta Hungarorum*-ból úgy tűnik, mintha *Glad* — Ajtony állítólagos őse — bolgár származású lett volna, mivel Vidinből kiindulva foglalta el az általa birtokolt területet.[25] Ámde másutt meg azt írja P. mester, hogy amikor a leverésére kiküldött hadtest a Temes folyóhoz ért, „jött ellenük Glad..., annak a hazának a vezére (dux illius patrie) nagy lovas és gyalogos sereggel, valamint a kunok, *bolgárok* és vlahok segítségével (cum...adiutorio Cumanorum et Bulgarorum atque Blacorum).[26] A *dux illius patrie* kifejezés önmagában is kétségtelenné teszi, hogy Anonymus — hasonlóan a *Tārīḫ-i Ungurus* forrásához — Glad, illetve Ajtony birodalmát egy — Magyarországtól független — külső hatalom területeként kezeli, szemben a legendával. De P. mester önmagának is ellentmond, amikor a bolgár vezér etnikailag meg nem határozott seregében a bolgár egységek csak segédcsapatként szerepelnek. E zavaros és ellentmondó kép viszonylag kitisztul, ha helyt adunk Győrffy György azon hipotézisének, hogy a Névtelen István-korabeli eseményeket vetít vissza a honfoglalás korába. Úgy véli (s ezt Mahmūd tolmács is igazolni látszik), hogy Ajtony története bennfoglaltatott az ősgestában, de mert nagyon közismert volt, nem lehetett honfoglaláskori őslakost faragni belőle, ezért kreálta Anonymus helynévből Glad nevű ősét, aki már összemérhette szablyáját a honfoglalókkal.[27] Ám ha fenntartás nélkül elfogadjuk e feltevést Glad nevének eredetéről, akkor az egész Csanádmondát elvethetjük, mert a Glad fennhatósága alá tartozó területen találhatunk Csanád (Chanad), Ajtony (Ahthon), Oroszlámos (Orozlanus), Szentkirály (Zenthkyral) nevű helységeket is,[28] amelyekből ezzel a módszerrel könnyen azt olvashatnánk ki, hogy összességük szolgáltatta az alapot az egész Ajtony-történet kiagya-

[23] KLANICZAY: A magyar irodalom története. I. 30—32.

[24] E terület szláv népességéről lásd: SZENTKLÁRAY JENŐ: Krassó vármegye őshajdana. Bp. 1900. 74—86.; — ÉRDÚJHELYI MELHIOR: Isztorija Novoga Szada. Novi Szad 1894. 27—36.; — SZTANOJEVITY STEFÁN: Vizantija i szrbi. Novi Szad 1903. 294.; — szláv helynevekre: MOÓR ELEMÉR: Bolgártörökök és szlávok és a Melich-féle helynévkutatás. Szeged 1930.; — Szláv alattvalókra utalhat Gellért püspök „methodianistae" fogalma is. Vö. BATTHYAN, IGNATIUS DE: Sancti Gerardi episcopi Chanadiensis scripta et acta. Albo-Carolinae 1790. 99.; — lásd még a 61. jegyz.

[25] SRH I. 49—50.

[26] SRH I. 90.

[27] GYÖRFFY GYÖRGY: Krónikáink és a magyar őstörténet. Bp. 1948. 24—25.; — ill. Honfoglalás előtti népek, 411—434.

[28] PAIS DEZSŐ: Glad. Magyar Nyelv, 26 (1930) 350—351. Csak az érdekesség kedvéért jegyezzük meg, hogy Gyulafehérvár mellett mindmáig létezik egy *Mercsia* nevű puszta.

lásához. Legnyomósabb érvnek tartjuk Glad történetisége mellett, hogy a helynevek között szerepel *Gladmonostora* is, márpedig tudjuk, hogy a családi alapítású monostorok zömét alapítójukról nevezték el (*Ahtunmonustura*, *Cuppanmonustura*, *Barsmonostora*, *Bácsmonostora* stb.), arra viszont — legjobb tudomásunk szerint — nincs példa, hogy a *-monostora* utótagú helynevek előtagja egy másik helynév lenne. (Az ilyen genitívuszos összetétel esetén még akkor is személynév áll, ha nem az alapító, hanem a kolostor védőszentjének neve szerepel előtagként.) A *Gladmonostora* elnevezés valószínűsíti, hogy a kolostor alapítója egy Glád nevű személy lehetett. Hogy ennek volt-e köze Ajtonyhoz, nem tudjuk; ellene semmi sem szól, mellette pedig Anonymus. A Glad név etimológiája nem sokat árul el: az eddigi feltevések szerint származhat a szláv „éhség" szóból, de származhat a török „kaldy"-ból is mint ennek elszlávosodott alakja.[29] A Pais Dezső által felhozott cseh, lengyel, német, román, délszláv analógiák mindenesetre óvatosságra intenek Glad nemzeti hovatartozását illető véleményünk nyilvánításában.

Tetszetős hipotézist konstruált Lisev bolgár történész a X. századi bolgár államszervezettel kapcsolatosan e területről. Úgy véli, hogy ekkoriban Bulgária peremterületein — így a magyar Alföldön is — félfüggetlen bolgár-türk bojárságok jöttek létre a nagyobb városok körül, pl. *Alpár* (ma: Kecskemét [!]) székhellyel *Krum fia Csalán* birodalma, *Bihar* székhellyel *Ménmarót* területe és *Marosvár* központtal a legéletképesebb: *Kalda* birodalma. Ez utóbbi még a XI. század kezdetén is fennállt, s csak akkor bomlott fel, amikor István magyar király seregei szétverték *Kalda fia Ohtum* hadait, megölve magát a vezért is.[30] Sajnos, feltételezése bizonyítására egyedül P. mester Gestájából meríti adatait, ügyet sem vetve a két évszázados Anonymus-kritika eredményeire, s ezért — bár érdekesnek tartjuk ötletét — nem hasznosíthatjuk Glad személyének felderítéséhez.[31]

Ajtony nevének elemzése talán közelebb visz a kérdés eldöntéséhez.[32] Váczy Péter Ajtony magyar származása mellett tört lándzsát, s kimutatta, hogy a Gyula-törzs tagjának kellett lennie.[33] A Gyula-törzs marosvölgyi migrációjával s az így kialakult területi különállóságot követő szervezeti differenciával magyarázza, hogy a XI. század elején már Ajtony és Gyula különálló területek felett rendelkeznek. Arra azonban már nem tér ki, hogy a két törzsfő egyáltalán nem viselkedik rokonként. Az erdélyi Gyula valószínűleg részt vett a Koppány elleni hadműveletekben, mert István a győzelmi trófeává szabdalt somogyi vezér egyik darabját Erdélybe küldi.[34]

[29] Ua. 354—355.

[30] LISCHEV, STR.: Zur Frage über die Lage der Stadtgemeinden in den feudalstaaten der Balkanhalbinsel (X—XV. Jhdt.). Études Historiques, 3 (1966) 102—103.; — Ajtony román származását veti fel POPOVICIU GHEORGHE (Istoria Românilor Bănăţeni. Lugoj 1904. 113—116.).; — Gladot délszlávnak véli RADOVITY IVÁN (Szrbija i Ugarszka u szredn'ei veku. Novi Szad 1939. 128—129.)

[31] Talán hitelesebbnek bizonyulna e hipotézis megtámogatva MOÓR ELEMÉR nemrég kifejtett nézeteivel [Az Árpád-monarchia kialakulásának kérdéséhez. Századok, 104 (1970) 350—382.

[32] Az Ajtony név eredetére és jelentésére nézve lásd: KARÁCSONYI JÁNOS: Ajtony=Achtum. Turul, 9 (1891) 94—96.; — MELICH JÁNOS: Adatok a magyar nyelv és helyesírás történetéhez. Nyelvtudományi Közlemények, 35 (1905) 123.; — MELICH: Ajton, Ajtony. Magyar Nyelv, 9 (1913) 352—356.; — PRÖHLE VILMOS: Ajtony és Bulcsu. Magyar Nyelvőr, 42 (1913) 445—448.; — SIMONYI ZSIGMOND: Az új szófejtő szótár. Magyar Nyelvőr, 43 (1914) 183.; — BEKE ÖDÖN: Ajton, Ajtony. Magyar Nyelvőr, 43 (1914) 266.; — Esetleges germán eredeztetésére is többen gondoltak, lásd: KULCSÁR i. m. 15.; — legvalószínűbb feltevés, hogy az Ajtony szó a görög ἀρχοῦ vagy ἄκτως szóból származna, ami *vezért, uralkodót, főnököt* jelent, s így Ajtonynak nem a nevét, hanem pozícióját jelöli. (Vö. SZENTKLÁRAY i. m. 87.).

[33] VÁCZY i. m. 499.

[34] Történetírásunkban találunk példát a felnégyelés kétségbevonására is (ERDÉLYI LÁSZLÓ: Krónikáink kritikai ismertetése. Szeged 1943. 30.) éppúgy, mint annak véleményünkkel ellenkező

Ajtonyról nem tudjuk, részt vett-e ebben a harcban; a valószínűsége mindenesetre igen kicsi. Ugyanakkor Gyula leveréséhez hallgatólagosan hozzájárult, nem fogott fegyvert a „testvér-törzs" szuverenitásának megóvására. És végül: az Ajtony elleni hadműveleteket egy bizonyos „Gyula" vezeti. Ha Váczy állítását elfogadhatónak véljük, akkor bizonyos ellentmondások még tisztázásra várnak.

2. Ajtony területét a nagyobbik Gellért-legenda határozza meg: „... ennek a férfiúnak szolgált a föld a *Körös* folyótól az *erdőelvi részekig* és *Vidinig* és *Szörényig*, amelyeket mind a hatalma alatt tartott."[35] Anonymus nem említi Ajtony birtokait, csak ősének, Gladnak a területére tér ki, ez azonban lényegesen kisebb, mint amekkorát a legenda a marosi vezérnek tulajdonít: „Azt a földet pedig, amely a *Maros* folyótól *Orsova váráig* terjed, egy bizonyos Glad nevű vezér, aki *Vidin várából* jött, foglalta el a kunok segítségével..."[36] — illetve: „... elhatározták, hogy sereget küldenek Glad vezér ellen, akinek uralma a *Maros folyótól* egészen *Harám váráig* terjedt."[37] Ez ellentmondásnak tűnik, de ha nyomon követjük Szavárd és Kadosa hadjáratát, tapasztaljuk, hogy a Harámmal szomszédos *Keve vára* bevétele után Keletnek fordulva „*Orsova várát* foglalták el."[38] Vagyis valójában nem ellentmondásról van szó, csak egy kis — Anonymusra egyébként is jellemző — felületességről, ugyanis mivel már egyszer leírta Glad birtokainak határait, másodszor csak azt a távolságot említi, amelyet a hadseregnek észak-dél irányban meg kellett tennie a Marostól Harámig. A legenda és Anonymus tehát egy lényeges ponton térnek el egymástól, az északi határvonal kérdésében. Történészeink általában a legenda tudósítását fogadják el hitelesnek, sőt olykor észak felé ki is terjesztik a határt.[39] A Körös és a Maros vonatkozásában perdöntő lehet Konsztantinosz Porphürogennétosz munkája, ha elfogadjuk azt a tételt, hogy az általa Turkiának nevezett terület[40] a Gyulák szállásterülete. Ő a Köröst mint e tartomány folyóját említi. Ortvay Tivadar mutatta ki, hogy Ajtony birtokait jórészt a Csanád-nemzetség XI. századi birtokaira, a

---

interpretálására. „Koppány elesett" — írja HÓMAN. „Testét felnégyelték; darabjait — a hagyomány szerint — Veszprém, Győr és Esztergom kapujára szegezték, a negyediket keletre küldték *intő jelként* a fejedelem ellen zúgolódó Gyula számára." (HÓMAN BÁLINT—SZEGFŰ GYULA: Magyar történet. I. Bp. 1935². 177. — a kiemelés tőlem: Sz. L.). Ezt a magyarázatot már KULCSÁR PÉTER sem tartotta kielégítőnek; szerinte „...István a győzelmi jelvényeket [ti. Koppány testének darabjait] nem fenyegetésül küldte szét az ország különböző sarkaiba, hanem éppen ellenkezőleg, megnyugtatásul: azt akarta vele jelezni, hogy a hatalom új birtokosainak nem kell többé félniök a régi rend visszatértétől." (I. m. 37.) KULCSÁR véleményét igazolja a krónika vonatkozó helye is (SRH I. 312—314.), mivel Koppány testének egyik darabját az általa ostrom alá fogott Veszprém kapujára szegezik, a másikat a királyi székhelyre, Esztergomba küldik, amely alatt a királyi seregek gyülekeztek, a harmadikat Győrbe. [Ennek aktualitását egyelőre nem tudjuk megfejteni. Hipotézisként elképzelhetőnek tartjuk ugyan, hogy a 14. századi krónikakompozíció forrásában nem *Iaurinum*, hanem *Geuru* vagy *Geuru castrum* állt (mint pl. Anonymusnál, vö. SRH I. 72.) talán Diósgyőr értelemben, s ezt félreértve írt volna a krónikás Iaurinumot. Ha e feltevésünk helyesnek bizonyulna, akkor könnyen valószínűsíthető lenne, hogy István a vele szövetséges „kabarok" szállásterületére küldte győzelmi híradásként Koppány testének darabját.] Világos tehát, hogy a negyedik részt sem valamiféle megfélemlítés céljából juttatták el Gyulához. Egyazon szimbólum jelentése egyazon összefüggésben, egy adott időpontban nem lehet különböző.

[35] SRH II. 490.

[36] SRH I. 49—50.

[37] SRH I. 89.

[38] SRH I. 91.; — Kevevár szláv lakóiról lásd: JUGA, VELIMIR: A magyarországi szerbek. Bp. 1913. 11.

[39] KULCSÁR i. m. 13—14.; — Más konklúzióra jutott KRISTÓ GYULA (Megjegyzések az ún. „pogánylázadások" kora történetéhez. Acta Universitatis Szegediensis, Acta Historica, tom. 18., Szeged 1965. 9.).

[40] MORAVCSIK GYULA: Bíborbanszületett Konstantin: A birodalom kormányzása. Bp. 1950. 176—179.

csanádi püspökség uradalmaira s az Ajtony-nemzetség tulajdonában maradt birtoktestek területére lokalizálhatjuk, s ez nagyjából egybeesik a legenda által említett országrésszel.[41] Feloldható a két forrás ellentmondása a *Tārīḫ-i Ungurus* alapján is, amely elmondja, hogy Marčiyanus tudomást szerezve István támadó tervéről csapatait visszavonta az általa szilárdan birtokolt területre.[42] Ebből arra következtethetünk, hogy Ajtony birodalmának eredeti határa talán valóban a Maros folyónál, illetve a folyótól kevéssel északra lehetett; azonban hatalma biztosítása érdekében megszállhatta a törzsek közötti gyepű területét is — talán a Körösökig —, s így nyílt módja egyebek között a Maros révhelyeinek ellenőrzésére is. Mikor azonban értesült — megkésve bár — István tervéről, sebtében összeszedte csapatait, s visszavonhatta a gyepű területéről az ott állomásozó erőket is.

3. A marosi vezér birodalmának szervezettségéről, gazdasági állapotáról így nyilatkozik a legenda: „szerfelett dicsekedett az ő erejével és hatalmával." De ennyivel nem elégszik meg a szerző, s a továbbiakban részletekbe is bocsátkozik: „Szilajon tartott lovak megszámlálhatatlan mennyiségével rendelkezett..." Ennek ellenére nem egyértelműen „pásztorkirály" Ajtony, mert az istállózó állattartás nyomait is fellelhetjük területén. A legenda világosan így folytatja a lóállományról megkezdett mondatot: „...ezeken kívül olyanokkal is [rendelkezett], amelyeket a pásztorok istállókban tartottak felügyelet alatt." Lovai mellett számtalan más állatot is neveltek, amelyeket részletesen nem említ a forrás, csak summázva: „Volt neki végtelen sok barma is, ezeknek is megvoltak a maguk pásztorai, ezenfelül gazdaságai és udvarai..."[43] voltak. Abból az ellenpontozásból, amelyet a legenda szerzője használ, világosan látszik, hogy maga sem egyoldalúan valami nomád állattartásra berendezkedett „fejedelemnek" tekinti Ajtonyt, hiszen „in domibus" tartott állatairól ír és gazdaságairól meg udvarairól (allodia et curie). Hogy e területen gabonatermesztés is folyt, az valószínűsíthető István szavaival, amelyeket a csanádi egyházmegye alapításakor Gellérthez intézett: „Én pedig ispánjaimnak meg fogom parancsolni, hogy a néptől tizedet szedjenek a kalászosokból a megfelelő időben, amelyből megélhess."[44] Gellért püspök egyik hasonlata pedig arra utal, hogy szőlőművelést is folytattak e területen: „A fű nagyon megkapaszkodik a földbe — írja Gellért —, és *amint a gyakorlatból tudjuk* (ut ex usu cognoscimus), *a szőlőnek nagyon ártalmas*, és csak nagy fáradsággal lehet gyökerestől kiirtani..."[45]

Nagyon valószínű, hogy Ajtony a gazdasági élet ilyen szervezettsége mellett közigazgatását is megszervezte (vagy azt is átvette az általa leigázottaktól). Mahmūd tolmács tud arról, hogy leverésekor István „... hatalmába kerítette a várakat, egyiket a másik után..."[46] Hogy Ajtonynak várakból irányított közigazgatása lett volna, tarthatjuk a török tolmács tudálékoskodásának is. Ámde a birodalom szervezettségéről a legenda is tud: „... hatalmat bitorolt a királynak a Maroson leúsztatott sója fölött, *vámosokat* és *őröket* állítva a folyó *révhelyein* egészen a Tiszáig, és mindent megvámolt."[47] Habár találkozunk olyan felfogásokkal is, amelyek Ajtony akcióját egyszerű rablótámadás, fosztogatás szintjére kívánják süllyeszteni, szerintünk ilyesmiről szó sem lehet, mivel a legenda világosan „révhelyeket" említ, tehát Ajtony

[41] ORTVAY TIVADAR: Az Ajtony- és Csanád nemzetségek birtokviszonyai Dél-Magyarországon. Századok, 25 (1891) 263—278.
[42] HAZAI i. m. 77.
[43] SRH II. 489.; Vö. BARTHA ANTAL: A IX—X. századi magyar társadalom. Bp. 1968. 190.
[44] SRH II. 493.
[45] BATTHYAN i. m. 215.
[46] HAZAI i. m. 77.
[47] SRH II. 489—490.

nemcsak a folyón leúsztatott sót vámolta meg, hanem „mindent", amit a folyón vagy a folyón át kívántak szállítani. A legenda több marosi révhely megszállását említi, tehát elképzelhetetlen, hogy egyszeri rajtaütésről lenne szó. A vámosok a hivatalnokszervezetbe tartoztak, akiknek munkáját az őrök voltak hivatva biztosítani, fegyveres erővel rákényszeríteni a vámkötelezettséget azokra is, akik valamilyen oknál fogva nem óhajtottak ennek eleget tenni. Az Ajtony-birodalom szervezettségéről tanúskodik, hogy Marosvár lakosságától „feudális szolgáltatást" kap, s ennek harmadrészét az általa alapított kolostornak adományozza.[48] A társadalmi rétegződés is megindult: „Nemesei és katonái, vámszedői és őrei vannak, akik fölött »dominium exercebat«, tisztikara van, amit talán kialakulóban levő hierarchiának számíthatunk, hiszen Csanád »miles valde honoratus..., qui ceteros dignitate precellebat». A király Ajtony területét »regnum«-nak nevezi, veresége után csak »provincia«. Ez a terület erősen szervezett és a főváros köré koncentrált, mert István itt a régi központtal minden előzetes munkálkodás nélkül a győzelem után királyi vármegyét létesít."[49]

4. A legenda szerint Ajtony külpolitikáját a bizánci orientáció jellemezte, sőt, a császár támogatásával gyakorolta uralmát.[50] „Hatalmat pedig a görögöktől kapott, és a fentemlített marosi városban monostort épített Keresztelő szent János tiszteletére, rendelvén bele apátot görög barátokkal az ő rendjük és szokásuk szerint."[51] Ebből az utalásból az is kiderül, hogy a hatalom gyakorlása és a vallási hovatartozás nem független egymástól. Ajtony azonban kritikus helyen keresztelkedett meg, s ez heves viták kiindulópontjává lett. „Azokban a napokban volt egy bizonyos, igen hatalmas vezér (princeps) Marosvárban, név szerint Ajtony, aki már meg volt keresztelve a görögök rítusa szerint *Vidin (Budin)* városában."[52] Egyes feltevések szerint Ajtony azért keresztelkedett meg a bolgár Vidinben, hogy ezzel biztosítsa magának Sámuel cár támogatását és Szövetségét.[53] Ezt a nézetet azonban nem látjuk indokoltnak, ugyanis amikor II. Baszileosz Bulgária elleni hadjáratának egyik ürügye éppen a bolgár eretnekség volt, nevetséges lenne, ha Sámuel vallási követelményt támasztana Ajtonnyal szemben a szerződéskötéskor. De ilyesmire nem is igen találunk példát a bolgár gyakorlatban, viszont — ha csak magyar vonatkozásokat emeljük is ki, akkor is — tekintélyes mennyiségű példát hozhatunk fel a bizánci diplomácia emlékanyagából. *Gordasz* „királlyal" éppúgy járnak el,[54] mint *Bulcsú*val,[55] valószínűleg hasonló feltételek mellett lett *Termacsu* is a császár vendégbarátja,[56] *Gyula* pedig meg is kezdte az egyházszervezést bizánci térítőkkel.[57] Nem ismerünk emellett olyan bolgár szerzetesrendet sem ekkoriban, amely saját, s nem görög rítusú lett volna.[58]

[48] SRH II. 492.; — Vö. KULCSÁR i. m. 27—28.

[49] KULCSÁR i. m. 28.; — belső idézetek: SRH II. 489—490.

[50] MORAVCSIK GYULA: Bizánc és a magyarság. Bp. 1953. 58.

[51] SRH II. 490.

[52] SRH II. 489.; — Egy későbbi változat szerint *Buda* városában! (ed. BÁNFI, FLORIO; Benedictina 1949. 297.)

[53] FEHÉR GÉZA: A bolgár egyház kísérletei és sikerei hazánkban. Századok, 61 (1927) 10—11.; — GYÖRFFY GYÖRGY: A szávaszentdemeteri görög monostor XII. századi birtokösszeírása. A Magyar Tudományos Akadémia Társadalmi—Történeti Tudományok Osztályának Közleményei, 2 (1952) 335.; — KULCSÁR i. m. 32—33.

[54] MORAVCSIK GYULA: Muagerisz király. Magyar Nyelv, 23 (1927) 258—271.

[55] GOMBOS, FRANCISCUS ALBINUS: Catalogus fontium historiae Hungaricae aevo ducum et regum ex stirpe Arpad descendentium ab anno Christi DCCC usque ad annum MCCCI. 1—3. köt. Bp. 1937—1938. — a továbbiakban: *Catalogus* — 1011.

[56] MORAVCSIK: Bíborbanszületett Konstantin, 179.

[57] *Catalogus*, 1011.

[58] A legenda ugyanis azt mondja: „cum monachis Grecis iuxta ordinem et ritum ipsorum" (SRH II. 490.)

Sokkal valószínűbb a bizánci szövetség. Ajtony látva Gyula, majd Keán vereségét, szükségszerűen egyezett ki a Vidint ostromló II. Baszileosszal, nehogy a császár és István két tűz közé fogja, és összeroppantsa.

Látszólag ellenünk szól az a tény, hogy Gellért püspök művében elsősorban a *„görög" eretnekség* ellen emeli fel szavát,[59] holott tudnia kellett volna, hogy ez bolgár eredetű. Már Ivánka Endre bizonyította meggyőző erővel, hogy Gellért Marosváron találhatott olyan görög szövegeket, amelyek hatása érződik művén.[60] Valószínűleg itt leljük fel a görög eretnekség említésének kulcsát is. Gellért a köznapi gyakorlatban tapasztalhatta, hogy az eretnek prédikátorok a nép nyelvén hirdetik nézeteiket.[61] De mivel nyelvünket alig ismerte,[62] s legjobb tudomásunk szerint szláv nyelvet sem beszélt, nézeteikről csak írott forrás segítségével tájékozódhatott. Feltételezhetjük, hogy görögül olvasott ezekről: a marosvári görög szerzetesek — akár mert szimpatizáltak velük, akár mert fel akartak lépni ellenük — lejegyezhették tanításaikat. Arra pedig, hogy Gellért tudott görögül, bár burkoltan és szerényen, maga is céloz.[63] Egyébként is, amikor Gellért Magyarországra jött, és kapcsolatba kerülhetett az eretnekséggel, akkor már az önálló Bulgária nem létezett, a bizánci császárság beolvasztotta önmagába.[64] Gellért tehát csak úgy ismerte a bolgárokat, mint görög alattvalókat.

Görög — és nem bolgár — szerzetesek mellett tör lándzsát Kristó Gyula filológiai meggondolások alapján is. A legenda ugyanis világosan a *„secundum ritum Grecorum"* kifejezést használja „secundum ritum Grecum" helyett, s ez „nyelvtanilag is nehezen engedi meg egy bolgár ethnikumú görög vallásosság feltételezését."[65]

Az, hogy Ajtony politikai számításból keresztelkedett meg, nem kétséges. Feltételezett pogány velleitásaira — szerintünk — nem elégséges érv a legendaíró megjegyzése: „Volt pedig neki hét felesége, mivel a keresztény hitben nem volt tökéletes."[66] A pogány magyarok többnejűségére ugyanis nincs adatunk, az pedig teljességgel lehetetlen, hogy görög vagy esetleg „bolgár" rítus szerint házasodott volna hét ízben. A legendaíró ágyasaira célozhat, akikből a „legkeresztényibb királyoknak" is volt éppen elég, s ezt az egyház — a politikai érdekektől függően — hol hallgatólagosan tudomásul vette (pl. I. András[67] vagy Károly Róbert[68] esetében), hol pedig vadul ostorozta (pl. II. Istvánnál[69]). Ajtony esetében éppen a negatív beállítás érdekében említi elítélőleg őket a szerző.

[59] SZEGFŰ LÁSZLÓ: Eretnekség és tirannizmus. Irodalomtörténeti Közlemények, 72 (1968) 501—515.

[60] IVÁNKA ENDRE: Szent Gellért görög műveltségének problémája. Értekezések a Nyelv- és Széptudományi Osztályok Köréből, 26 (1942) 3. sz. 19—20.; — Vö. még KRISTÓ i m. 12—13.

[61] Az eretnekek segítőit „methodianistae" melléknévvel illeti, valószínűleg a nép nyelvén prédikáló Methodiusra célozva. Mivel Method az őt ért támadások során többször is tisztázta magát az eretnekség vádjával szemben, nem tanaira, hanem elsősorban módszerére kell gondolnunk akkor amikor Gellért az eretnekeket tanítványainak vagy hozzá hasonlóknak véli. (Vö. BATTHYAN i. m. 99.)

[62] A legenda szerint még Aba Sámuel korában is tolmács közreműködésével hirdeti az igét. (SRH II. 500.)

[63] BATTHYAN i. m. 74—75.

[64] E kérdést érintettem „La missione ideologica e politica di San Gerardo in Ungheria" címmel Velencében 1970. jún. 11-én tartott előadásomban.

[65] KRISTÓ i. m. 12—13.

[66] SRH II. 489.

[67] SRH I. 345.; — Lásd még GERICS JÓZSEF: A Tátony nemzetségről. Történelmi Szemle, 9 (1966) 9.

[68] SRH I. 490. és SRH II. 217.; — Vö. még GYÖRFFY GYÖRGY: Egy krónikahely magyarázatához, Történelmi Szemle, 9 (1966) 31.

[69] SRH I. 437.; — GERICS i. m. 10.

Az orosz évkönyvek tanúsága szerint az 1000. évben „követek jöttek a római pápától és a cseh és magyar királyoktól."[70] Habár magától értetődő volna, hogy e lépést István királlyá koronázása hírüladásának véljük, mivel István orosz kapcsolatait más forrás nem támasztja alá, Kulcsár Péter megkockáztatta azt a feltevést, hogy esetleg valamelyik keleti törzsfő, talán éppen Ajtony követsége járhatott az oroszoknál, bolgár—szláv orientációjának szerves folytatásaként.[71] Szerintünk, ha valóban Ajtony követségéről van szó, akkor is a bizánci érdekszférához való tartozás nyer igazolást, ugyanis II. Baszileosz 1001-ben kezdte meg Bulgária leigázását, s hogy hátát biztosítsa, érdekkörébe igyekezett vonni a „barbárokat". Ez sikerült is olyannyira, hogy a bolgár háború idején nem tudunk nomád betörésről,[72] de halála után a besenyők 1032-ben Moesiát dúlják, 1034-ben egész Thesszalonikiig pusztítanak, 1045-ben pedig a Duna jegén átkelve, meglepetésszerűen csapnak le Moesiára, Trákiára és Makedóniára, apróbb betöréseikről nem is beszélve.[73] De Baszileosz nem elégedett meg a „barbárokkal" kötött kétoldalú szerződéssel, hanem — hogy esetleges orvtámadásoktól védje magát — szövetséget kötött a kievi nagyfejedelemmel, Vlagyimirral (978—1015), húgát is feleségül adva hozzá.[74] Ajtony orosz kapcsolatai tehát — ha beszélhetünk ilyenről — sokkal inkább bizánci, semmint bolgár orientációjának következményei.

5. A marosi vezér szerfelett nagy sereget tartott fegyverben. Erre a legenda két ízben is utal: „István királynak pedig nem adózott tisztességgel, bízva katonáinak és nemeseinek sokaságában, akik fölött hatalmat gyakorolt."[75] — illetve: „... fegyveresek sokaságával járt-kelt, a királyt pedig igen kevésre tartotta."[76] Ajtony fegyveres erejének magvát minden valószínűség szerint kíséretének harcosai képezték. De tagadhatatlan a szabad pásztorelemek, a törzsi—nemzetségi rend híveinek csatlakozása is. Érdemes megfigyelni, hogy Mahmūd tolmács forrása hogyan ábrázolja a háborús előkészületeket. István értesítést küld a környezetébe tartozó uraknak és más uraknak, ugyanakkor Keán már az „összes bolgár katonát" értesíti, Marčiyanus pedig egyenesen „egyesítette és felfegyverezte a szlovéneket" (azaz szlávokat), tehát az egész népet.[77]

Ajtony szláv—magyar serege kiegészülhetett besenyő segédcsapatokkal is.[78] Ugyanakkor számolnunk kell bolgár erők csatlakozásával, ugyanis amikor II. Baszileosz bevette Ochridát, azok számára, akik félhettek a megtorlástól — elsősorban katona-elemekre és eretnekekre kell itt gondolnunk — az egyetlen lehetséges menekülési irányul Ajtony birodalma kínálkozott. Jóllehet Ajtony a görögök szövetségese volt, mégsem valószínű, hogy ezek befogadása miatt magára vonta volna a császár haragját. Azzal, hogy hozzá menekültek, közvetve elismerték a görög

[70] HÓDINKA ANTAL: Az orosz évkönyvek magyar vonatkozásai. Bp. 1916. 52—53.

[71] KULCSÁR i. m. 33.

[72] KARÁCSONYI JÁNOS ugyan tud egy, a bolgárok oldalán történt besenyő beavatkozásról 1017 körül (Szent István király élete. 22.), de csak egy feldolgozásra hivatkozik (HILFERDING, ALEXANDER FJODOROVICS: A szerbek és bolgárok története. Nagy-Becskerek 1890. 262—263.). Az általa említett szerző azonban csak annyit mond, hogy a bolgároknak szándékukban volt besenyő segítséget kérni ám, Szilisztriánál „...*a besenyők*, akik a bolgárokkal valami módon egyenetlenségbe keveredtek, *a segélyt megtagadták*." (I. m. 263.; — a kiemelés tőlem: Sz. L.)

[73] TAPKOVA-ZAIMOVA, V.—VOJNOV, M.: La politique de Byzance dans ses rapports avec les „Barbares". Études Historiques, 2 (1965) 41.

[74] DUJCEV, J.: Les Slaves et Byzance. Études Historiques, 1 (1960) 37.

[75] SRH II. 489.

[76] SRH II. 490.

[77] HAZAI i. m. 76.

[78] KULCSÁR i. m. 36.

fennhatóságot, s Baszileosz is csak azokkal számolt le, akik ellenálltak neki. Egyébként a bizánciak maguk is felhasználták alig néhány év múlva a bolgár katonaságot. Már 1027-ben, de 1041-ben is „manicheus és bolgár" expedíciós csapatokat dobtak át Itáliába.[79]

6. Az Ajtony elleni hadjárat legfőbb oka Anonymus szerint az, hogy „... az említett királynak [ti. Istvánnak][80] minden tekintetben ellene szegült". Lényegében ugyanezt mondja a legenda is, amikor az önállóságra törekvő vezérről megjegyzi: „István királynak pedig egyáltalán nem adózott tisztességgel", sőt „a királyt igen kevésre tartotta."[81] A *Tārīḫ-i Ungurus* az Ajtony elleni hadjárat indítékairól másképp informál bennünket. Keán történetének elbeszélése után így folytatja: „Emellett egy másik hagyomány azt állítja, hogy amikor a király összegyűjtve seregét a bolgár nép ellen akart vonulni, Marčiyanus, Illiria hercege — a szlovének vidékéé — meghallva, hogy István készültségbe helyezte seregét, és megijedvén, hogy »Ő még engem is megtámadhat«, egyesítette és felfegyverezte a szlovéneket, és figyelmét a király területére fordította, és kémeket küldött oda. István király, miután megölte Keánt, és elfoglalta a bolgár provinciát, akkor figyelmét a környező tartományokra irányítva megtudta, hogy a szlovén vezér, Marčiyanus összegyűjtötte seregét. Dühbe gurulva azonnal parancsot adott, hogy Marčiyanus ellen vonuljanak."[82]

A Keán elleni hadműveletek tehát megelőzték az Ajtony elleni felvonulást. Ha elfogadjuk azt az általánosan vallott nézetet, miszerint Keán azonos a bolgár cárral, akkor tarthatatlanná válik Ajtony leverésének 1003 körülre datálása — melyhez történészeink jelentős része a mai napig is ragaszkodik[83] —, ugyanis erre a beavatkozásra legkorábban 1014 körül kerülhetett sor még akkor is, ha a Keán megöléséről krónikáinkban előadottakat nem valóságos cselekvésnek fogjuk fel, hanem jelképes utalásnak tartjuk az események időpontjára, hiszen köztudott, hogy Sámuel cár a harcmezőtől távol kapott gutaütést dühében, és így halt meg; utóda, Gavril-Radomir pedig szintén nem harc, hanem orgyilkosság áldozata lett.[84]

7. Ajtony udvarában élt Csanád, Doboka fia.[85] Ő, habár Ajtonynak bizalmas embere, hadainak főparancsnoka, a királynak is unokaöccse.[86] Ortvay Tivadar véleménye szerint Csanád anyja Gyula másik leánya, Karoldu volt, így mivel Saroltu István anyja, Géza fia és Doboka fia első unokatestvérek lennének. Az ifjú Csanád Gyula leverésekor a Gyula—Doboka-nemzetségek hadainak maradékával Ajtony területére szorulhatott, s éppen nagyszámú fegyveresének köszönhette, hogy itt hadvezéri rangra emelkedett.[87] A legenda szerint Csanád ellen „súlyos vádat emeltek" Ajtonynál, s míg ez cselvetésen „törte a fejét, s az alkalmas időt várta, hogy elveszejtse őt", Csanád megsejtve, mi készül ellene, megszökött, s ellenségéhez, István-

[79] PRIMOV, BORISLAV: Medieval Bulgaria and the dualistic heresies in Western Europe. Études Historiques, 1 (1960) 86.

[80] SRH I. 50.

[81] SRH II. 489—490.

[82] HAZAI i. m. 76.

[83] Pl. BARTHA ANTAL: I. István király Bp. 1970. 8.; — BÓNIS GYÖRGY: István király, az államalapító. Magyar Tudomány, 77 (1970) 781.; — GYÖRFFY GYÖRGY: István király emlékére. Az István király Múzeum Közleményei ser. D. No. 75. (1970) 6.; — HECKENAST GUSZTÁV: Fejedelmi (királyi) szolgálónépek a korai Árpád-korban. Bp. 1970. 29. — stb.

[84] ZLATARSKI, V. N.: Isztorija na Bölgarszkata dörzsava prez' szrednite vekove. Szofija 1927. 740—749.

[85] MELICH JÁNOS: Doboka. Magyar Nyelv, 23 (1927) 240—245.

[86] SRH I. 49—50.

[87] ORTVAY i. m. 263—268.

hoz pártolt át.[88] Az elbeszélésből nem derül ki, hogy Csanádot alaptalanul vádolták; könnyen lehet, hogy nyomós érvek szóltak ellene, s azért mentette a bőrét az ellenséghez ahelyett, hogy Ajtonynál sietett volna tisztázni magát. A Csanád körüli problémák megoldásához komoly adalékokat szolgáltat Mahmūd Terdžümān, aki szintén megőrizte számunkra a hűtlen alattvaló motívumát. István támadást rendelt el: „Mihelyt a kémek megtudták ezt — írja —, igyekeztek, hogy Marčiyanus előtt megjelenjenek, s a valóságnak megfelelően tájékoztassák őt a helyzetről. A félelemtől megszeppent Marčiyanus visszavonta csapatait onnan azokra a területekre, ahol önállósága biztosítva volt, és ahol volt egy vezére, akibe teljes bizalmát helyezte; annak volt egy erős vára: ő most ebbe a várba ment, ahol menedéket vélt találni, és magának mondván, míg itt várakozott, hogy az idő majd meg fogja mutatni, mit hozhat, a végzet nyílvesszeje számára kitárta keblét, és menedékre lelt. Ezalatt ismét felkerekedve egy nap István király megérkezett Marčiyanus rezidenciájába, megtalálva kincseinek maradékát,[89] és birtokába vette azt; néhány embert a várban hagyott kinevezve ide egy parancsnokot, ezután a Marčiyanusról szóló kósza hírekre alapozva ellene vonult. Eközben a krónikás[90] elmondja, hogy a vezér, aki annak a kastélynak ura volt, üzenetet kapott mondván, hogy valójában a király visszatér őellene, s közeledik; ettől való rémületében a vezér, nem szólva egy szót sem Marčiyanusnak és a félelem tengerén hajózva, azt kérdezi magától, hogyan lehetne ellenállni neki, ezen gondolkozott, és gondjaiba merült. Végül az az ötlete támadt, hogy amikor Marčiyanus öntudatlan lesz, meg fogja találni annak a módját, hogy levágja a fejét, és hogy ez a tette a király tudomására jusson, hogy ezáltal végül is a király kegyébe férkőzzék."[91] A hűtlen vezért nem nehéz Csanáddal azonosítanunk. Igaz, a legenda ennek tökéletesen ellentmond, s éppen Ajtonyt vádolja gyilkos tervek szövögetésével ellene, az azonban bizonyosra vehető, hogy mivel a legenda forrása egy, Csanádról szóló hősi ének volt, ez a szöveg a történteknek egy szépített, átformált, Csanádot igazoló változatát tartotta fenn. Világosan kiderül ez abból a monumentális csataképből is, amelyet a legenda fest, hogy Csanád gyilkosságát elfogadható színben tüntesse fel, holott Anonymus egyértelműen megmondja, hogy Ajtony meggyilkolása Marosvárban történt, s Csanád volt a tettes, ütközetről pedig — amelyben Csanád is részt vett volna — nem beszél. Mahmūd Terdžümān határozottan különválasztja a csata és a gyilkosság szálait. Anonymus Gestája és a török krónika tehát egy, a legenda forrásától eltérő szemléletű, nyíltan Csanád-ellenes változatát őrizte meg a mondának, amely a valósághoz hívebben rögzítette az eseményeket, jóllehet maga sem volt mentes a mondai motívumoktól. A legendában megrajzolt történet végső soron többszöri átfestés eredménye. István és Ajtony háborújáról minden bizonnyal a régebbi megfogalmazást Anonymus (s talán Mahmūd Terdžümān) forrása őrizte meg. Ezt az első rögzítést követően vagy már vele egyidőben Csanád hősi tetteit magasztaló ének keletkezett, amely Csanád vagy utódai szájaíze szerint változtatta meg a történetet: Csanádot István hadvezérévé nevezték ki, aki Ajtonyt nyílt harcban öli meg. A hitszegés motívumát azonban ki kellett védeni, ezért Ajtonyt vádolták meg

[88] SRH II. 490.

[89] Talán nem érdektelen megjegyezni itt, hogy Csanád és Nagyősz között félúton, az Aranka patak partján található Nagyszentmiklós: az itteni kincslelet mindenképp összefüggni látszik a Csanád—Ajtony történettel. Irodalmát lásd: BANNER JÁNOS—JAKABFFY IMRE: A Közép-Dunamedence régészeti bibliográfiája a legrégibb időktől a XI. századig. Bp. 1954. 445—447.; — ill. A Közép-Dunamedence régészeti bibliográfiája 1954—1959. Bp. 1961. 200—201.; — ill. A Közép-Dunamedence régészeti bibliográfiája 1960—1966. Bp. 1968. 219.; — Lásd továbbá: LÁSZLÓ GYULA: Hunor és Magyar nyomában. Bp. 1967. 60—67.

[90] Ti. MAHMŪD TERDŽÜMĀN forrása.

[91] *Hazai* i. m. 76—77.

hitszegéssel, s az árulás ódiumát, melynek szenvedő alanya immár Csanád lesz, Gyulára hárították át. A legendaíró felhasználva ezt az éneket, hogy a szemben álló erőket ideológiai szempontból jobban körvonalazza, Ajtonyt a „hitben tökéletlennek" festi, Csanádot pedig, habár kénytelen bevallani frissen keresztelt mivoltát, máris isteni malaszttal teljes, aktív hitharcosként mutatja be. A hősi énekben valószínűleg megörökített ősi magyar haditaktikát teljesen félreértve a csatát egy vesztes és egy győztes etapra bontja, hogy közbe tudja iktatni Csanád álmát, ezzel a marosi egyház védőszentjének — szent Györgynek — az ütközet alakulásában betöltött fontos szerepét kihangsúlyozva. A továbbiakban pedig beleszövi az oroszlámosi monostor és a csanádi püspökség megalapításának hagyományát is.[92] Az események rekonstruálásához még tisztázni kell Anonymus és a *Tārīḫ-i Ungurus* viszonyát. Véleményünk szerint kizárt annak a lehetősége, hogy a török tolmács által zsákmányolt munka szerzője ismerte volna P. mester művét. Elegendő ennek bizonyítására, hogy Anonymus regényes honfoglalástörténetének nyomát sem találjuk a török krónikában, s a X. század történetére vonatkozó adatok is teljes egészében hiányoznak.[93] Legfeljebb közös forrásra vezethetők vissza, amelyet azonban elveszettnek vagy lappangónak kell tekintenünk.

8. Hipotézisünket a legenda, a gesta s az említett krónika kapcsolatáról elmondottakra építve, a következőkben megkíséreljük — ugyancsak hipotézisszerűen — az eseményeket rekonstruálni.

István megtámadta Ajtonyt. Valószínűleg azért, hogy elkerüljék a kétszeri átkeléssel járó bonyodalmakat (ti. a Tiszán és a Maroson), a Tisza felől támadtak csapatai. Elképzelhető, hogy egyenesen a kétkulacsos Csanád ösztönzésére éppen itt és így. A vezérről minden további nélkül feltételezhető, hogy kapcsolatban állt a királyi csapatokkal — egy ilyen üzenetváltásról Mahmūd tolmács is tudósít —, ugyanakkor a legenda is megjegyzi, hogy István nem bízott Csanádban, kémet látott benn, s csak próbatétel után hitte el — nem fenntartás nélkül —, hogy valóban őt kívánja szolgálni.[94] A támadás időpontjában szerintünk — ellentétben a legendával — Csanád nem tartózkodott a királyi seregben, hanem Marosvár helyőrségének parancsnoki tisztjét látta el. A királyi sereget a Gyula vezette, akit semmiképp sem azonosíthatunk a király által levert erdélyi Gyulával, legfeljebb annak egyik leszármazottjával, bár az sem elhanyagolható tény, hogy ekkoriban a *gyula* még nem egyértelműen személynév értelmű,[95] s így egyszerűen a hadvezér méltóságát is jelölheti. A királyi sereg meglepetésszerűen támadhatott, s habár Ajtonynak a hadi készülődés késve a tudomására jutott, az átkelést már nem tudta megakadályozni a Tiszánál. A marosi vezér nem is vett részt az ütközetben, seregét hadvezére irányította, míg ő maga Marosvárba húzódott.[96] A legenda szerint ugyan Ajtony maga vezette seregét, de ez aligha hihető éppen a legenda tudósítása alapján, hiszen szerinte Ajtony hadainak korábban is volt hadvezére (Csanád); nem valószínű tehát, hogy később Ajtony maga vette kezébe a hadsereg irányítását. Etnikailag sokszínű seregében komoly létszámmal lehettek olyan csapattestek, amelyek az ősi magyar haditaktikát,[97] a lovasroha-

[92] HORVÁTH: A Gellért-legendák forrásértéke. 40.

[93] BUDENZ: Târîkh-i Üngürûsz. 268.

[94] SRH II. 490.

[95] Thietmar merseburgi püspök — István kortársa — név szerint ismeri az egyik „gyulát", aki nem más, mint „*Procui senior, avunculus regis Pannonici*". (*Catalogus*, 2203.)

[96] Anonymus egyébként nem csak Ajtonyt menekíti erődítménybe: őse, Glad dux is várába (Kevevára) fut a magyarok elől. (SRH I. 91.)

[97] A magyar haditaktikának a királyi sereg részéről történt alkalmazására már KULCSÁR PÉTER is gondolt. (I. m. 34.)

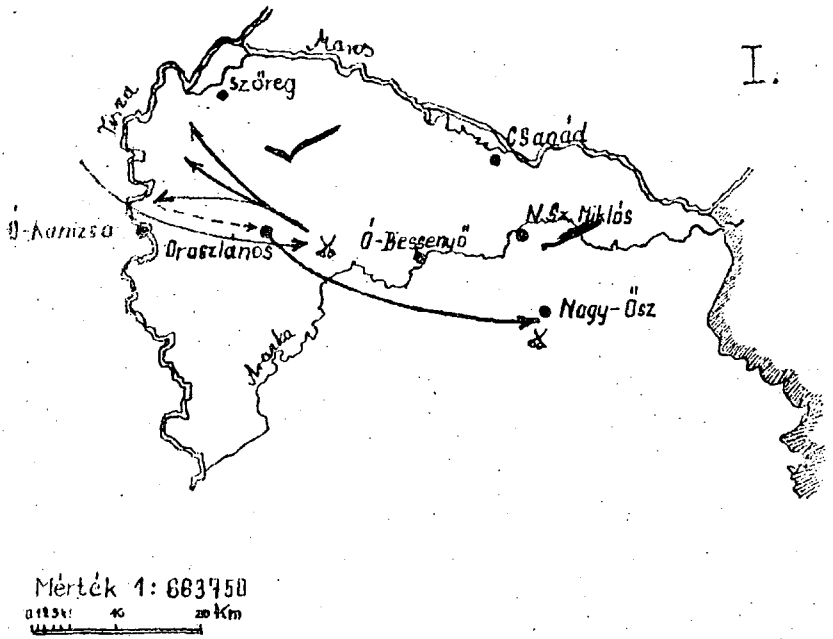

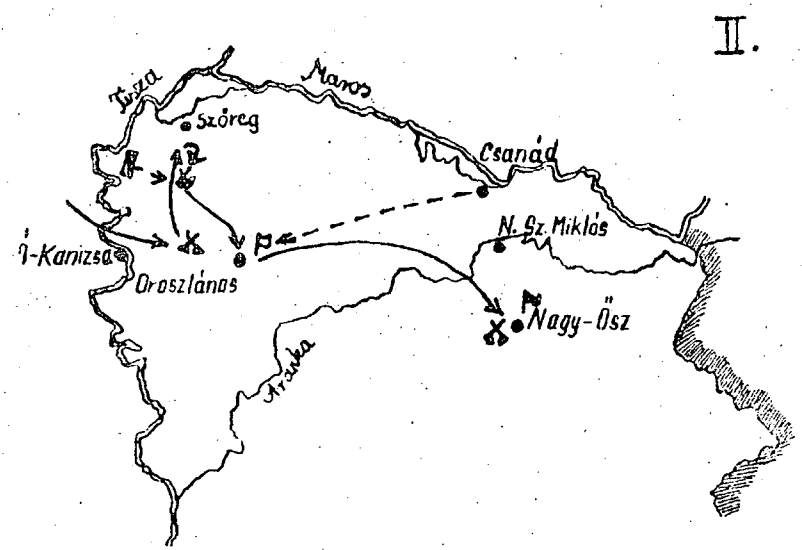

A királyi sereg mozgása a Gellért-legenda (I.), illetve a „rekonstruált" Ajtony-monda szerint (II.).

mot, a színlelt megfutamodást s cselvetést nem ismerték. A királyi hadvezérnek erről biztos tudomása lévén, a kanizsai átkelés után seregét két részre osztva egyik hadtesttel Ajtony ellen vonult, míg a másik Kanizsa és Szőreg között a Tisza árterének erdőségeiben megbújt.[98] Az első seregrész megütközött Ajtony csapataival, majd a csata hevében adott jelre megfutamodott Szőreg irányába. Ajtony serege üldözőbe vette a menekülőket. Az üldözőket aztán oldalba kapta a másik hadseregcsoport, majd a visszaforduló első hadtesttel két tűz közé fogva megfutamították és szétszórták Ajtony seregét. Oroszlámos környékéig üldözték a vert sereg maradványait, s itt táborba szálltak. Ajtony szétzilált serege Nagyősz környékén gyülekezett az éj leple alatt. (Semmiképp sem tehetjük magunkévá a legenda tudósítását, mert roppant valószínűtlennek tűnik számunkra, hogy a királyi hadsereg egy nap leforgása alatt átkel a Tiszán, ütközetbe bocsátkozik Ajtony csapataival, vereséget szenved, a menekülők mintegy 20—40 km hosszú területen szétszóródnak, ezeket a vesztes sereg vezére nemcsak összegyűjti, s harcképessé szervezi, hanem még a győztesen visszavonuló ellenség után is lopakodik 15—20 km-t, s ott ver tábort; miután mindezzel elkészült, álomra hajtja a fejét, majd rövid pihenő után egy vízió hatására felveri halálosan fáradt seregét, s a győzelme helyétől mintegy 50 km-re visszalovagló s visszavonultan táborozó ellenséges haderőt rajtaütésszerűen megtámadja, s szétveri ugyanazon éjjel.[99])

Amikor a vereség híre eljutott Marosvárba, Csanád, hogy István kegyét megnyerje, orvul meggyilkolta Ajtonyt.[100] A királyi had győzelme azonban nem volt megsemmisítő, s amint Csanád tudomására jutott, hogy a szétkergetett hadak Nagyősz környékén gyülekeznek, megrettent, s úgy határozott, hogy a vezér levágott fejével a királyhoz szökik. Néhány bizalmas emberével kémlelődés ürügyén megszökött a várból, s a király seregéhez menekült.[101] (Feltehetőleg Csanád ezen szökését szépítette a legenda, illetve forrása, amikor korábbi eseményként tüntette fel átállását a királyi táborba.)

A királyi sereg vezére, aki valószínűleg Csanád elbeszéléséből szerezhetett hírt a Nagyősz mezején gyülekező ellenségről, alkalmasnak ítélte a lélektani pillanatot a rajtaütésre, amikor Ajtony még rendezetlen serege rádöbben, hogy vezérét orvul megölték, s az általános zűrzavart kihasználva támadást rendelt el. A felkészületlen, bár még maradékában is tekintélyes ellenséges haderőt sikerült ezzel a támadással térdre kényszeríteni.[102]

9. Nem elhanyagolható tényező, hogy kit kell a királyi sereg vezérének tekintenünk. A legenda *Csanád*ról beszél, emellett tud bizonyos *Bech ispán*ról, aki Csanádhoz hasonlóan Ajtony egyik nejét kapta feleségül.[103] Ugyancsak a legenda tud a hitszegő vezértársról, *Gyulá*ról is.[104]

Csanád fővezérségét a források ellentmondásossága miatt kizártnak tartjuk. Bech címe *comes*, tehát aligha tekinthetjük a hadműveletek első számú irányítójának, hiszen a Koppányt leverő sereg elöljárója „ductor exercitus", ill. „princeps

[98] SÖRÖS PONGRÁCZ: Az elenyészett bencés apátságok. (A Pannonhalmi Szent-Benedek-Rend története. szerk. Erdélyi László, 12. köt.), Bp. 1912. 435.

[99] SRH II. 490—491.

[100] SRH I. 50.; —HAZAI i. m. 77.

[101] HAZAI i. m. 77.

[102] A legenda szerint Ajtony serege Nagyősz mezején s nem Marosvárnál gyülekezett. MAHMŪD TERDŽŪMĀN is úgy tudja, hogy a királyi seregnek elsősorban nem a várnak az elfoglalása volt a célja, hanem Marčiyanus másutt összevont seregének megsemmisítése.

[103] SRH II. 505.

[104] SRH II. 492.

exercitus".[105] Bech legfeljebb egy kisebb egység parancsnoka lehetett. A Gyula pedig ismét csak nehezen jöhet számításba, mivel — mint köztudott — Istvánnak komoly konfliktusa volt családjával.

Más a helyzet azonban, ha a *Gyula* szó alatt nem nevet, hanem címet kell értenünk, azaz a hadsereg főparancsnokát, akinek nevét nem jegyezték föl. De ki lehetett akkor a legesélyesebb a főparancsnoki cím elnyerésére? Véleményünk szerint Imre, István király fia.

Az Imre halálát feljegyző *Annales Hildesheimenses* tanúsága szerint a herceg egyben „*dux Ruizorum*" is; azt pedig Győrffy Györgynek sikerült hitelt érdemlően bizonyítani, hogy a „dux Ruizorum" azonos tartalmú a később Péterre ruházott „dux *exercitus regis*" címmel.[107] Megerősíti ezt az Imre-legenda maga is, amikor elbeszéli, hogy a szent herceg szűzességi fogadalmat tesz „szent Györgynek".[108] Az említett „égi pártfogó" tipikus katona-szent, akinek — hasonlóan szent Mártonhoz — csaták előtt szoktak fogadalmat tenni.[109] Az Ajtony elleni hadműveletek során, a győztes etap előtt, a királyi sereg vezére is szent Györgynek tesz fogadalmat.[110] Nem kizárt tehát, hogy ugyanarról a személyről van szó a két forrásban.

Imre házassága is minden valószínűség szerint az Ajtony elleni fellépés zavartalanságát célozta. A görög hercegnő jelenléte a magyar udvarban[111] fokozta annak a valószínűségét, hogy Bizánc nem fog fegyvert vazalusa oldalán, ha azt a magyar király részéről támadás érné.

A herceg az akció idején nem gyermek már, régen túljutott neveltetése időszakán (legalább 4—5 évvel!), s egyébként is 16—17 éves korában már vállalkozhatott a hadsereg irányítására.[112] Talán nemcsak átvitt értelmet kell tulajdonítanunk a róla írt himnuszok egyike azon két sorának, amelyben az alábbiak fogalmazódtak meg: „Mente deo militat // dux vocatur fortis."[113]

A *Képes Krónika* Vazul megvakítását ábrázoló miniatúráján is ugyanazon hatalmi jelvényekkel temetik a herceget, amelyeket István sírbatételének megfestésekor a király kezeibe ad a miniátor.[114] Az sem lehet közömbös, hogy e hatalmi jelvények között szerepel a jogar is, amelyet az említett korban még katonai méltóságot jelképező „díszfegyvernek" tekinthetünk.[115] (Talán nem vetjük el nagyon a súlykot,

[105] SRH I. 313.

[106] *Catalogus*, 141.

[107] GYÖRFFY GYÖRGY: A magyar nemzetségtől a vármegyéig, a törzstől az országig. Századok, 92. (1958) 574—579.

[108] SRH II. 454.

[109] ERDÉLYI LÁSZLÓ (szerk.): A pannonhalmi Szent-Benedek-Rend története. I. A pannonhalmi főapátság története. I. Bp. 1902. 589.; — Lásd még SRH II. 381. és 408.

[110] SRH II. 491.

[111] MORAVCSIK GYULA: Görögnyelvű monostorok szent István korában. (Emlékkönyv Szent István király halálának kilencszázadik évfordulóján. 1—3. köt. — a továbbiakban SZIE — Bp. 1938.) I. 412—416.; — Imre feleségének kérdésében a megoldás más feltevés szerint is elképzelhető: van aki II. Miesko lengyel király leányát véli [KARÁCSONYI JÁNOS: Vélemény Szent Imre herceg nejéről. Századok, 36 (1902) 105—111.], van aki III. Kresimir horvát király leányát gondolja (ERDÉLYI LÁSZLÓ: Szent Imre és kora. Bp. 1930. 18.) a herceg feleségének.

[112] Erre nyugati és keleti analógiák egész sorát hozhatnánk fel: a Meroving-dinasztiabeli Clovis (Hlodvigh), 465-ben született, 481-ben uralkodó, 486-ban (21 éves) a soissonsi ütközetben szétveri Syagrius seregeit. (DURUY, VICTOR: Histoire du Moyen Age. Paris 1890. 47.); — Kül tegin 16 éves korában már hadat vezet. (LIGETI LAJOS: Az ismeretlen Belső-Ázsia. Bp. 1940. 201.); — Magyar vonatkozásoknál maradva pedig: Kun László 16 éves, amikor Habsburg Rudolffal szövetségben Dürnkrutnál tönkre veri Ottokár hadait. (SRH I. 185—186.)

[113] DANKÓ JÓZSEF: Vetus hymnarium ecclesiasticum Hungariae. Bp. 1893. 232.

[114] Képes Krónika. I. (facs.), Bp. 1964. 46.; — Ugyanezt láthatjuk Kun László esetében is (uo. 129.).

[115] LÁSZLÓ GYULA: Adatok a koronázási jogar régészeti megvilágításához. SZIE III. 536.

ha az Ajtony elleni hadműveletekről elmondottakból — tovább vive a gondolat fonalát — arra a következtetésre jutunk, hogy a később bekövetkezett német támadás idején is Imre vezethette győzelemre a magyar seregeket. Az Imre-legenda szerint Imre Veszprémben tett fogadalmat szent Györgynek,[116] amely egy nyugat-magyarországi hadműveleti területhez közel esik.[117] István király közvetlenül a német támadás kivédése után akarja átadni a királyi hatalmat fiának, s ez arra mutat, hogy Imre mögött komoly erők sorakozhattak föl, akikre támaszkodva Imre egy esetleges belháborúban is esélyes lehetett a győzelemre.[118] Érdekes emellett, hogy a békekötésnél — néhány forrás tanúsága szerint — nemcsak Konrád császár volt jelen, hanem fia, Henrik király, a bajorok hercege is.[119] Ha a békekötő felek egyikének gyermeke jelen van mint a hatalom részese, aligha tételezhető fel a másik félről, hogy ne hasonlóképp cselekedjék. Ugyanezen források azonnal a békekötés említése után utalnak Imre halálára.[120])

Csanád kiemelt szerepeltetése Ajtony leverésében akkor is kétségeket támaszthatna, ha elvetnénk Anonymus és Mahmūd Terdžümān egymást igazoló leírását. Már Ortvay Tivadar rámutatott erre, midőn Csanád katonai pályafutásáról a legendában vázolt képet elemezte.[121] A legendaíró — vagy inkább forrása — bármenynyire is igyekezett, hogy a tényeket elferdítve, a szereplőket átfestve Csanádot egyértelműen pozitív hősként mutassa be, nem tudta az eredeti történet mozaikdarabkáit úgy egymáshoz illeszteni, hogy az így kialakított tablón a tüzetesebb vizsgálódás ne deríthetné fel azonnal a töréseket, szabálytalan illeszkedéseket, torzításokat.

A *Tārīḫ-i Ungurus*-ban vázolt eseményeknek hitelt adva — amelyeket Anonymus szűkszavú közlése is alátámaszt — elmondhatjuk, hogy a katonai siker valójában a gyula, azaz a dux exercitus regis, tehát Imre herceg személyes érdeme volt, s Csanád csak Ajtony álnok meggyilkolásával „segített" a győzelem kivívásában. Nem a „gyula" orozta el tehát Csanád dicsőségét, hanem a Csanádról szóló nemzetségi hagyomány sajátította ki ennek eredményeit, amikor Csanád jellemtelen árulását dicső haditetté magasztosítva elvitatta a „gyulától" a marosi vezér serege megsemmisítésének érdemét is. (Könnyen lehet, hogy ez Kálmán uralkodása idején történt, amikor a hagiografusok a szent hercegről szóló történetek „nyelvét kivágták" aszkéta-ideállá torzítva Imre-hagyományunkat.)

10. A döntő ütközet után az elesett keresztények tetemét Marosvárba vitték, amelyet — valószínűleg Csanád közreműködése révén — nem is kellett megvívniok, s ott Keresztelő szent János cintermében temették el, a „...görögök monostorában, mert ebben az időben abban a provinciában más monostor nem volt."[122] A legendaíró szavaiból bizonyos kényszerűségre következtethetünk, amellyel megmagyarázza, hogy miért éppen egy „görög" kolostor temetőjében helyezték örök nyugalomra a keresztények földi maradványait. Hasonló hangnemben ír másutt is: „Azon város harmadrésze pedig az említett hely szerzeteseinek szolgált, *akiket Csanád nem űzött el*, hanem megengedte, hogy abban az állapotban maradjanak, amelyben találtat-

[116] SRH II. 454.

[117] Feltevésünk nincs ellenmondásban az előbb elmondottakkal, ugyanis az Imre-legendából tudjuk, hogy a herceg fogadalmát többször is megújította. Persze annak lehetőségét sem zárhatjuk ki, hogy a legendaíró itt egyszerűen egy toposzt alkalmaz.

[118] SRH I. 318—319.; — *Catalogus*, 59.

[119] *Catalogus*, 9., 92—93., 141. stb.

[120] E háborúságról bővebben lásd: Gombos Ferenc Albin: Szent István háborúja II. Konrád római—német császárral 1030-ban. SZIE II. 107—132.

[121] Ortvay i. m. 268.; — Az éjszakai őrszolgálatról ezzel szemben a legenda így ír: „Exploratores autem utriusque partis vigilantes hinc et inde discurrebant." (SRH II. 491.)

[122] SRH II. 492.

tak."[123] Valójában Csanádnak semmi oka nem lehetett, hogy elkergesse a görög barátokat, s így a megfogalmazást az egyházszakadás utáni anakronizmusnak is vehetnénk, ha e szándékát éppen Gellért püspök közbelépésére meg nem másította volna. Gellért ugyanis kitelepíttette a görög szerzeteseket Marosvárból. A legenda újabb ellentmondására utal, hogy ezt az akciót egyszer Csanád fogadalmával magyarázza, amikor így ír: „Ezután elmenve Csanád arra a helyre, ahol álmában az oroszlánt látta, szent György tiszteletére monostort épített betelepítve oda apáturukkal együtt az említett görög szerzeteseket Keresztelő szent János monostorából."[124] Ámde Csanád aligha álmodhatott a csatasíkon, s így valószínűbb a második magyarázat, hogy e szerzetesek eltávolítása Gellért kezdeményezésére történt. Az oroszlámosi monostor felszentelése után így folytatódik a legenda: „Onnan elindulva eljutottak Marosvárba, ahol görög barátok voltak, akik Isten tiszteletét saját törvényük és szokásuk szerint tartották. *A püspök pedig tanácsot tartva Csanád ispánnal, a görög apátot szerzeteseivel átvitette Oroszlámosra, kolostorukat pedig a püspök és fráterei használatára rendelte*, akik abban laktak, amíg szent György vértanú kolostora fel nem épült."[125] A legenda tehát itt is a görög szerzetesek áttelepítéséről beszél, habár — úgy tűnik — ezt csak ideiglenes megoldásnak szánták, amíg a püspök számára fel nem épül az új monostor. Jóllehet — a legenda szerint — később Gellért a Maros partján valóban építtetett egy monostort szent György tiszteletére,[126] a görög barátok visszahelyezéséről nem történik említés. Helyüket végérvényesen bencések foglalták el. Hasonló eredményre következtethetünk a feldebrői átsatások eredményeiből is: itt a bencés szerzetesek betelepítése előtt már bazilita kolostor működött.[127] E két párhuzamos jelenség joggal figyelmeztet arra, hogy az egyházon belül ádáz harcok folytak egy-egy terület híveinek megnyeréséért. A görög szerzetesek elleni fellépés Gellért korában is aktualitással bír. Ha azokra a szenvedélyes kitörésekre gondolunk, amelyekkel a bolgár Kozma presbiter ostorozza az eretnekség mellett a szerzetességet is, lehetetlen szem elől tévesztenünk, hogy a kolostorok és szerzetesrendek közötti harc egyben ideológiai szembenállást is kifejez. A bazilita kolostorok gyakran a bogumil eretnekek tűzfészkei voltak,[128] s valószínűleg ezt aknázták ki a bencések, amikor az államhatalomra támaszkodva megkísérelték elmozdítani őket pozícióikból, s ez magyarázná ugyanakkor, hogy nem minden bazilita kolostor tűnt el, csak az eretnekgyanúsak, egyébként új alapításokra is sor került a század folyamán. Az eretnekség előfordulását pedig éppen Gellért műve bizonyítja.[129] (Egyébként a görög szerzetesekkel kapcsolatban derül ki legvilágosabban a csanádi kolostor hagyomá-

[123] SRH II. 492.
[124] SRH II. 492.
[125] SRH II. 493.
[126] SRH II. 496.; — A csanádi templomra lásd: ORTVAY TIVADAR: Szent Gellért, másképp Szent Bernát, valamint a Bold. Szűz állítólagos csanádi apátságaik iránt, tekintettel a csanádi régi romokra s a szándékolt átsatásokra. Archaeologiai Közlemények, 10 (1876) 1—23.
[127] KAMPIS ANTAL: A feldebrői pásztorbot. Archaeologiai Értesítő, 88 (1961) 109—110.; — KOVÁCS BÉLA: Elpusztult középkori kolostorok Heves megyében. Az Egri Múzeum Évkönyve, 4 (1966) 71—95. — KOVÁCS szerint a Feldebrői név maga is a latin „vetus scrobs" szláv megfelelője.; — NAGY ÁRPÁD: Északkelet-Magyarország X. századi kereszténysége és az Aba nemzetség. Acta Juvenum, az ELTE BK KISZ szervezetének folyóirata, 2. (1968) 1. sz. 79—89.; — Megjegyzendő: a Csanád-nemzetség később Oroszlámos monostorából is előzte a görög szerzeteseket, s bencéseket telepített oda. Vö. JUHÁSZ KÁLMÁN: A Temesköz fölvirágzása a tatárjárás után. Erdélyi Irodalmi Szemle, 6 (1929) 1—2. sz. 19.; — A bencések és görög szerzetesek ádáz harcának gazdasági mozgatórugóira jól rávilágít BÁLINT SÁNDOR (Újabb adatok Szeged középkori történetéhez. (Móra Ferenc Múzeum Évkönyve, 1. köt. 1971. 199—211.).
[128] ANGELOV, DIMITAR: Bogumil'sztvo v. Bolgarii. Moszkva 1954. 150—151.
[129] SZEGFŰ i. m. 501—515.

nyainak felhasználása a legendaíró részéről.[130] A legendában összezagyvált események sorrendje a következő lehetett: 1. a gyula fogadalma templomépítésre, 2. Marosvár bevétele, halottak eltemetése, a görög szerzetesek jogain csorba nem esik, 3. a gyula a fogadalom helyén kolostort emeltet, 4. Gellért megérkezik, és felszenteli azt, 5. Gellért szerzeteseivel Marosvárra megy, 6. Csanáddal tárgyal a görög fráterekről, 7. Oroszlámosra száműzik a görög barátokat.)

11. Érdekessége a kétféle hagyománynak, hogy nemcsak a legenda őrzött meg népmesei eredetű elemeket az igazságszolgáltatás motívumában, ti. az igazi győztes, Csanád, a hazug Gyulával szemben Ajtony kivágott nyelvével bizonyítja a király előtt igazát,[131] hanem Mahmūd Terdžümān műve is, csakhogy nála az eredeti, Csanád-ellenes koncepcióhoz híven a királlyal a valódi árulót (Csanádot) büntetik meg: [132] „A király, amikor minderről értesült elejétől a végéig, és mivel már ott volt, odahozatta Marčiyanus fejét, és így szólt: »Engem szolgálna egy ember, aki megtámadta a saját jótevőjét, és ezen mód cselekedett vele?« — és a vezér ellen haragra gerjedve megparancsolta, hogy büntessék meg azt. Nyilvánosan adták tehát át a halálnak levágván a fejét és vérével festve meg a földet..."[133] Nem nehéz a történetben felismerni a népmesei „igazságos király" motívumát, amely valószínűsíti, hogy az Ajtony-történet e változatának ősforrása is valamiféle népi ének vagy monda lehetett.

12. Egyik forrásunk sem határozza meg pontosan az Ajtony elleni hadműveletek idejét. Közvetett úton azonban nagy valószínűséggel megállapítható a dátum. Gellért püspök 1018 körül érkezett Magyarországra,[134] ekkor még Ajtony birodalma sértetlen, ugyanis István így beszél Gellértről: „Ne engedjétek őt elmenni! Várakozzék még egy kis ideig, amíg az Úr segítségével ellenségemet, Ajtonyt legyőzöm, és neki adom majd a marosi várost, hogy abban püspökké szenteljék!"[135] Addig is, míg terve megvalósul, Gellértet „Imre herceg nevelőjévé tette sok napig."[136] A nevelői tevékenység után Gellért hét évig a Bakonyban remetéskedett, s innen hívta őt elő István, amikor a harci zaj már elcsendesedett, hogy püspökké szenteljék. Durván számítva is 10—15 évbe telt, amíg Gellért elfoglalhatta a neki szánt püspöki széket. Semmiképp sem tehetjük tehát Ajtony leverését 1025-nél előbbre és 1030 utánra.

Az *Annales Posonienses* szerint Gellért a püspöki rangra 1030-ban emelkedett.[137] Még ha feltételezzük is, hogy Gellért a már megszervezett egyházmegyébe került — ami persze a *Deliberatio* ismeretében szinte elképzelhetetlennek tűnik, hiszen az egyházmegye szervezésének, a térítésnek a zöme tényleges püspöki tevékenysége idejére esett —, aligha valószínű, hogy a marosi püspökség megszervezése 25—30 évet vett volna igénybe (ti. 1003—1030?), vagy esetleg 40 évet Aba koráig. A lázadó törzsfők leverése és az egyházszervezés szoros összefüggésére már Ortvay Tivadar rámutatott: „Amint a Koppány, Gyula és Keán jószágai nagyrészt egyházi célokra használtattak fel, úgy történt az most az Ajtony jószágainak egy jókora részével is. Ajtony legyőzésével szorosan összefügg a csanádi püspökség tényleges megalakulása,

[130] Horváth: A Gellért-legendák forrásértéke. 77—78.

[131] Heller Bernát: A Csanádmonda főeleme. Ethnographia, 27 (1916) 161—168.

[132] Mahmūd Terdžümān írja: „Amikor azután István király lett, és uralkodott, mindig igazságosan ítélkezett." (Hazai i. m. 76.)

[133] Hazai i. m. 77.

[134] Karácsonyi János 1015—1016-ra teszi Gellért Magyarországra érkeztét, jómagam a velencei politikai helyzet vizsgálata kapcsán az 1018-as év mellett döntenék. (Vö. Karácsonyi János: Szent-Gellért, csanádi püspök, élete és művei. Bp. 1887. 313—324.; — lásd még a 61. jegyz.)

[135] SRH II. 487.

[136] SRH II. 488.

[137] SRH I. 125.

s azért éppen nem szenvedhet kétséget, hogy e püspökség dotatioja az Ajtony-nemzetségbeli confiscált fekvővagyonból telt ki."[138]

Továbbra is egyházi vonatkozásoknál maradva meg kell jegyeznünk, hogy a Temes vidéke — tehát Ajtony birodalmának jelentős része — 1019—1020-ban még az *ochridai bolgár érseksége* jogkörébe tartozott.[139] Az pedig teljességgel lehetetlen, hogy II. Baszileosz oklevélben biztosítja az említett érseksége jogait e területre, ha István már legyőzte Ajtonyt, s e területet pacifikálva hozzákezd a csanádi egyházmegye szervezéséhez. Ugyanakkor a Gellérttel Marosvárba érkező szerzetesek közül kettő a *zalavári monostor*ból jött, amelyet 1019-ben szerveztek újjá,[140] tehát ez előtt aligha alapíthatták a csanádi püspökséget.

Ajtony területe szomszédos volt a bogumil eretnekség melegágyával: Bulgáriával. Ochrida eleste (1018) után az eretnekek legbiztosabb menekülési iránya csak Magyarország déli végei felé vezethetett. Az *Intelmek* szerzője — aki a legújabb feltevések szerint 1024 körül írta művét[141] — még csak annak lehetőségéről beszél, hogy István országában esetleg eretnekség ütheti fel a fejét;[142] ám ha Ajtonyt már letörték volna, ez a lehetőség valóságként jelentkezne, amint később Gellért *Deliberatió*jában jelentkezik is. Gellért azonban nem bolgár, hanem görög eretnekségről beszél, tehát ő már csak görög alattvalókként ismeri a bolgárokat, s ez is egyházmegyéje kései megszervezéséről tanúskodik.

A térítés az ország déli részein egyébként is komoly nehézségekkel járt. *Szent Romuald*ról tudjuk, hogy Querfurti Bruno (Bonifác) mártírhalála hírén (+1009) fellelkesedve tanítványaival elindult Magyarországra a mártíromság koronájának megszerzésére. Jóllehet az országban már nagy erőfeszítések történtek a hit terjesztésére, a szentszék engedélyével Romuald tanítványai közül kettőt mégis érsekké szenteltek fel.[143] Ebből arra következtethetünk, hogy a nevezettek nem István területére kívántak jönni, hiszen itt az egyházat a király a pápa intencióinak megfelelően szervezte, hanem olyan vidékre, amely viszonylagos függetlenséget élvezett, s nem terjedt ki rá a király fennhatósága. A misszió további története is ezt igazolja. Szent Romuald megbetegedve nem tudott hazánkba jönni, s tanítványai közül is lemaradt néhány az úton. Végül 15 kitartó tanítvány eljutott az ország déli végeihez. A magyarok azonban — ahelyett, hogy tárt karokkal várták volna az érkezőket, amint azt az *Intelmek* is előírja — elfogták őket, s néhányat meg is vesszőzve eladták rabszolgának. Ezt a cselekedetet semmiképp sem tulajdoníthatjuk István alattvalóinak. Léteznie kellett tehát 1010 körül egy „másik Magyarországnak" is — az anonymusi Glad-féle másik „patria"-nak —, amelynek uralkodója az ilyen eljárást megengedhette magának.

Hasonlóképp ellenséges fogadtatásra talált a déli végeken — Hartvik püspök elbeszélése szerint — *Bonifatius* pécsváradi apát is: „Köztük eljött — írja a térítők-

[138] ORTVAY i. m. 278.

[139] GYÓNI MÁTYÁS: A keleti egyház jelentkezése a Temes vidékén Szent István korában. Magyar Nyelv, 42 (1946) 43—49.; — KRISTÓ i. m. 15.; OIKONOMIDES szerint 1028 januárjában még részt vesz a bizánci szinoduson János, Turkia metropolitája (aki talán nem azonos a thesszaloniki metropolita szuffraganeusával, a vardariota türkök püspökével). Ennek elődje lehetett az az Antal szerzetes, akinek ólompecsétje maradt korunkra „Antal szerzetes, türkiai syncellus és proedrosz pecsétje" körirattal. (A propos des relations ecclésiastiques entre Byzance et la Hongrie au XIe siécle: le métropolite de Turquie. Revue des Études Sud—Est Européennes, 9 (1971) 527—530.

[140] *Annales Posonienses*, SRH I. 125.

[141] CSÓKA J. LAJOS: A latin nyelvű történeti irodalom kialakulása Magyarországon a XI—XIV. században. Bp. 1967. 59.

[142] SRH II. 621.

[143] *Catalogus*, 2573.

ről — a szerzetesi életű (vite regularis) Asericus atya tanítványaival, akik közül az egyiket, név szerint Bonifatiust, akit azután az atya [Asericus] helyébe apáttá tettek, mikor a szent király prédikálás végett Magyarország alsó részeibe küldte (in inferiores Hungarie partes), fején karddal megsebesítették; jóllehet túlélte ezt, mégsem fosztották meg a vértanúság érdemétől."[144] Mivel Asericus 1015-ben már — a pécsváradi alapítólevél tanúsága szerint — kalocsai érsek, valószínű, hogy ekkortájt lépett a helyébe Bonifatius Pécsváradon.[145] Habár az oklevél hitelessége rendkívül gyanús, éppen az előbb említett események kapcsán feltételezhetjük, hogy az eredeti oklevél azon részeit, amelyek a birtokjog szempontjából közömbösek voltak, változtatás nélkül, vagy elhanyagolható változtatásokkal tették át a hamisítvány szövegébe. Romuald és Bonifatius története kölcsönösen igazolják egymást s az említett oklevél azon helyét, amelyben a kolostor fennhatósága alá rendel a király kétszáz katonát (miles) a célból, „hogy ha esetleg a vidéken lázadás keletkeznék, a monostor védelmére fegyveres kézzel siessenek (si forte in regione suboriatur seditio, ad monasterii armata manu concurrant custodiam).[146]

Hasonló eredményekre vezet a vizsgálódás Gellért püspökkel kapcsolatban is; a király, amikor elhatározza, hogy a szentéletű férfiút fia nevelőjévé teszi Ajtony leveréséig, udvaránál tartotta „rendelvén mellé őrséget (adibens ei custodiam).[147] Elképzelhető: a tudós aszkétában oly hatalmas vágy égett a szent város, Jeruzsálem megjárására, hogy tartani kellett szökésétől, ámde az előzményekből éppen az derül ki, hogy Rasina tanácsára bár, de önszántából jött hazánkba a térítőmunkában való részvétel szándékával. De az sem kizárt, hogy nem szökésétől kellett félni, hanem személye sértetlenségét volt hivatva biztosítani az őrség. Mivel István Gellértnek szintén az ország déli területén jelölt ki működési körzetet, úgy gondoljuk, a vázoltak alapján joggal vonhatjuk le a tanulságot: az ország déli területén az 1010—1020-as években léteznie kellett egy olyan hatalomnak, amely lázadásra buzdított a király ellen, esetleg felkeléseket szított, s menedéket nyújtott a királlyal szemben alulmaradt retrográd erők számára.

István király életkoráról a Koppány elleni háborúság időszakában fogalmat alkothatunk, ha hitelt adunk forrásaink tudósításainak. A pannonhalmi alapítólevél szerint *in puericia mea* történt az eset,[148] István nagyobbik legendája *iuvenis*-nek írja ekkor a királyt,[149] a kisebbik legenda szerint *adhuc puer*,[150] Hartvik püspök az *adhuc adolescens* kifejezéssel illeti, s így egészíti ki korára vonatkozó véleményét *quamvis adolescentie annis floreret*,[151] a 14. századi krónikakompozíció pedig az eseményeket *in adolescentia sua* helyezi el.[152] A források egybehangzó véleménye szerint István

[144] SRH II. 410.; — Ugyanakkor az ország északi felében szent Benedeket (+1012) rablók ölik meg, de közel sem az ige hirdetése miatt, hanem mert pénzt sejtettek nála (SRH II. 359.), a két gyilkossági kísérlet indítéka tehát merőben különböző! — Újabban GYÖRFFY GYÖRGY fölvetette [A magyar egyházszervezés kezdeteiről újabb forráskritikai vizsgálatok alapján. A Magyar Tudományos Akadémia Filozófiai és Történettudományi Osztályának Közleményei, 18 (1969) 215.] Querfurti Bruno és Bonifác apát azonosságának lehetőségét. Ha nézete helytálló, akkor nyomós bizonyítékkal rendelkezünk Ajtony megtérésének időpontját illetően. Bebizonyulna, hogy 1003—1009 között vetette meg lábát a marosi vezér területén a (keleti) egyház.

[145] FEJÉR, GEORGIUS: Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis. tom. 1., Budae 1829. 302.

[146] Ua. 297.

[147] SRH II. 488.; — A legenda minor tényleges „háziőrizetként" értelmezi a szituációt. Vö. uo. 7. jegyz.

[148] Lásd a 109. jegyz.

[149] SRH II. 381.

[150] SRH II. 394.

[151] SRH II. 407.

[152] SRH I. 312.; — Hasonlóképp: *Chron. Monacense.* (SRH II. 66.)

még ifjú ember volt, amikor a Koppány elleni hadműveletekre sor került. Amikor azonban Ajtony ellen lép fel, már meglett férfi, sőt a *Tārīḫ-i Ungurus* szerint zsémbes, hirtelen haragú aggastyán. Azok a jelzők, amelyek a Koppány elleni háborúság idején őt illették, ekkor már sokkal inkább illenek fiára, aki már túljutott neveltetése korán (legalább 4—5 évvel!). 1031-ben már Imre volt „*in primevo adolescentie flore*".[153]

Ajtony görög kapcsolatai valószínűleg csak II. Baszileosz halála után gyengültek meg annyira, hogy nem várhatott Bizánctól segítséget.[154] A labilis görög politikai helyzet viszont határozottan kedvezett Istvánnak, akinek így csak a Marosi vezér haderejével kellett megmérkőznie. A szerencsés véletlen folytán módunkban áll közelebbről is meghatározni az események időpontját. Az a *Gellért-legendá*ból, de a *Tārīḫ-i Ungurus*-ból is kiderül, hogy István meglepetésszerű, hirtelen támadást tervezett Ajtony ellen. A csapás azonban csak akkor lehet váratlan, ha kizárja annak lehetőségét, hogy az ellenfél valami úton-módon értesüljön a hadi készülődésről. Tudomásunk van arról, hogy 1026-ban több zarándokcsoport vonult keresztül az országon. Az egyiket Vilmos angouleme-i comes vezette. E csoportról a korabeli *Ademarus Cabanensis* feljegyzi, hogy számos képzett katona vett részt a zarándoklatban;[155] ezek visszaútban beszámolhattak a magyar királynak Ajtony gazdasági és katonai erejéről. Ugyanebben az évben Richardus, Richardus normann herceg fia vezetésével egy másik, kb. hétszáz fős zarándok-társaság is átvonult az országon.[156] 1027-ben azonban lényeges változásra figyelhetünk fel. *Wipo* szerint Konrád császár Bizáncba akarta küldeni követként *Werinharius* püspököt. Ez, hogy útja ne keltsen különösebb feltűnést, zarándoknak álcázta magát és kíséretét, azonban „megérkezve Magyarországra, *István király akadályt gördített útjába, ami ekkoriban egyetlen követtel sem esett meg.*"[157] Számos találgatásra adott okot a király e tette; legvalószínűbb feltevésnek az látszott, hogy István megtudva a tervezett (és 1030-ban tényleg bekövetkezett) német támadást előkészítő diplomáciai lépések valódi célját, annak meghiúsítására törekedett, s ezért tagadta meg a német követtől az átutazás jogát. Wipo azonban elmondja, hogy Werinharius végül mégis eljutott — igaz, nagy kerülővel, Bajorországon és Itálián keresztül, majd áthajózva az Adriát — küldetése céljához: a bizánci udvarba. István fellépése tehát aligha célozhatta a követség meghiúsítását, csak azt akarta meggátolni, hogy egy bizonyos területet érintve jusson el Bizáncba. Erre pedig — véleményünk szerint — azért volt szükség, hogy a püspök ne fedezze fel az Ajtony elleni hadi készülődést, nehogy annak területére lépve István tervének árulója legyen. Ugyanakkor Richard verduni apát is a szentföldre utaztában „megáll" hazánkban egy időre.[158]

Hipotézisünk bizonyítására felhozhatunk egy másik rajtaütésszerű támadást, amely bepillantást engedhet a készülődés folyamatába is. Amikor Aba Sámuel sikertelenül kísérelte meg a békekötést Henrik császárral 1042-ben, „az egész hatalmas sokaságot, amely felett rendelkezett, tüstént titokban összehívatta, hogy szavát szegve a mieinket megtámadja — írja az altaichi annalista —, és annyi kárt okozzon, amennyit csak tud. *És nehogy az ő álnoksága ellen valaki is képes legyen óvintéz-*

[153] Az István életkorával kapcsolatos adatokat legutóbb MÁLYUSZ ELEMÉR [I. István születési éve. Levéltári Közlemények, 39 (1968) 199—204.] elemezte.; — Imre életkorára: SRH I. 319.

[154] SZENTKLÁRAY i. m. 92.; — A témára lásd még: HORVÁTH JENŐ: Szent István diplomáciája. Bp. 1937. — különösen: 56—57.

[155] *Catalogus*, 16—17.

[156] BALOGH ALBIN: Németek és franciák szent István korában a magyar fővárosban. Katholikus Szemle, 58 (1944) 35—46. — forrásait nem jelöli meg.

[157] *Catalogus*, 2666.

[158] MORIN, D. G.: Un theologien ignoré du XIe siècle: l'évéque—martyr Gérard de Csanád, O. S. B. Revue Bénédictine, 27 (1910) 519.

kedést tenni, minden hospest, aki hozzá érkezett, kereskedőt, futárt, sőt királyi követet (ami a világon mindenütt gyalázatnak számít) visszatartatott." Ugyanakkor seregei „ahogyan a szlávok szokták, a farkasok álnokságával lopakodtak az erdőkön át egészen a megbeszélt helyekig."[159]

Szerintünk hasonlóképpen zajlott le az Ajtony elleni készülődés is. Mivel az országot sokáig nem lehetett elzárni az idegenek elől (ez egyébként is ellenkezett volna István politikájával),[160] nem sokkal Werinharius elirányítása után bekövetkezett a támadás.

A legenda nem tudósít arról, hogy a királyi sereg miképp pacifikálta Ajtony birodalmát; leírásából úgy tűnik, mintha a nagyőszi síkon véglegesen eldőlt volna minden. Mahmūd Terdžümān viszont tudja, hogy „akkor hatalmába kerítette a *várakat*, egyiket a másik után, és elfoglalva azokat a saját embereit helyezte beléjük, aztán kisajátítva összes kincseiket és javaikat, István király örvendezve és elégtételt véve fölszedte sátorfáját, és megtért szállásterületére."[161]

Igen nagy a valószínűsége tehát annak, hogy az Ajtony elleni hadjárat kezdetét 1027-re kell tennünk.[162] A meghódított terület pacifikálása 1030-ra már olyan mértékben előrehaladt, hogy az újonnan szervezett egyházmegye püspöke, Gellért is elfoglalhatta marosvári székhelyét.

István fellépésének szükségességét éppen az elkövetkező évek politikai eseményei bizonyítják. Ajtony seregének szétverésével, birodalmának megszállásával egy időre elcsendesett a harci zaj az országban, lezárult az államszervezés újabb szakasza. A belső konszolidáció kialakulása után hamarosan (1030-ban) a fiatal magyar államnak meg kellett védenie függetlenségét az expanzív német feudális erők támadásával szemben. II. Konrád seregeinek tönkreverésével az István által kiépített hadiszervezet kiállta a próbát a külső ellenséggel szemben is: biztosította önálló, független belső fejlődésünket, utat nyitva a feudalizmus magyarországi kibontakozásához.

13. Bonyolultabb problémát jelent a mű keletkezésének, illetve lejegyzésének meghatározása. Bonfini és Philipp Sidney arról tanúskodnak, hogy a vitézi tettek után azonnal rímbe szedték az eseményeket; ezek az improvizált katonai énekek a vezérek és a hadakozó vitézek dicséretét zengték.[163] Hasonlóképp megörökítették az elesett hősök emlékét is.[164]

Ajtony leverésének korában — Gellért *Deliberatió*jának tanúsága szerint — közkedveltek voltak az előkelők udvarában az énekmondók, akik lakoma közben adták elő dalaikat,[165] ahogyan ez Attila udvarában csakúgy, mint Batu kánéban szokásos volt.[166]

[159] *Annales Altahenses Maiores.* (Scriptores rerum Germanicarum in usum scolarum.), Hannoverae 1891. 29.; — Az éjszakai rajtaütésszerű támadásról télvíz idején lásd még LIGETI i. m. 201.

[160] Vö. *Intelmek.*

[161] HAZAI i. m. 77.

[162] Talán Ajtony területének kései elfoglalása mellett szól az a tény is, hogy egykori birodalma területén mind ez ideig nem találtak Géza hadseregére oly jellemző nyugati mintájú, kétélű kardleleteket. (Vö. BAKAY KORNÉL: Régészeti tanulmányok a magyar államalapítás kérdéséhez. Pécs 1965.)

[163] SZABOLCSI BENCE: A középkori magyar énekmondók. Irodalomtörténet, 17 (1928) 236.

[164] Lásd pl. az alábbi szerb népballadákat: Katholikus Szemle, 10 (1896) 268—291., 484—489. — ill. 13 (1899) 345—351.

[165] BATTHYAN i. m. 153.; — PAIS DEZSŐ (Árpád- és Anjou-kori mulatatóink. Emlékkönyv Kodály Zoltán 70. születésnapjára, Bp. 1953. 97—98.) számunkra érthetetlen módon kétségbe vonja a *Deliberatio* e helyének történeti forrásértékét KARÁCSONYI JÁNOS-sal szemben (Szent-Gellért, csanádi püspök, élete és művei. 213.), ugyanakkor a Vata fia János-felkelés résztvevőiként számon tartja a joculator—regős elemeket.

[166] SOLYMOSSY SÁNDOR: Hegedűseink jelentősége a középkorban. Ethnographia, 51 (1940) 17—18.

Elképzelhetőnek tartjuk, hogy nem sokkal a marosi vezér leverése után keletkezett az a balladai hangvételű siratóének, amelynek legjegyzése azonban valószínűleg huzamosabb ideig váratott magára, hiszen a politikai aktualitás miatt aligha adhatták elő nyíltan. (Persze nem zárhatjuk ki annak lehetőségét, hogy a Gellérttel s így Istvánnal is oppozícióba helyezkedő oroszlámosi görög barátok jegyezték le melegében, sőt formáján változtatva műfajilag is közelebb hozták a balladához.)

Győrffy György szerint a „történelmi emlékhatár" kb. 70 év, amelyen belül még viszonylag megbízható értesítést képes adni az informátor az eseményekről.[167] E határ azonban bizonyára nem vonatkozik a — bár szájhagyomány útján terjedő — formai kötöttségeinél fogva stabilabb memorizálást biztosító népi epikára; ugyanis Anonymus szerint az ő korában eredetmondánk elemei még nem voltak lejegyezve, azonban éltek népi mondák és jokulátor-dalok formájában.[168] „Anonymus még a honfoglalás mondáit hallja az énekmondóktól (ez mintegy háromszáz évnyi disztanciát jelent), Turóczi korában Kontról énekelnek a lantosok, Liszti püspök a kenyérmezei diadalt hallja korcsmai hegedűsöktől, Istvánffy Miklósnak még alkalma van rá, hogy Zách Feliciánról szóló hegedűs éneket halljon — harmadfél évszázad múltán; s Bél Mátyás még Toldiról mondott énekekről tud."[169]

A datálásban segítségünkre lehet *P. mester*, ugyanis műve említett részében elmondja, hogy Csanád Marosvárban megölte Ajtonyt, s tette alapján István király „*pro bono servitio suo* uxorem et *castrum* Ohtum *cum omnibus appendiciis suis condonavit*..."[170] Ha a vonatkozó helyet P. mester a Csanád-nemzetség valamelyik adománylevele felhasználásával szerkesztette, amire az oklevélformulák utalnak, feltételezhetjük, hogy az oklevél keletkezése időpontjában a Csanád-történetnek még csak az a változata volt közismert, amelyben Ajtonyt orgyilkosként öli meg, s ez ellen a nemzetség sem tiltakozott, hiszen ősük e tette birtokadomány elnyerésére szolgáltatott jogalapot. Ugyanakkor valószínű, hogy a nemzetség fokozni kívánta ősi dicsőségének fényét, s ezért az udvaruknál élő jokulátorokkal az egykori események emlékét meghamisítva új hősi éneket szerkesztettek, amelynek pozitív hőse már Csanád.[171]

A Csanádról szóló hősi ének lehetett a nagyobb Gellért-legenda megfogalmazójának egyik forrása, aki azonban nem szolgai módon másolt vagy fordította a jo kulátordalt, hanem a mű céljának és az egyházmegye érdekeinek megfelelően — néhány adatot betoldva s az ének szerkezetét megbontva — módosított a szövegen.[172]

Mivel a nagyobbik Gellért-legenda írásba foglalása a XII. század elejére datálható,[173] az Ajtony-barát ballada keletkezését jóval előbbre, a XI. század közepe tájára tehetjük. Az *Ajtony-párti, balladai hangvételű siratóének* lejegyzett változata egyik forrása lehetett a XV. század vége felé kompilált *Chronica Hungarorum*-nak. Ezt a krónikát ragadta el Székesfehérvár ostromakor Mahmūd Terdzümān, s ültette át török nyelvre. Ennek a szerencsés véletlennek köszönhetjük, hogy — talán a legkorábbi — magyar ballada néhány töredéke megőrződött, s hozzáférhetővé vált számunkra.

14. Dolgozatunk Achilles-sarka — ezt őszintén be kell vallanunk — az, hogy a *Tārīḫ-i Ungurus* tudósítását talán túlságosan nagyra értékeljük, hitelét túl magasra

[167] GYÖRFFY GYÖRGY: A magyar egyházszervezés kezdeteiről. 222—225.
[168] SZILÁGYI LORÁND: P. magister forrásai és módszere. Magyar Nyelv, 43 (1947) 193—195.
[169] SZABOLCSI i. m. 229.
[170] SRH I. 50.
[171] Vö. 6. jegyz.
[172] HORVÁTH: A Gellért-legendák forrásértéke. 40.
[173] Uo. 80—81.

taksáljuk. És tesszük ezt annak ellenére, hogy a török krónika mind ez ideig nincs kiadva, csak néhány szemelvény fordítására került sor, s tartalmáról csupán ismertetésekből tájékozódhatunk.[174] Az előbbiekből következik, hogy a kódex agnoszkálása nem történhetett meg, s így komoly problémák forrását képezheti mindazok számára, akik tudósításainak hitelt adnak, és azokra építenek.[175]

Az alábbiakban — anélkül, hogy az erre hivatottak dolgába óhajtanánk kontárkodni, csupán a saját lelkiismeretünk megnyugtatása végett — legyen szabad néhány gondolatot felvetni és jelezni észrevételeinket annak tudatában, hogy Mahmūd Terdžümān forrásainak részletes feltárására nem vállalkozhatunk.

Annyi már Budenz ismertetése alapján is valószínűnek látszik, hogy a *Tārīḫ-i Ungurus* fő forrása Thúróczi *Chronica Hungarum*-ának 1488-as augsburgi kiadása. Feltételezésünket arra alapozzuk, hogy általában ennek tudósításait ismeri, másrészt ennek arányait tükrözi legközvetlenebbül, emellett ennek függelékében jelent meg Rogerius *Carmen Miserabile*-je, amelynek használatára világosan következtethetünk Mahmūd tatárjárás-előadásából.[176] Az augsburgi és brünni kiadás közül azért esett választásunk az augsburgira, mert annak elején szerepel egy ajánlás Mátyás királyhoz, s a török krónikás is uralkodójának ajánlja művét. E kiadványt egyébként Feger Tibold budai könyvárus megrendelésére nyomták,[177] tehát eléggé el lehetett terjedve az országban, annál is inkább, mivel Bonfini *Rerum Ungaricarum Decades*-e még nem rivalizálhatott vele, hiszen ennek kiadására csak a XVI. század közepén került sor.[178]

Elképzelhető, hogy ehhez a kötethez hozzákötöttek egy *Historia Alexandri Magni regis Macedonie de prelijs*-t, bár az sem kizárt, hogy a történeti művek iránt különös „érdeklődést" mutató janicsár ezt külön találta, s maga ötvözte a magyar krónikával.[179]

Az említett forrásoktól való apróbb eltérések magyarázhatók — véleményünk szerint — a török szelektív fordítói módszerével, félreértéseivel, egyéni magyarázataival. Nagyobb eltérések esetén azonban támaszkodnia kellett bizonyos forrásra; mivel az ilyenek aránya a kötet méretéhez képest elenyésző, úgy gondoljuk, hogy forrásul az eredeti tulajdonos lapszéli jegyzetei, illetve kéziratos bejegyzései szol-

[174] Vö. 9. jegyz.

[175] GYÖRFFY GYÖRGY például az általunk is felhasznált részletet az ősgestából eredezteti (Honfoglalás előtti népek. 418—419.), KARSAI GÉZA [Az Anonymus-kódex keletkezéséhez. Magyar Történelmi Szemle, (New Brunswick) 1 (1970) 6. sz. 47.] viszont úgy gondolja, hogy a török tolmács által elragadott krónikában maradt fenn legteljesebben Anonymus műve.

[176] BUDENZ: Târîkh-i Üngürûsz. 303—316.; — MAHMŪD TERDŽÜMĀN szabad fordításának és egyéni szerkesztésének köszönhető, hogy itt-ott komoly kavarodás mutatkozik az események bemutatásában, bizonyos adatairól pedig nem lehet eldönteni, honnan származnak. Vö. LEDERER EMMA: A tatárjárás Magyarországon és nemzetközi összefüggései. Századok, 86 (1952) 336.

[177] VARJÚ ELEMÉR: A Turóczi-krónika kiadásai és a Magyar Nemzeti Múzeum Könyvtárában őrzött példányai. Magyar Könyvszemle, 10 (1902) 362—402.

[178] Éppen 1543-ban adta ki BRENNER MÁTYÁS Bázelben az 1—3. Decas-t, de teljessé csak ZSÁMBOKI JÁNOS 1568-as kiadása révén vált.

[179] Közismert, hogy a törökök körében is nagy népszerűségnek örvendett Nagy Sándor históriája (Vö.: THURY JÓZSEF: Török nyelvemlékek a XIV. század közepéig. Értekezések a Nyelv- és Széptudományok Köréből 18 (1903—1904) 7. sz. 29—51.; *uő.:* A XIV. századbeli oszmán—török nyelv. Nyelvtudományi Közlemények, 34 (1904) 148—172, 355—387.). BUDENZ JÓZSEF megállapítása szerint azonban a Tārīḫ-i Ungurus Sándor történetéről „az látszik ki határozottan, hogy nem a »keleti« Nagy Sándor történet ez." (Târîkh-i Üngürûsz. 263.) Elképzelhető tehát, hogy Mahmūd krónikája vonatkozó részének megalkotásához is nyugati eredetű munkát használt. Hogy melyik kiadása lehetett ez a mű Nagy Sándor gestájának, az BUDENZ rövid utalásaiból (Târîkh-i Üngürûsz. 264., 297—299.) nehezen lenne kideríthető. A strassburgi kiadás mindenesetre eléggé ismert volt hazánkban. (Vö. KIRÁLY GYÖRGY: Világbíró Nagy Sándor mondája régi irodalmunkban. Irodalomtörténeti Közlemények, 28 (1918) 129—142., 241—253. — különösen: 244.)

gálhattak, amelyeket a megfelelő helyen beragasztottak a kötetbe.[180] Ilyen betoldásnak tekinthetjük az 1485 utáni események leírását is.

Ezek előrebocsátása után nézzük a bennünket közelebbről érintő, a 93—96. folióra jegyzett történetet. Marčiyanus historiája azok közé a részletek közé tartozik, amelyek egyik, általunk megjelölt forrásmunkára sem vezethetők vissza, tehát — pillanatnyilag — azon történetek közé kell sorolnunk, amelyeket ismeretlen eredetű kéziratos pótlásoknak tekintünk. Azt a feltevést, hogy Mahmūd tolmács — vagy forrása — ezt az epizódot Anonymus *Gesta Hugarorum*-ából vagy a *Gellért-legendá*ból vette volna, eleve ki kell zárnunk, mivel a török krónika — mint említettük — egyáltalán nem ismeri P. mester regényes honfoglalás-történetét: ehelyett Szegedre vezeti Erdélyen keresztül a honfoglalókat, egy fehér ló ellenében megvásároltatja velük a földet Szvatopluktól, akit aztán csatában megvernek, s az menekülés közben a Dunába fullad,[181] másrészt a Gellért-legenda egyetlen motívumát sem ismeri, sőt még az 1046-os pogánylázadást (amely pedig Thuróczinál megvan!) is mellőzve azt írja, hogy Péter királyt egy saját nemzetségéből való vezére, bizonyos András, aki maga is a birodalomra vágyott, megmérgezte.[182]

Az általunk felhasznált történet kritikai elemzését megnehezíti, hogy Mahmūd Terdžümān — vagy forrása — „típusokban gondolkodik és fogalmaz." Például Nagy Sándor történetének alábbi részlete kísértetiesen hasonlít Marčiyanus históriájának vonatkozó helyére: „Hogy e hírt adá, Frankó igen megijede: mert azon időben, hogy Sándor a napkeleti országokat meghódította vala, a rumi határszélek szomszédjai is szüntelenül szemmel és füllel vigyázván, azt mondják vala: Ki tudja, vajjon nem támad-e mi reánk is? Azonban a király mégsem hívén azon hírmondó szavának, azonnal arrafelé kémlelés végett kémeket külde ki. A kémek tehát eljárván oda, Sándor seregével találkozának, és megtudák annak nagyságát és milyen voltát. Azonnal Frankóhoz visszatérének, és Sándor rettentő hatalmáról neki jelentést tőnek."[183] Aba Sámuel történetét előadva pedig elmondja, hogy a király vereséget szenvedett, elfutott a Dunán és a Tiszán át egy bégjének várába, aki őt megölte, s fejét később Péter királyhoz vitte, aki nagyon megörült ennek.[184] Ehhez csak annyit tennénk hozzá, hogy krónikásaink hasonlóképp típusokban fogalmaznak,[185] Anonymusnak pedig állandó motívumai a kémlelés, ütközet, a vesztett csata utáni menekülés: a kievi vezér, továbbá Salanus, Laborc, Gelou, Zobor, Glad egyaránt várába akar futni az ellenség elől.[186] Aba lefejezéséről a magyar hagyomány nem tud, de 1100 körül Bernoldus szerzetes ezt írja: „Postea vero Petrus in regno confortatus, eundem *Ovonem* cum uxore et filiis comprehensum *decollavit*."[187] Honnan tud Mahmūd Terdžümān Aba lefejezéséről, egyenlőre talány, de reméljük, hogy hamarosan realizálódik Hazai György ígérete,[188] és a török krónikát a közeljövőben kiadják teljes egészében. Minden bizonnyal a forráskutatás sokban módosítani fogja majd feltevéseinket, és talán Marič̌yanus históriájának forrására éppúgy rá tud mutatni, mint az Aba Sámuel lefejezéséről írottak eredetére.

[180] Más fennmaradt ősnyomtatványokban is találunk hasonló megoldású pótlásokat, bejegyzéseket. Vö. VARJÚ i. m. 399—400.

[181] BUDENZ: Târîkh-i Üngürûsz. 267—268.; — Vö. TUROCZ, JOHANNES DE: *Chronica Hungarorum* [Ed. SCHWANDTNER, JOANNES GEORGIUS: Scriptores rerum Hungaricarum veteres ac genuini.] Bécs 1746. 82—83.

[182] BUDENZ: Târîkh-i Üngürûsz. 269.

[183] BUDENZ: Târîkh-i Üngürûsz. 301—302.

[184] BUDENZ: Târîkh-i Üngürûsz. 269.

[185] INOKAI TÓTH ZOLTÁN: Tuhutum és Gelou. Századok, 79—80 (1945—1946) 34—35.

[186] Uo. 42—43.

[187] *Catalogus*, 413.

[188] Hadtörténelmi Közlemények, 16 (1969) 568.

László Szegfű:

LA LÉGENDE D'AJTONY

L'auteur essaye d'enrichir nos connaissances sur Ajtony (+1027) duc de Maros avec des matériaux tirés de la chronique de MAHMŪD TERDŽŪMĀN, laquelle chronique n'est autre chose que la traduction libre et sélective de la *Chronica Hungarorum* composée par JÁNOS TURÓCZI et complétée par un interpolateur inconnu. Cet essai implique naturellement un changement totale de notre image d'Ajtony. Quant à l'auteur, il pense — contrairement aux avis précédents — que le duc Ajtony ne serait pas mort dans une bataille mais qu'il a été assassiné par un de ses paires, notamment par Csanád à Marosvár.

Immédiatement après la mort d'Ajtony infortuné une complainte (lamentatio, un chant funèbre) oubien une ballade est née qui contenait quelques éléments compromettant pour Csanád. Le clan de Csanád — voulant le contrebalancer — a fait rédiger une épopée de son ancêtre en falsifiant les traditions. C'était cette variation, à part quelques différences qui est integrée à la légende de Gellért, mais Maître P. (Anonymus) et MAHMŪD TERDŽŪMĀN nous gardaient des fragments primitifs que nous montrent les événements plus éxacts.

Ласло Секфю:

БЫЛИНА ОБ АЙТОНЕ

Автор настоящей работы делает попытку расширить круг наших знаний, касающихся марошского вождя Айтоня (+в 1027 г.), используя данные хроники Махмуда Терджумана, которая по сути дела не что иное, как селективно-свободный перевод произведения Яноша Туроци Chronica Hungarorum, в нескольких местах дополненного неизвестным компилятором. Это, конечно, повлечет за собой переоценку наших представлений об Айтоне. По мнению автора — в противоположность прежним взглядам — вождь Айтонь погиб не в бою, а был предательски убит в крепости Марош ближним его человеком — Чанадом.

Непосредственно после смерти Айтоня, постигнутого несчастной судьбой возникли причитания (ламентация, баллада), содержащие компрометирующие данные о Чанаде, в противовес которым род Чанада — фальсифицируя предания — сочинил похвальную богатырскую песню о своем родоначальнике. Эту песню позже — с некоторыми изменениями — встроил в свое произведение и автор легенды Геллерта. Фрагменты первоначальных причитаний, более верно отражающих события, сохранились для нас магистром П. (Анонимус) и Махмудом Терджуманом.

MAKK FERENC:

MEGJEGYZÉSEK II. BÉLA TÖRTÉNETÉHEZ

„...Bela Cecus filius Almi ducis ceci
in regem legittime coronatur."[1]

Tanulmányunkban a Kálmán-párt és az Álmos-párt,[2] illetve e két dinasztia-ág hosszú, több évtizedes, drámai eseményekben bővelkedő harca egyik lényeges fordulópontjának, Álmos fia, Vak Béla trónra kerülésének, az Álmos-ág győzelmének okait, körülményeit tesszük vizsgálódásunk tárgyává, s ennek során arra a kérdésre is választ igyekszünk keresni, hogy melyek voltak azok a főbb társadalmi erők, amelyek fontos szerepet játszottak Vak Béla trónra jutásában.

Sajnos, a külföldi források azon a sablonos szövegen kívül, hogy ti. II. István halála után Álmos herceg fia, Vak Béla került a trónra,[3] semmit sem mondanak a hatalom megszerzésének részleteiről.

A magyar krónikából — s itt a XIV. századi krónikakompozícióra gondolunk — erről már többet tudhatunk meg. A krónika két fejezete — a 157. és a 158. — is foglalkozik ide tartozó eseményekkel. A 157. caputban krónikásunk elmondja: a Vak Bélát titokban Magyarországon rejtegető előkelők, miután tanácsot tartottak, együttesen II. István tudomására hozták, hogy Béla, akit az uralkodó már halottnak vélt, él. Midőn erről a király megbizonyosodott, nagyon megörült, mert tudta, hogy neki nincs örököse. Bélának ekkor feleséget szerzett, a szerb I. Uroš (raškai nagyzsupán) leányát, s szerfelett boldog volt gyermekük, Géza születésekor. Bélát Tolnán helyeztette el, és királyi ellátmányt (regalia stipendia) adott neki.[4] A 158. fejezetből újból megtudjuk, hogy előkelő emberek hírt adtak Béláról a királynak, mivel ő nagyon bánkódott amiatt, hogy ki uralkodjék utána.[5] Krónikánk idézett helyei szerint tehát Béla herceg azért kerülhetett a trónra, mert ő II. István által kijelölt utód volt.

A szakirodalom általában elfogadja e krónikapasszusok tudósításának hitelét. A polgári történetírás sajátságos módon értelmezte II. Istvánnak a krónika által részletezett „nagylelkűségét". *Pauler Gyula* szerint „II. István már nem látta többé Bélában atyja ellenségének, vetélytársának fiát, hanem csak az Árpád-ház utolsó gyenge férfihajtását, kit a korona megillet".[6] *Marczali Henrik* ugyanerről a követ-

[1] EMERICUS SZENTPÉTERY: Scriptores rerum Hungaricarum (továbbiakban: SRH) I. Budapestini 1937. 446.

[2] A Kálmán-*párt*, illetve Álmos-*párt* kifejezések szakirodalmunkban általánosan — és idézőjel nélkül — használt terminusok. L. pl. ELEKES LAJOS—LEDERER EMMA—SZÉKELY GYÖRGY: Magyarország története I. Az őskortól 1526-ig. (Egyetemi tankönyv) Bp. 1961. 93. (a vonatkozó részt LEDERER EMMA írta). — E pártokon az Árpád-dinasztia egy-egy tagja (Kálmán és II. István, illetve Álmos és II. Béla) köré csoportosult ama egyházi és világi előkelőket értjük, akik egyrészt képviselői voltak az uralkodó, ill. ellenfele politikájának, másrészt pedig maguk is befolyást gyakoroltak a király és ellenzéke politikájára. E pártokat természetesen nem szabad egyszer s mindenkorra adott összetételű, változatlan struktúrájú hatalmi csoportosulásoknak tekintenünk.

[3] ALBINUS FRANCISCUS GOMBOS: Catalogus fontium historiae Hungaricae (továbbiakban: Catalogus) I. Budapestini 1937. 28., 90. stb.

[4] SRH I. 443.

[5] Uo. 444.

[6] PAULER GYULA: A magyar nemzet története az Árpádházi királyok alatt I.[2] Bp. 1899. (továbbiakban: PAULER GY.: MNTört. I.[2]) 238.

kezőket mondja: „így nyert engesztelő megoldást az Árpádok családját annyi ideig dúló testvérharc".[7] *Hóman Bálint* szerint „a kiengesztelődés Kálmán és Álmos ivadéka között teljessé lett".[8] A marxista történetírásban *Molnár Erik* — más oldalról közelítvén meg a kérdést, s a Kálmán-párt és az Álmos-párt ellentéteire is utalva — úgy foglalt állást, hogy II. István „mintegy bosszút állva a királyi hatalmát megalázó nagybirtokosokon, utódjának Álmos pártjának a jelöltjét... Bélát hívta meg, s így a trónra István halála után (II.) Vak Béla került".[9] Újabban pedig *Györffy György* vélekedett oly módon, hogy „1130 körül II. István Tolnában jelölte ki a trónörökösnek dezignált Vak Béla tartózkodási helyét".[10]

A továbbiakban éppen azt szeretnénk megvizsgálni, hogy Béla herceg trónra kerülése, az Álmos-párt győzelme vajon valóban II. István személyes érdeme-e, tehát annak a „nemes" gesztusnak az egyenes következménye-e, mellyel a király saját utódává az ellenpárt vezérét[11] jelölte.

Úgy véljük, ezt az alternatívát sem a hatalomért két generáción keresztül folyt harc, sem annak brutálisan kegyetlen jellege nem támogatja.

László uralkodása alatt[12] Kálmán és Álmos rivalizálása kapcsán nem hallunk ugyan atrocitásokról, 1098-ban és 1105-ben azonban fegyveres seregek élén állt egymással szemben a rex és a dux. Harcokra ekkor még nem került sor, de 1106-ban, majd 1108-ban az Álmos hívására betört lengyel, ill. német seregekkel már összecsaptak Kálmán csapatai. A krónika még azt is tudni véli, hogy a dömösi monostor consecratiója alkalmából a herceg merényletet készült elkövetni a király ellen.[13] Kétségtelen, hogy ebben a „gyilkos" küzdelemben az egyik legdrámaibb fordulat 1115-ben következett be,[14] amikor az újból szervezkedő Álmosékra kíméletlenül lesújtott Kálmán: magát Álmost megvakították és ivartalanították,[15] a gyermek Bélát

[7] MARCZALI HENRIK: Magyarország története az Árpádok korában (1038—1301). SZILÁGY SÁNDOR: (szerk.): A magyar nemzet története II. Bp. 1896. 266.

[8] HÓMAN BÁLINT—SZEGFŰ GYULA: Magyar történet I.[2] (a vonatkozó rész HÓMAN BÁLINT munkája). Bp. 1935. 366. (továbbiakban: HÓMAN B.: MT I.[2]).

[9] MOLNÁR ERIK: A magyar társadalom története az őskortól az Árpádkorig.[2] Bp. 1949. 317—318.

[10] GYÖRFFY GYÖRGY: A honfoglaló magyarok települési rendjéről. Archaeologiai Értesítő 1970. 204.

[11] Arról, hogy ekkor valóban Vak Béla volt az Álmos-párt vezére, több más mozzanat mellett az alább tárgyalandó események: az aradi gyülés és a Sajó folyó mentén történtek egyértelműen meggyőzhetnek bennünket (SRH I. 446—452.).

[12] L. CSÓKA J. LAJOS: A latin nyelvű irodalom kialakulása Magyarországon a XI—XIV. században. Irodalomtörténeti Könyvtár 20. Bp. 1967. 422. — Kálmán trónra kerülésének valóságos mikéntjét nem tudjuk reprodukálni, az a tény azonban, hogy 1095-ben Kálmán a királyi koronát, Álmos pedig csak a hercegi diadémot kapta, arra enged következtetni, hogy a királyi hatalomért való versengésben Kálmán pártja bizonyult erősebbnek. L. KRISTÓ GYULA: Megjegyzések a dukátus és kora történetéhez. Kézirat. (továbbiakban: KRISTÓ GY.: Dukátus). Érdemes megemlíteni, hogy GYÖRFFY GYÖRGY szerint (A XII. századi dalmáciai városprivilégiumok kritikájához. Történelmi Szemle 1967. 50.) Kálmánt, aki 1095-ben jutott hatalomra, csak 1096-ban koronázták meg. Ha ez valóban így történt, akkor alkalmasint ezt is a Kálmán és Álmos közötti harc következményének tarthatjuk.

[13] SRH I. 427—428.

[14] Az 1115-ös datálásra l. PAULER GY.: MNTört. I.[2] 224., 471. old. 416. jegyz.

[15] Erre l. Cosmas Pragensis tudósítását: Catalogus I. 807. — A magyar krónika ugyan csak a gyermek Béla megcsonkítására vonatkozó királyi parancsról szól (SRH I. 430.), ilyen jellegű intézkedésnek azonban elsősorban Álmossal kapcsolatban lehetett igazán értelme — hogy ti. uralkodásra alkalmas utódok nemzésében megakadályozza —, s véleményünk szerint az Álmos-ági krónikás szándékosan cseréli meg itt Álmos és Béla személyét, hogy ezáltal is sötétebb színűre festhesse át Kálmán király alakját. L. HÓMAN BÁLINT: A Szent László-kori Gesta Ungarorum és XII—XIII. századi leszármazói. Forrástanulmány. Bp. 1925. 106—107.

és néhány hívüket is megfosztották szemük világától; Álmost és Bélát ezt követően az uralkodó a dömösi monostorba száműzte.[16]

Mielőtt a később történteket vennők sorra, érdemesnek látszik Álmosék megvakításával kapcsolatban utalni egy másfél évtizeddel későbbi eseményre. Az aradi országgyűlésen Ilona királyné felszólítására II. Béla hívei bosszúból rettenetes vérfürdőt rendeztek királyuk egykori megvakítói között.[17] Ez az incidens világosan kifejezésre juttatja azt, hogy az Álmos-párt, élén a királyi családdal, még Béla trónra kerülése után sem volt hajlandó felejteni. Részükről a kiengesztelődésnek, a nagyvonalú megbocsátásnak még a leghalványabb nyoma sem volt tapasztalható.

Mindenesetre drasztikus lépésével Kálmánnak sikerült megfékeznie Álmosékat, és sikerült saját fia számára biztosítania a trónt. De a két párt elkeseredett küzdelme néhány évi szünet után ismét fellángolt. 1125 táján Álmos és hívei újból mozgolódni kezdtek. Minden bizonnyal azt a kedvezőtlen közhangulatot akarták a maguk javára fordítani, amely II. István súlyos külpolitikai kudarcai (az 1123. évi halicsi hadjárat s a dalmát városok 1125-ben történt elvesztése)[18] nyomán támadt.[19] Álmosék szervezkedése azonban, feltehetően a király gyors fellépése következtében, eredménytelennek bizonyult. II. István semmivel sem mutatkozott kíméletesebbnek atyjánál.[20] A krónikás közlése szerint Álmos herceg ekkor a haláltól való félelmében II. István király szigora elől Bizáncba menekült.[21] Nyomában egy egész emigrációs folyamat

[16] SRH I. 430.; L. PAULER GY.: MNTört. I.² 224.: HÓMAN B.: MT I.² 363. — Az előzmények alapján logikusnak tűnik ez utóbbi királyi döntés, hiszen az uralkodói székhelytől néhány kilométerre levő Dömösön viszonylag könnyen szemmel tarthatók s alkalomadtán gyorsan elérhetők voltak a száműzöttek, amit az 1116-ra datált Both fia Benedek-féle merénylet is jól illusztrálhat (SRH I. 430., 431—432.; PAULER GY.: MNTört. I.² 225). — Megjegyezzük még, hogy az 1115. évi eseményekkel hozza kapcsolatba GYÖRFFY GYÖRGY (A magyar nemzetségtől a vármegyéig, a törzstől az országig. Századok 1958. 52.) Kálmánnak a dukátus intézménye felszámolására vonatkozó intézkedését. A legfrissebb magyar történeti szintézis [MOLNÁR ERIK (főszerk.): Magyarország története I.³ 1971. (a vonatkozó részt SZÉKELY GYÖRGY írta, míg az időrendi táblázat GUNST PÉTER munkája; (továbbiakban: SZÉKELY GY.: MOT I.³)] a megvakítást 1113-ra (560.), a dukátus felszámolását pedig 1115-re datálja (74.). E véleményekkel szemben PAULER GY.: (MNTört. I.² 210) és újabban KRISTÓ GY.: (Dukátus) 1106-ra helyezi a hercegség intézményének felszámolását.

[17] SRH I. 446—447.

[18] A Halicsban történtekre l. HODINKA ANTAL: Az orosz évkönyvek magyar vonatkozásai. Bp. 1916. 95.; PAULER GY.: MNTört. I.² 231—232. Az 1125. évi dalmáciai eseményekre l. HEINRICH KRETSMAYR: Geschichte von Venedig I. Allgemeine Staatengeschichte 35. Werk. Gotha 1905. 229. és PAULER GY.: MNTört. I.² 232—233.

[19] A magyar krónika az orosz hadjárat kapcsán arról tudósít, hogy még II. István legközelebbi hívei (principes) is elégedetlenek voltak a király politikájával, s ez végül is a hadjárat kudarcát eredményezte (SRH I. 438—439.).

[20] A krónika 157. fejezete (SRH I. 442—443.) II. István „rém"-tetteinek valóságos gyűjteménye. A II. Istvánról kialakított igen negatív krónikakép feltétlenül kapcsolatban van azzal is, hogy az Álmos-ági krónikás Álmos és utódai érdekében sötét színben igyekszik feltüntetni a Kálmán-ági királyokat. L. HÓMAN B.: A Szent László-kori Gesta Ungarorum és XII—XIII. századi leszármazói 106—107.

[21] Álmos herceg Bizáncba emigrálásának időpontjáról nem alakult ki egységes vélemény. A szakirodalomban egymás mellett megtalálható az 1109-es, az 1113-as, az 1116-os, az 1125-ös és az 1127-es datálás. Véleményünk szerint Álmos menekülése 1125 táján (tehát mindenképpen II. István uralkodása alatt) történhetett. Emellett szólhat az, hogy a magyar krónika II. István uralkodása idejére teszi az emigrálást, amikor elmondja: „a haláltól félő Álmos István király elől Bizáncba szökött" (SRH I. 442.). Ugyanilyen értelemben nyilatkozik a bizánci Ióannész Kinnamosz és Nikétasz Khóniatész is, akik egyértelműen Ióannész Komnénosz császár uralkodása (1118—1143) idejére helyezik Álmos menekülését [AUGUSTUS MEINEKE: Ioannis Cinnami Epitome rerum ab Ioanne et Alexio Comnenis gestarum. Corpus scriptorum historiae Byzantinae. Bonnae 1836. (továbbiakban: Kinnamosz) 9—10.; IMMANUEL BEKKER: Nicetae Choniatae Historia. Corpus scriptorum Historiae Byzantinae. Bonnae 1835. (továbbiakban: Nikétasz Khóniatész) 24.]. Mivel tudjuk, hogy Álmos herceg 1127 szeptemberében halt meg Bizáncban (l. PAULER GY.: MNTört. I.² 235., 476. old.

bontakozott ki Bizánc irányába. Krónikaszerzőnk ugyanis elmondja, hogy sok magyar II. István kegyetlensége miatt Álmos herceg után ment. Majd megjegyzi, hogy Álmos fiát, Bélát is a király dühöngése miatt kellett titokban rejtegetni.[22] Mindez arra vall, hogy az Álmos-párt és a Kálmán-párt ellentétei II. István uralkodása alatt sem csökkentek, s a hatalmon levők a korábbiakhoz hasonlóan a „kemény kéz" politikáját alkalmazták Álmosékkal szemben.

Más krónikahelyek alapján azonban az is nyilvánvaló, hogy a király és hívei nemcsak Álmos pártjával, hanem általában mindenféle ellenfelükkel szemben kegyetlen módon jártak el. Így pl. a krónika 157. fejezetéből egy Christiana nevű úrnő eleven megégetéséről, továbbá szerencsétlen emberek válogatott megkínzatásáról értesülünk. A következő fejezet az összeesküvő Iván lefejezéséről, Bors comes száműzetéséről tudósít.[23] Egy másik krónikapasszus szerint a magyarok, midőn értesültek arról, hogy II. István haldoklik, öldösni kezdték a király felettébb kedvelt besenyő híveit. Miután pedig az uralkodó jobban érezte magát, panaszkodó besenyőinek megígérte, hogy közülük minden egyes legyilkoltért tíz magyart fog megöletni.[24] Vagyis a király még halálos ágyán is — minden bizonnyal életének utolsó heteiben történhetett ez az incidens — kíméletlen bosszút hirdetett a bizalmas híveit bántalmazókkal szemben.

Ezek az események arról tanúskodnak, hogy az uralkodó osztály vezető csoportja, a Kálmán-párt, élén II. Istvánnal, az országban az állandóan fokozódó terror légkörét honosította meg, s a vitás kérdések rendezése során politikai gyakorlattá nem a békés megegyezést, hanem az ellenfelekkel való könyörtelen leszámolást tette. Ilyen körülmények között módfelett kétséges a király és Vak Béla megható egymásra találásáról szóló krónikapasszus állításának hitele.

Hogy aligha lehetett szó ilyenről, alátámasztja az a tény is, miszerint a Kálmán-pártnak volt saját, hivatalos trónörökös jelöltje. Ezzel kapcsolatban a magyar kró-

433. jegyz.), így az eddig ismertetett adatok alapján az emigráció 1118 és 1127 között zajlott let Ennek az időköznek a szűkítésére alkalmasnak látszik Cosmas Pragensis tudósítása, mely szerin. az 1123-ban bátyja elől menekülő cseh Soběslav feleségét, Adelheidot azaz „Álmos herceg leányát, István pannón király kedvesen fogadta, minthogy rokonának ismerte el" (Catalogus I. 807.). Feltételezhető, hogy II. István csak abban az esetben fogadhatta *kedvesen* Álmos leányát, ha maga Álmos 1123-ban Magyarországon tartózkodott, s ekkor még II. István számára *ártalmatlan* rokon volt. Továbbá azt is érdemes figyelembe venni, hogy az 1127 nyarán megindult magyar-bizánci háborúval kapcsolatban Nikétasz Chóniatész azt mondja: ennek a háborúnak titkos oka Álmos Bizáncba távozta volt (Nikétasz Khóniatész 24.). Ióannész Kinnamosz még világosabban fogalmaz: „a hunok királya [II. István] pedig, *mihelyt* értesült a testvérével [Álmossal] kapcsolatos dolgokról, követeket küldött a császárhoz, hogy őt űzzék ki a rómaiak földjéről. Minthogy azonban [erre a császárt] nem tudta rávenni, átkelt az Isztroszon..." (Kinnamosz 10.). A bizánci szerzők közlései alapján joggal vetődhet fel a kérdés: mi indokolhatná egy 1109—1116-os években lezajlott emigrációnak 1127-ben való felszínre kerülését? Nyilvánvaló, hogy egy *veszélyes* politikai menekültet általában nem emigrálása után egy évtizeddel, hanem sokkal hamarabb szoktak kikérni, ill. eltávolítását szorgalmazni. A magyar krónika néhány kitétele viszont egyértelműen bizonyítja azt, hogy Álmos 1125—1127 táján *veszélyes* ellenfele volt II. Istvánnak. Így a krónika nemcsak azt mondja el, hogy „sok magyar is István király kegyetlenkedése miatt" Álmoshoz menekült, hanem arról is értesít, hogy Álmos herceg bizánci területen várost is épített, amelyet róla neveztek el (SRH I. 442—443.), s amely feltehetően az emigránsok központja volt. Mindezeket figyelembe véve a Bizáncba való menekülés legnagyobb valószínűséggel 1125 tájára tehető. L. Hóman B.: MT I.[2] 365.; Csóka J. L.: i. m. 200—201.; Gunst Péter: Magyar történelmi kronológia. Az őstörténettől 1966-ig. Segédkönyv a magyar történelem tanulmányozásához. Bp. 1968. 28.

[22] SRH. I. 443.

[23] Uo. 442—444.

[24] Az 1122 után Magyarországra menekült besenyőknek II. István uralkodása utolsó éveiben vitt jelentős katonai és politikai szerepéről l. Makk Ferenc: Megjegyzések II. István történetéhez. Elhangzott a Magyar Tudományos Akadémia Középkori Munkabizottságának „Középkori történetírásunk kritikus pontjai" című tudományos ülésszakán 1971. nov. 4-én.

nika 158. fejezete a következőkről tudósít: „Mielőtt pedig a király tudomást szerzett volna Béláról, megesküdött az ország, hogy a király után nővérének, Zsófiának Saul nevű fia uralkodjék".[25] A szöveg interpretálását érintő problémák[26] közül azt vizsgáljuk meg: vajon Saul II. István egyetértésével vagy pedig a király beleegyezése nélkül lett-e kijelölt trónörökös?[27] Abban a kérdésben, hogy Saul mindenképpen Kálmán-párti jelöltnek tekinthető, a szakirodalom úgyszólván teljes mértékben egyetért.[28]

Szinte önként vetődik fel: mi indokolhatta azt, hogy a Kálmán-párti főurak már a király életében trónöröklést állítsanak? Mindenekelőtt utalnunk kell arra, amit Álmosék 1125 körüli megmozdulásával kapcsolatban már elmondottunk. A bizánci területen Álmos vezetésével tovább szervezkedő emigránsok állandó veszélyt jelentettek II. István és hívei számára, amelyet csak fokozott az, hogy ekkoriban Magyarország és a bizánci császárság között gazdasági és politikai ellentétek miatt komoly feszültség támadt.[29] Így fennállt az a lehetőség, hogy alkalmas időben Bizánc fegyveresen avatkozik be Álmosék érdekében. Nem tarthatjuk véletlennek, hogy az Álmos kitoloncolására vonatkozó diplomáciai manőver kudarca[30] után II. István és környezete a háború révén akart nyomást gyakorolni Bizáncra. Mindenesetre az 1125—1127 körüli események rendkívüli élességgel vetették fel a hatalom további sorsának kérdését, ami arra intette a Kálmán-pártiakat, hogy szükség van a trónöröklés problémájának rendezésére.

A magyar krónika 154. fejezetéből ismert, hogy hosszas huzavona után 1120 körül II. István házasságot kötött „a királyság elárvulása és a király magtalansága miatt aggódó főurak" sürgetésére.[31] Minthogy azonban a házasság mind az ideig meddőnek bizonyult,[32] a Kálmán-párti előkelők a király gyermektelensége miatt nem akarták jövőjüket a bizonytalanra bízni. Volt még egy mozzanat, amely szintén kényszerítő hatással volt a trónutódlás kérdésének napirendre tűzésére, s ez pedig II. István

[25] „Antequam vero rex Belam scivisset, coniuraverat regnum, ut post regem filius sororis sue Sophie, nomine Saul regnaret." (SRH I. 444.).

[26] Így pl. vitatott a Zsófia és II. István közötti rokonság kérdése. Bár a rokonság fokát minden kétséget kizáróan meghatározni nem tudjuk még sem fogadható el maradéktalanul WERTNER MÓR véleménye, hogy ti, Zsófia semmiképpen sem lehet Kálmán király leánya, hanem csak II. Istvánnak egy távolabbi rokona [l. Az Árpádok családi története. Történeti nép és földrajzi könyvtár II. kötet. Nagy-Becskerek) továbbiakban: WERTNER M.: Árpádok) 1892. 218—219.]. Ugyanis egyrészt a latin *soror* főnév *nőtestvér* jelentése a középkori latinságban igen jól dokumentálható szótáraink tanúbizonysága szerint (DU CANGE: Glossarium mediae et infimae latinitatis VII. 1886. 531.; BARTAL ANTAL: magyarországi latinság szótára. Bp. 1901. 621.; E. HABEL: Mittellateinisches Glossar. Padeborn 1931. 373.), másrészt pedig az a mozzanat, hogy Kálmán e leányáról csak a magyar krónika tudósít, még nem feltétlenül jelenti az adat megbízhatatlan voltát.

[27] Lényegében az első értelmezés mellett foglal állást többek között MARCZALI H.: (i. m. 266.) ERDÉLYI LÁSZLÓ (Árpádkor. A magyar állam, társadalom, művelődés legrégibb története 1301-ig. Bp. 1922. 147.), BARTONIEK EMMA (A magyar királyválasztási jog a középkorban. Századok 1936. 366.), újabban KRISTÓ GYULA [A történeti és politikai gondolkodás elemeinek fejlődése krónikairodalmunkban. Kéziratos kandidátusi értekezés (továbbiakban: KRISTÓ GY.: Történeti gondolkodás)]. A második értelmezési lehetőség híve pl. WERTNER M. (Árpádok 219.), PAULER GY. (MNTört. I.[2] 237.), különösen pedig MOLNÁR E. (i. m. 317.).

[28] PAULER GY. szerint „a királyi család hívei" (MNTört. I.[2] 237.), HÓMAN B. véleménye szerint a király „tanácsosai közül többen" támogatták Saul jelöltségét (MT I.[2] 366.). Legvilágosabban MOLNÁR E. fogalmaz: „Saul az »ország«, az uralmon levő párt jelöltje volt" (i. m. 317.).

[29] L. MARCZALI H.: i. m. 261.; PAULER GY.: MNTört. I.[2] 234—235.; ACSÁDY IGNÁC: A magyar birodalom története. I. kötet. Bp. 1903. 203—204.; GYULA MORAVCSIK: Byzantium and the Magyars. Bp. 1970. (továbbiakban: GY. MORAVCSIK: Byzantium) 77—78.

[30] Erre l. fentebb 21. jegyz.

[31] SRH I. 437.

[32] Uo. 443.

felettébb gyenge egészségi állapota, melyről hazai és külföldi forrás egyaránt említést tesz.[33]

Mindezek a tényezők arra késztették a Kálmán-pártot, hogy saját trónörökös állításával a maga részéről mindenféle más próbálkozással szemben rendezettnek tekinthesse a hatalom sorsának alakulását a király halála esetén is. Az előzmények alapján legvalószínűbben 1127-ben, feltehetően az év nyarán kitört magyar-bizánci háború[34] megkezdése előtt kerülhetett sor arra, hogy a Kálmán-párti urak Saul személyében hivatalos trónörököst nevezzenek ki. Figyelembe véve azt, hogy ebben az időben Álmos fia, Béla herceg is Bizáncban tartózkodott,[35] jogosnak látszik feltételezni: II. István tudtával és egyetértésével, sőt dezignációja révén lett a gyermek Saul[36] hivatalos trónörökös.[37]

Az ezután bekövetkező események igazolták, hogy a hatalom birtokosainak előrelátása indokolt volt. Iván és Bors comes — egymást nyilván gyorsan követő — akcióiról van szó, melyekről a magyar krónika 158. fejezete a következőket mondja: „Történt pedig az, hogy a királyon súlyos gyengeség vett erőt Egerben, s mindenki úgy látta: halálán van már. Bors ispánt pedig és Ivánt, akiket hiábavaló remény

[33] Uo. 444., 445.; Kinnamosz 11.

[34] Nikétasz Khóniatész 24.; PAULER GY.: MNTört. I.[2] 234.; GY. MORAVCSIK: Byzantium 78.

[35] Azzal a kérdéssel kapcsolatban, hogy Vak Béla II. István uralkodása utolsó éveiben hol tartózkodott, a szakirodalomban kétféle vélemény hangzott el. Egyesek azt vallják — egyrészt a magyar krónika ama passzusa alapján, mely szerint Béla herceget előkelő emberek titokban Magyarországon tartották II. István haragja elől (SRH I. 443.), másrészt pedig annak alapján, hogy egy II. Géza korára, 1158-ra, datált hamis oklevél szerint a vak herceget üldöztetése során a pécsváradi szerzetesek kolostorukban rejtették el [GEORGIVS FEJÉR: Codex diplomaticvs Hvngariae ecclesiasticvs ac civilis (továbbiakban: CD) III. 2. Budae 1829. 127.; SZENTPÉTERY IMRE: Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke I. 1001—1270. Bp. 1923—1930. (továbbiakban: Reg. Arp.) 93. szám.] —, hogy Vak Béla mindvégig Magyarországon tartózkodott. L. pl. PAULER GY.: MNTört. I.[2] 238.; MARCZALI H.: i. m. 266.; FERDINAND CHALANDON: Jean II Comnène (1118—1143) et Manuel I Comnène (1143—1180). Les Comnène. Études sur l'empire byzantin au XIe et au XIIe siècles. Paris 1912. 155—156. Ezzel szemben a kutatók másik csoportja szerint Béla herceg apjával együtt menekült Bizáncba. Így vélekedik pl.: У. И. Успенский: История Византийской империи. Том III. Москва—Ленинград 1948. 198.; GY. MORAVCSIK: Byzantium 78. A Müncheni Krónika ama — bizonytalan eredetű — közlése alapján, hogy ti. Béla „servabatur occulte in Grecia" (SRH II. Budapestini 1938. 81.; a Müncheni Krónika forrásértékére l. DOMANOVSZKY SÁNDOR: A Pozsonyi Krónika és a kisebb latin nyelvű prózai szerkesztések. Századok 1905. 528.), úgy véljük, hogy Vak Béla II. István terrorja elől — 1125 táján — apjával együtt Bizáncban talált menedéket, s évekig bizánci területen tartózkodott. Ugyanis nagyon nehezen lenne elképzelhető, hogy a királyi megtorlástól életét féltő Álmos és a hasonló retorzióktól félő hívei maguk ugyan elmenekültek, de az ifjú Bélát a királyi bosszú szabad prédájául itthon hagyták. Véleményünk szerint azonban fel lehet vetni egy kompromisszumos megoldást is. Feltételezhető, hogy Béla néhány éves bizánci tartózkodás után — még II. István életének vége felé — titokban Magyarországra jött, s itt bizonyos főurak és egyházi személyek, esetleg éppen az ország déli, Bizánc felé eső részén levő pécsváradi kolostorban rejtették el. Maga SZENTPÉTERY IMRE, aki a hamis, 1158. évi pécsváradi oklevelet a 13. század elejére datálja, az oklevél series dignitatumából s a birtokfelsorolás helyneveiből arra következtetett, hogy a hamisítók használhattak mintaként II. Géza korabeli oklevelet (SZENTPÉTERY IMRE: Szt. István király pécsváradi és pécsi alapítólevele. Értekezések a történeti tudományok köréből XXIV. kötet 10. szám. Bp. 1918. 35—36., 35—36. old. 1. jegyz.). Ily módon nem zárhatjuk ki azt, hogy Vak Béla pécsváradi rejtegetésének motívuma abból a korból, II. Géza korából származik, amikor még jól ismerhették II. Béla életútjának állomásait. A bizánci emigrációról azonban kénytelenek voltak hallgatni, mert nagyon kényelmetlen lett volna II. Géza korában arra hivatkozni, hogy az uralkodó apja egy időben épp úgy élvezte a bizánci udvar pártfogását, mint II. Gézának Manuél császár által támogatott ellenfelei, Borisz, László és István hercegek. A Béla magyarországi rejtegetését tárgyaló kronikapasszussal kapcsolatban hasonlóan vélekedik KRISTÓ GY. (Történeti gondolkodás).

[36] Ha elfogadjuk azt, hogy Saul Kálmán király leányának, Zsófiának a fia, akkor 1127-ben még kisgyermek. L. WERTNER M.: Árpádok 219.

[37] Már a korai magyar történelem XV—XVI. századi értelmezői, Bonfini (l. Antonius de Bonfinis: Rerum Ungaricarum Decades. Ed. I. FÓGEL et B. IVÁNYI et L. JUHÁSZ. Tomus II. Lipsiae 1936.

vezetett, az árulók királlyá választották. Mihelyt azonban isten akaratából a király erőre kapott, Ivánt lefejeztette, Bors ispánt pedig gyalázatos módon az udvarból Görögországba űzte, és határozottá lett: annak rokonságából senkit se tartsanak méltónak arra, hogy a királyi udvarba lépjen."[38]

Minthogy más forrás nem tesz említést ezekről a hatalomátvételi kísérletekről, így csak a krónika adataira hagyatkozhatunk. Valószínű, hogy Iván és Bors előkelő származásúak voltak, talán nőágon az Árpád-házzal is rokonságban állottak, s ily módon az uralkodó osztály felső rétegéhez tartoztak.[39] A *comes* címből talán arra is következtethetünk, hogy a *királyi udvarból* kiűzött Bors maga II. István kíséretébe tartozott, s feltehetően egészen addig az ideig a Kálmán-párt soraiban foglalt helyet. Nyilván hasonló mondható el Ivánról is. Ezek alapján viszont logikusnak tűnik, hogy az őket királyokká választó *árulók* (traditores) is ugyanolyan társadalmi állású és azonos politikai nézeteket valló főurak voltak. Eszerint pedig feltételezhető, hogy Iván és Bors királyokká választása mögött a II. Istvánnal elégedetlen Kálmán-párti urak állottak.

Elégedetlenségük bel- és külpolitikai okokra vezethető vissza. A Kálmán-párti urak nem jó szemmel nézhették a besenyők térhódítását II. István környezetében uralkodása utolsó éveiben,[40] attól tartottak, hogy a király eme új hívei mögött háttérbe szorulnak. Külpolitikai téren pedig a bizánci háború 1128. évi eseményei válthattak ki komoly elégedetlenséget még az uralkodó osztály hatalmon levő frakciójának egy részéből is. Hazai és külföldi forrásaink ugyanis egyaránt arról tudósítanak, hogy a 1127. évi váratlan és sikeres magyar támadást követően 1128-ban Harám mellett a bizánci had katasztrófális vereséget mért II. István seregére. Ennek következtében egyrészt nemcsak az előző évi hadjárat eredményei váltak semmivé, hanem a Szerémség is Bizánc kezére került,[41] másrészt pedig a csata során érzékeny személyi veszteség érte a Kálmán-párt vezető garnitúráját. A csatavesztés eme mozzanatáról is részletesen beszámol mind a magyar, mind a bizánci krónikás.[42]

Ezek figyelembe vételével Iván és Bors hatalommegszerzési kísérletei datálását illetően legnagyobb valószínűséggel 1128 mellett foglalhatunk állást.[43] Ezt más érv is alátámasztja. A krónikából tudjuk, hogy Iván és Bors királlyá választása idején II. István halálos beteg volt.[44] Az összeesküvők nyilván ezt az időt tartották legalkalmasabbnak tervük kivitelezéséhez. Ugyanakkor bizánci krónikásunk, Ioannész Kinnamosz az 1128. évi hadiesemények tárgyalása kapcsán arról is megemlékezik, hogy ekkor a magyar király gyenge egészségi állapota miatt nem vehetett részt a háborúban, hanem az ország közepén gyógyíttatta magát.[45] Ezt viszont a magyar

117.) és Mahmud Terdžümān (BUDENZ JÓZSEF: Târîkh-i Üngürûsz azaz Magyarország krónikája című török kézirat ismertetése. A Philosophiai, Törvény és Történettudományi Osztályok Közleménye 1861. 272.) úgy foglaltak állást, hogy II. István jelölte halála esetén Sault királlyá. — Egyebek mellett a XI. századi magyar történelemből vett analógiák is — I. István Pétert (SRH II. 392.), I. András pedig a gyermek Salamont (uo. I. 352—353.) dezignálta még életében utódául — bizonyítják, hogy a korai Magyarországon bevett gyakorlat volt trónörökös állítása az uralkodó életében.

[38] SRH I. 444.

[39] PAULER GY.: MNTört. I.² 238.; LEVELES ERZSÉBET: Miskolc város megváltása. Történelmi és Régészeti Közlemények. Miskolc Thjf. város hivatalos értesítőjének melléklete. 1927—1928. 166—174.; HÓMAN B.: MT. I.² 366.; MOLNÁR E.: i. m. 317.

[40] Erre l. fentebb 24. jegyz.

[41] SRH I. 441—442.; Kinnamosz 11.; Nikétasz Khóniatész 24—25.; PAULER GY.: MNTört. I.² 234—236.; GY. MORAVCSIK: Byzantium 78.

[42] SRH I. 441—442.; Kinnamosz 11.; PAULER GY.: MNTört. I.² 236.

[43] L. LEVELES E.: i. m. 174.

[44] SRH I. 444.

[45] Kinnamosz 11.

krónika ama passzusa erősíti, mely szerint a harámi csata évében a teljes magyar királyi haderő élére egy Setephel nevű férfiút állított az uralkodó.[46]

A bel- és külpolitikai helyzet imént vázolt alakulása azt eredményezte, hogy a Kálmán-párt egy része immár nem érte be oly fenyegetéssel, amilyennel Kozma és társai 1123-ban a halicsi hadjárat során felléptek II. Istvánnal szemben, hanem ténylegesen is eljutott ellenkirályok választásáig. Ama adatból pedig, mely szerint Bors comes a sikertelen puccs után Bizáncba menekült,[47] nem szabad arra következtetni, hogy Iván, különösen pedig Bors akciója mögött az ekkor bizánci területen oltalmat lelt Vak Béla és hívei álltak volna. Egészen természetes ugyanis, hogy a magyar-bizánci háborúskodások időszakában II. István bármiféle ellenfele számára a bizánci birodalom jelentette a legbiztosabb menedéket.

Az Iván és Bors nevével jelzett események elemzése lehetőséget ad egyéb következtetések levonására is. Ezek az akciók mindenekelőtt arról tanúskodnak, hogy II. István uralkodása utolsó éveiben a belpolitikai feszültség állandóan fokozódott. S ez nem is lehetett véletlen, hiszen a politikai érdeklődés középpontjába — a Bizánccal vívott háború mellett — a trón sorsának alakulása, a hatalom birtoklásának a kérdése került. Szemléletesen jut ez kifejezésre a magyar krónikában is, melynek egyetlen röpke fejezetében az 1127—1131 közötti időszakra vonatkozóan négy trónaspiráns (Saul, Iván, Bors, Vak Béla) jelentkezéséről olvashatunk.[48] Az a tény, hogy Álmos halála után Béla herceg és a Kálmán-párt hivatalos jelöltje, Saul mellett más trónigénylők is színre léptek, mutatja: ebben az időben az uralkodó osztály polarizálódása és megosztottsága az eddiginél nagyobb méreteket öltött.

Iván és Bors kísérleteinek bukása azonban arra világít rá, hogy az ellenkirályok, híveik s hozzátartozóik egy része kiválásával meggyengült Kálmán-párt még mindig erősebb ellenfeleinél. Ugyanakkor az összeesküvők drasztikus félreállítása nemcsak azt juttatta kifejezésre, hogy II. István és hívei milyen görcsösen ragaszkodnak a hatalomhoz, hanem azt is, hogy ők saját jelöltjükön, Saulon kívül nem hajlandók más trónaspiránst támogatni.

A szakirodalom megállapítása szerint II. István 1131. március 1-én halt meg, Vak Bélát pedig 1131. április 28-án koronázták királlyá.[49] A két király uralkodása közti viszonylag hosszú — mintegy két hónapos — intervallum első pillanatra feltűnő. Még inkább azzá lesz ez akkor, ha figyelembe vesszük, hogy az 1116. február 3-án elhunyt Kálmánt II. István 1116 februárjában, az 1141. február 13-án elhalálozott II. Bélát pedig fia, II. Géza 1141. február 16-án váltotta fel a trónon.[50] E példák is bizonyítják, hogy az érdekelt úri csoportok uralkodóváltás esetén általában nem késlekednek, hanem néhány napon belül királlyá koronáztatják jelöltjüket.[51]

A II. István és II. Béla közti uralomváltás kronológiájának kérdésében — sajnos — nem lehet egyértelmű következtetésekre jutni. Az 1131. március 1-i és az 1131. április 28-i dátumok közül közvetlen forrásos megalapozottsága csak az utóbbinak van.[52] Egyetlen kútfőnk sincs viszont, amelyik II. István halálának dátumát napra

[46] SRH I. 441.; L. PAULER GY.: MNTört. I.² 235.

[47] SRH I. 444.

[48] Uo.

[49] PAULER GY.: MNTört. I.² 239., 476. old. 435. jegyz.; ACSÁDY I.: i. m. 205.

[50] SZENTPÉTERY IMRE: Oklevéltani Naptár. Bp. 1912. 28.

[51] Az egyházi koronázás királyt kreáló aktusának jelentősége már a kortársak előtt is ismert volt. L. BARTONIEK E.: Századok 1936. 368—369.

[52] A XIV. századi krónikakompozíció S-krónikacsaládja II. Béla koronázásának dátumául április 28-át, keddet adja meg (SRH I. 446.). Mivel a szóba jöhető 1131-ben április 28-a valóban keddre esett, semmi nem állja útját annak, hogy 1131. április 28-át II. Béla koronázása időpontjaként fogadjuk el.

szólóan megadná.[53] Közvetett módon megoldást remélhetünk II. Béla király krónikáinkban közölt uralkodási dátumaiból, melyek szerint Vak Bélát 1131. április 28-án koronázták királlyá, s 1141. február 13-án halt meg; uralkodásának időtartama pedig 9 év 11 hónap és 12 nap volt.[54] A problémát az jelenti, hogy a II. Béla koronázása és halála közti tényleges időtartam (9 év 9 hónap és 15 nap) nem egyezik a krónika által megadott uralkodási idővel. A nyilvánvaló ellentmondás feloldásának többféle módja kínálkozik.

Amennyiben II. Béla koronázásától, 1131. április 28-tól kiindulva számítjuk II. Béla krónikából vett uralkodási idejét, a király halálának dátumául 1141. április 9-et kapjuk. Ez azért nem jöhet komolyan szóba, mert egyrészt a krónika pontosan megadja Vak Béla halálának napi dátumát (1141. február 13, csütörtök), s az S-krónikacsalád [1141.] február 16-ra már II. Géza megkoronázását helyezi,[55] másrészt pedig II. Béla esetében bizonyos, hogy uralkodásának vége és halála egybeesett.

Ha II. Béla halálától számítjuk vissza a krónika által megadott uralkodási időtartamot, Vak Béla királyságának kezdőpontjaként a problematikus 1131. március 1. jelentkezik. E dátum tehát önmagában véve aligha jelentheti II. István halálának időpontját.[56]

Kétségtelenül igen komoly valószínűsége lehet annak a feltevésnek, hogy II. Béla király — napi dátumokkal is ellátott — epochális napjai helyesek. A krónikában olvasható uralkodáši időtartam (9 év 11 hónap és 12 nap) eredhet a krónikás számolási hibájából, de akár paleográfiailag könnyen magyarázható elírás is lehet.[57]

A fentiek alapján úgy látjuk, hogy forrásaink nem adhatnak lehetőséget II. István halála pontos dátumának meghatározására. Ily módon a szakirodalom „adataiból" következő, II. István halála és Vak Béla koronázása közti majd két hónapos intervallumot sem látjuk bizonyítottnak. Ugyanakkor halvány nyomok arról tanúskodnak, hogy a Kálmán-párt dezignált trónörököse, Saul túlélte II. Istvánt, s Vak Bélát csak Saul halála után koronázták királlyá.[58] Megengedhető tehát az a — más szempontból is valószínű — lehetőség, hogy a hatalom birtoklásának kérdése 1131-ben nem az ellentáborok vezéreinek és híveiknek kiengesztelődése révén, hanem a szembenálló erők összecsapása eredményeként dőlt el.

A korábbi szakirodalmi utalásokat követően elsősorban az elmúlt évek történetírása hívta fel nyomatékosan a figyelmet az ideológiai (idoneista, gregoriánus, dinasztikus, legitim eszmék stb.) szerepére a krónikaírás folyamatában.[59] Eme kutatások

[53] Középkori krónikairodalmunk egyértelműen 1114. február 3-ra helyezi Kálmán király halálát (uo. 209., 433.). Az S-kódex családja II. István uralkodásának időtartamát 18 évben és 5 hónapban jelöli meg (uo. 434.). Eszerint II. István elhalálozásának első lehetséges dátuma 1132. július 3. A V-krónikacsalád II. István halálát uralkodása 18. évére teszi (uo. 445.), tehát a király halála — a krónika idézett 1114 februári dátumából kiindulva — 1131 februárja és 1132 februárja közötti időben történt.

[54] Uo. 452.

[55] Uo. 453.

[56] Knauz Nándor (Kortan. Hazai történelmünkhöz alkalmazva. Bp. 1876. 510.) úgy foglalt állást, hogy II. István nem március 1-én halt meg, hanem betegsége miatt a trónról lemondott, mégpedig március 1-e körül, ugyanis utóda uralkodását a krónikák e naptól számítják.

[57] II. Béla valós epochális napjai — 1131. április 28. és 1141. február 13. — között 9 év 9 hónap és 15 nap telt el. Az ennek megfelelő annis novem, mensibus IX diebus XV-ből többszöri másolás után a IX—XI felcserélésével és hanyagul megrajzolt XV forma közvetítésével jöhetett létre a ma olvasható annis novem, mensibus XI diebus XII alak.

[58] Mahmud Terdžümān kivonatos magyar szövegét l. Budenz J.: i. m. 272.

[59] Gerics József: Legkorábbi gesta-szerkesztéseink keletkezésrendjének problémái. Értekezések a történeti tudományok köréből. Új sorozat 22. Bp. 1961.; Csóka J. L.: i. m.; Mályusz Elemér: A Thuróczy-krónika és forrásai. Tudománytörténeti tanulmányok 5. Bp. 1967.; Kristó Gy.: Történeti gondolkodás.

eredményeként tisztázódott, hogy egy-egy kor eszmei arculata nagy mértékben befolyásolta egyes királyaink krónikabeli képét. Sikerült kimutatnia a vizsgálódásoknak, hogy pl. I. István királynak minősítése kérdésében a legitim, Péter és Aba Sámuel megítélésében a dinasztikus, Salamon és a hercegek alakjának megrajzolásában a gregoriánus és a legitim szempontok játszottak fontos szerepet. Ezek a kutatási eredmények teljes mértékben bizonyították, hogy krónikásaink igen gyakran részesítették előnyben az eszmeiséget a történelmi hitel rovására. Ezzel magyarázható, hogy a középkori történetírás általában nem a tényleges erőviszonyok eredményeként létrejött helyzetnek tekinti egy-egy király trónra léptét, hanem — az esetleges trónharcoknak, a királyi hatalom megszerzése erőszakos voltának elhallgatásával is — saját kora eszméjének megfelelő elvi alapot igyekszik teremteni a király uralma jogosságának igazolására. Magyarországon a XII. század első két harmadában — tehát az Álmos-ági krónika keletkezésének szempontjából számba jöhető II. Béla, II. Géza és III. István uralkodása alatt is — a legitimista koncepció érvényesült. A legitimizmus Magyarországon — anélkül, hogy a fogalom minden árnyalatára figyelemmel levő, teljességre törekvő meghatározást adnánk — szemlátomást kapcsolatban van a király — elődе részéről történő dezignáláson alapuló — jogszerű (legitim) koronázásával.

A következetesen legitim felfogás szerint II. Béla csak akkor minősülhet törvényes uralkodónak, ha jogszerű koronázása II. István dezignációjára megy vissza. Mivel a krónikában éppen ezt találjuk, lehetetlen nem gondolni arra, hogy talán nem is a való helyzet felelt meg ilyen klasszikusan a kor uralkodó eszméjének, hanem a másként lezajlott eseményt eltorzítva, meghamisítva, egy lényegében új, az elvhez igazított történetet koholtak.[60] Eszerint már csak ideológiai szempontból is valószínűnek kell tartanunk, hogy II. István és Vak Béla krónikabeli kiengesztelődése II. Béla uralma jogosságának igazolása céljából utólag készült fikció.[61]

Minthogy az Álmos-ági történetírástól fiktív képet kapunk Béla trónra kerüléséről, s ezzel kapcsolatban külföldi forrásaink sem segítenek, nincs lehetőségünk a hatalom megragadása valóságos mikéntjének felvázolására. Annyi bizonyos, hogy II. István halálát követően az Álmos-párt a hatalomért vívott harcban az adott pillanatban ellenfele fölé kerekedett, és sikerült elérnie, hogy az egyház 1131. április 28-án Béla herceget koronázza az ország királyává. A hatalom sorsának alakulását ebben az esetben is pártok harca s nem pillanatnyi királyi akarat döntötte el.

II. Béla uralkodása első éveinek a magyar krónika 160. és 161. fejezetében megörökített eseményei is erről győzhetnek meg bennünket.

Más helyütt már kísérletet tettünk annak kimutatására, hogy a korábbi felfogástól eltérően a 160. fejezet nem jöhetett létre a 161. fejezet kivonatolása eredményeként, tehát a krónika e két fejezete korai történelmünknek nem azonos, hanem *két önálló, egymástól teljesen különböző* eseménysorának leírását tartalmazza.[62]

A 160. caputból megtudjuk, hogy Ilona királyné a királlyal és a hűséges bárókkal való tanácskozás után országos gyűlést hívott össze Aradra, melyen a királyné

[60] Így pl. feltűnőnek kell tartanunk, hogy a 158. krónikafejezetből Saulról csak azt tudjuk meg, hogy II. István utódává jelölték, s a krónika nem szól többet róla, további sorsáról nem értesülünk. Az az érzésünk, hogy a krónika szándékosan hallgat erről. Talán olyasvalami történt Saullal, aminek elbeszélése esetleg kedvezőtlen színben tüntethette volna fel II. Bélát, s ezért az Álmos-ági szerző jobbnak vélte azt elhallgatni? — Ennek lehetőségét Mahmud Terdžümān — bizonytalan hitelű — tudósítása (BUDENZ J.: i. m. 272.) megadja, l. fentebb 53. jegyz.

[61] KRISTÓ GY. (Történeti gondolkodás) sem tekinti Vak Bélát II. István által kijelölt trónörökösnek, a krónika ide vonatkozó passzusait tendenciózus beállítás eredményének tartja.

[62] KRISTÓ GYULA—MAKK FERENC: Krónikáink keletkezéstörténetéhez. Történelmi Szemle (sajtó alatt).

beszédet intézvén az egész néphez, a király megvakítói elleni bosszúra szólított fel. A király hívei: nemesek, öregek, ifjak, gazdagok és szegények megrohanták az uralkodó megvakításáért felelős bárókat, egyeseket megkötöztek, 68 világi előkelőt (prophanos) megöltek, elkobzott vagyonukat a székesegyháznak adták, s a megöltek utódait lajstromba vették.[63]

Korábban a magyar történelemben már gyűlt össze hasonló, széles társadalmi rétegeket felvonultató *consilium*, melyen a király, a püspökök és az összes főemberek, valamint mérhetetlen tömeg — jóllehet minden faluból csak két vént hívott meg a király — vett részt.[64] A szakirodalom véleménye szerint ez az I. Béla uralomra jutásakor, 1060—61-ben Fehérvárra összehívott gyűlés azt célozta, hogy az illegitim módon — a megkoronázott Salamon félreállításával — trónra került Béla egyrészt a harcban mellé állt néptömegek bizonyos sérelmeit orvosolja, másrészt pedig a német császár által pártfogolt Salamon támadása esetére minél szélesebb társadalmi erők támogatását nyerje meg magának.[65] Véleményünk szerint hasonló célzattal, hasonló meggondolás alapján ülhetett össze az aradi gyűlés is, melyen különböző társadalmi rétegek vettek részt.[66] Az 1060—61. évi fehérvári tömeggyűléssel való párhuzam nemcsak az aradi gyűlés 1131. évi tavaszi-nyári — II. Béla megkoronázásához mindenképpen közel eső[67] — datálását teszi lehetővé, hanem magának, a sokáig kétségbe vont történetnek is belső hitelt kölcsönöz. A nehéz úton trónra jutott II. Béla ezt a *nyilvános* és *széles* fórumot is társadalmi bázisa növelésére igyekezett felhasználni.

„Az uralomváltozás a kíséretek, a tanács, az előnyökkel járó vezető tisztségek cseréjét jelenti, ami a hatalom gyakorlásából kiszorított elemek tiltakozását váltja ki."[68] A II. Béla trónra lépte és az aradi gyűlés közti — feltehetően rövid — idő még nem adhatott alkalmat az Álmos-pártnak arra, hogy a Kálmán-párti urakat valamennyi számottevő tisztségből kiszorítsák. II. Béla és szűkebb környezete az aradi gyűlés kínálta lehetőséget felhasználva támadott a Kálmán-párt azon régi vezető csoportjára, amelyet vádolni és elmarasztalni lehetett az Álmos és Béla megvakításában való részvételükért. A 68 világi főúr lemészárlásával a Kálmán-párt nem sokkal II. Béla hatalomra kerülése után, még mielőtt sorait rendezhette volna, igen érzékeny veszteséget szenvedett el. A II. István alatti terrorra hasonló módon feleltek Béláék.

[63] SRH I. 446—447.

[64] Uo. 359—360.

[65] Horváth Mihály: A kereszténység első százada Magyarországon Bp. 1878. 351—352.; Marczali H.: i. m. 68.; Pauler Gy.: MNTört. I.[2] 108—109.; Hóman B.: MT I.[2] 265.; Molnár E.: i. m. 154., 316.; S. Kiss Erzsébet: A királyi generális kongregáció kialakulásának történetéhez. Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae. Acta Historica XXXIX. Szeged 1971. 9. old. 34. jegyz.

[66] SRH I. 447.

[67] Hóman B.: MT I.[2] 366.

[68] Elekes Lajos: A középkori magyar állam története megalapításától mohácsi bukásáig. Bp. 1964. 74.

[69] SRH I. 447—448.

[70] Catalogus I. 28., 442., III. 1765.

[71] Kinnamosz (117.), Freisingi Ottó (Catalogus III. 1765.) és Albericus monachus Trium Fontium (uo. I. 28.) tudósításainak összevetéséből Hodinka Antal [Kálmánfi (Kolománovics) Boris. Történelmi Tár 1889. 425.] véleményével egyezően arra kell következtetnünk, hogy Borisz csak II. Béla trónra lépte után, tehát leghamarabb 1131 tavaszán ment Bizáncba. Vö. Gy. Moravcsik: Byzantium 78.

[72] A császár testvére, Iszaakiosz Komnénosz szebasztokrator éppen az 1130—1132-es években tett több kísérletet arra, hogy magának szerezze meg Bizánc trónját. L. F. Chalandon: i. m. 17—18., 83—85.

[73] Kinnamosz 13—14.; Nikétasz Khóniatész 27.; F. Chalandon: i. m. 76.; У. И. Успенский: i. m. 201—203.; Georg Ostrogorsky: Geschichte des byzantinischen Staates München 1963.[3] 312—313.

A küzdelem következő — döntő — állomásáról a magyar krónika 161. fejezete adja a legrészletesebb felvilágosítást. Krónikásunk tudósítása szerint a magyarok követek útján hívták a fattyú Boriszt, hogy jöjjön és segítségükkel szerezze meg magának a királyságot, minthogy Borisz vélekedésük szerint Kálmán király fia.[69] Ugyanakkor külföldi forrásokból is tudjuk, hogy Borisz a magyar trón megszerzésére törekedett II. Béla hatalomra kerülése után.[70] Borisz, aki Kálmán király házasságtörés miatt elűzött második feleségének, Vlagyimir Monomah kievi nagyfejedelem (1113—1125) leányának, Eufémiának volt a fia, orosz földről 1131-ben[71] Bizáncba ment, hogy célja megvalósításához onnan kapjon támogatást. Ióannész Komménosz császár szívesen fogadta őt, egyik rokonának leányát is feleségül adta hozzá, de konkrét segítséget a bizánci udvar ekkor még nem nyújtott Borisznak. Ez azzal magyarázható, hogy Bizánc számára rendkívül értelmetlen lett volna olyan időben — 1131—1132-ben — ellenséges akciót kezdeni Magyarországgal szemben, amikor egyrészt magában Bizáncban is trónviszályok, pártharcok dúltak, melyek során Ióannész császár trónja többször is veszélybe került,[72] másrészt pedig a birodalom határainak két legveszélyesebb szakaszán — Kis-Ázsiában és az Adriai-tengeren — a szeldzsukok,[73] ill. a normannok[74] expanzív fellépése következtében igen veszélyes helyzet alakult ki. Borisz elhagyta Bizáncot és III. Bolesław lengyel király udvarába ment, ahol sikerült támogatást szereznie.[75] Így történhetett, hogy Borisz 1132 nyarán III. Bolesław társaságában lengyel és orosz csapatokkal, melyeket a Boriszhoz menekült magyar urak egészítettek ki, északról betört Magyarországra.[76]

Borisz fegyveres akciójával kapcsolatban az egykori Kálmán-párt nem egységesen foglalt állást. Kétségtelen, hogy teljes mértékben Boriszt támogatták azok a Kálmán-párti magyar urak, akik behívták őt az országba, majd szép számmal csatlakoztak a trónkövetelő seregéhez.[77] Ők azok, akik ekkor Kálmán és II. István politikai vonalának legkövetkezetesebb képviselői lehettek. A Borisz melletti nyílt kiállásuk ennek legfőbb bizonyítéka.[78]

A Kálmán-párti urak egy másik csoportjával az ország főembereinek azon a tanácskozásán találkozunk, melyet II. Béla hívott össze, s ahol a király feltette a kérdést: vajon szerintük Borisz fattyú-e, vagy pedig Kálmán király fia? A krónika elmondja, hogy a király feltétlen hívei egyértelműen és határozottan Borisz ellen, II. Béla mellett foglaltak állást, kijelentvén: Borisz fattyú, s nem méltó a koronára. A gyűlés résztvevői közül azonban egyesek a király kérdésére kitérőleg, „bizonytalan dolgokat mormogva" válaszoltak. A krónika ezeket az urakat *infidelesnek*, *contradictoresnek*, majd pedig *traditoresnek* nevezi, s ezzel egyértelműen megmondja,

[74] F. CHALANDON: i. m. 165—167. — Azt a felfogást, mely szerint Bizánc ekkor azért nem részesítette Boriszt II. Bélával szemben aktív támogatásban, mert ezt a magyar és a bizánci uralkodó család közötti rokoni kapcsolat megakadályozta (GY. MORAVCSIK: Byzantium 78.), az események későbbi alakulása sem igazolja, hiszen hasonló rokoni kapcsolat ellenére is Manuél Komnénosz császár 1151-ben Borisz érdekében a bizánci hadakat vonultatta fel II. Gézával szemben (Kinnamosz 117.).

[75] III. Bolesław készségesen segítette Boriszt tervei megvalósításában. Erre ösztönözte a lengyel uralkodót a közte és a Kálmán-ági királyok közti több évtizedes szövetség (SRH I. 426—427.; Catalogus I. 477., 490.). és az a tény is, hogy II. Béla családi összeköttetéseinél fogva — egyik nővére, Hedvig, Leopold osztrák őrgróf fiának, Albertnek volt a felesége (uo. III. 1765.) — jó kapcsolatban állott a lengyel állam önállóságát veszélyeztető birodalommal [L. TADEUSZ MANTEUFFEL (szerk.): Historia Polski I² Do roku 1764. Część I. Do połowy XV. w. Warszawa 1958. 266—227.].

[76] SRH I. 448.; Catalogus I. 135., 442.

[77] SRH I. 448.

[78] Álláspontjukat nagyon világosan juttatta kifejezésre egyik vezetőjük Sámson, aki a követ. kező szavakat intézte II. Bélához: „Mit csinálsz a királysággal, te nagyon hitvány kutya!? Hasznosabb lenne, ha *urad*, Borisz bírná a hatalmat, és te élj kolostorban, miként atyád élt." (Uo. 450.)-

hogy ők nem II. Béla ügyének hívei. Ezek azok a Kálmán-párti urak, akik az aradi események után is II. Béla környezetében maradtak, nem csatlakoztak nyíltan Boriszhoz, de a király kérdésére adott „bizonytalan" válaszaik mutatják kétarcúságukat. E csoport a várakozás álláspontjára helyezkedve, feltehetően a küzdelem végső kimenetelét leste, hogy attól tegye függővé további magatartását. A királyt és híveit azonban ezen álláspont joggal nem elégítette ki, s ezért érhető, hogy „a király és tanácsosai ... szilárdan elhatározták: tüstént legyilkolják az árulókat, nehogy... átpártoljanak Boriszhoz, és ezzel veszedelembe döntsék az országot". Elhatározásukat gyors cselekvés követte. A gyűlés véres leszámolásba torkollott, melynek során a király hívei leöldösték azokat, akik nem voltak hajlandók melléjük állni. A vérengzés során *Lampert comes* fejét saját testvére hasította ketté, ugyanakkor ölték meg Ákos-nembeli *Moynolth*tal együtt Lampert fiát, *Miklós comes*t is.[79]

Ha közelebbről szemügyre vesszük ezeknek a lemészárolt uraknak a politikai pályafutását, akkor kiderül, hogy valamennyien a Kálmán-párt tagjaiként fejtették ki közéleti szereplésüket. Lampert comesszel és Miklós fiával II. István 1124. évi hiteles oklevelének tanúnévsorában találkozunk.[80] II. István egy másik, szintén 1124-ben kelt diplomája series dignitatumában rajtuk kívül még többek között Magnold[81] — és Ákos — nevét olvashatjuk.[82] Ez az oklevél ugyan hamis,[83] de méltóságlistája hitelesnek tekinthető.[84] Ami ezeknek a személyeknek társadalmi állását illeti, könnyű helyzetben vagyunk. Az eddigi kutatás Lampert comest és fiát, Miklóst azonosította a bozóki coenobium alapítóival,[85] márpedig az 1135. évi bozóki oklevél szerint Lampertünk I. László király ismeretlen nevű nővérét vette feleségül.[86] Ez az adat feljogosíthat bennünket arra, hogy Lampert comest — és természetesen fiát, Miklóst is — igen előkelő család tagjának tekintsük.[87] Ami Moynolthot illeti, őt a krónika tudósítása alapján — nyitva hagyva a *de genere* kifejezés írásba foglalása időpontjának kérdését[88] — az Ákos-nemzetségbe tartozónak nyilváníthatjuk.[89] Rokona lehetett tehát annak az Ákos comesnek, aki a hamis 1124. évi oklevél idézett helye alapján II. István udvarának előkelője volt, s akivel azonosnak tekintik azt az *Akusziszt*, aki 1128-ban a harámi csatavesztéskor a bizánciak fogságába esett. Ezt az Akusziszt Kinnamosz a magyarok egyik leghíresebb emberének nevezi.[90]

[79] Minderre l. uo. 448—449.

[80] CD II. 81. (Reg. Arp. 51. szám.)

[81] Magnold és Moynolth azonosságára l. PAULER GY.: MNTört. I.² 477. old. 438. jegyz.

[82] FERDINANDUS KNAUZ: Monumenta ecclesiae Strigoniensis I. Strigonii 1874. 81—82. (Reg. Arp. 54. szám.)

[83] FEJÉRPATAKY LÁSZLÓ: Oklevelek II. István korából. Értekezések a történelmi tudományok köréből XVI. kötet. 4. szám. Bp. 1895. 36., 40.; l. még GYÖRFFY GY.: Történelmi Szemle 1967. 51.

[84] A hamis 1124. évi oklevél méltóságnévsora Lampert, Magnold, Ákos és Miklós comeseken kívül megnevezi még Marcell esztergomi érseket, Gergely, Gervasius, Felicián, Nana, Ambrosius, Simon, Walter, Fanchuka püspököket és Pál comest. Ha megnézzük a névsor korabeli dokumentáltságát, akkor látjuk, hogy a püspökök közül csak Fanchukának, a comesek közül pedig Magnoldnak nincs dokumentáltsága. Azaz 14 méltóságviselő közül csak két személy esetében nem rendelkezünk korabeli hiteles okleveles adattal. Ez az arány, oklevélben igen szegény korszakról lévén szó, nagyon kedvező. Eszerint az oklevél series dignitatuma hitelesnek tekinthető. L. FEJÉRPATAKY L.: i. m. 44.

[85] L. WERTNER M.: Árpádok. 169—174.; PAULER GY.: MNTört. I.² 241.; KARÁCSONYI JÁNOS: A magyar nemzetségek a XIV. század közepéig II. Bp. 1901. 184—185.

[86] CD VII. 5. 102., 105. (Reg. Arp. 59. szám.)

[87] KARÁCSONY J.: i. m. II. 184—185.

[88] L. GERICS JÓZSEF: A Tátony-nemzetségről. Adalékok egy krónikahely értelmezéséhez. Történelmi Szemle 1966. 5.; GYÖRFFY GYÖRGY: Egy krónikahely magyarázatához. Történelmi Szemle 1966. 29.

[89] SRH I. 449.; KARÁCSONYI J.: i. m. I. Bp. 1900. 100.

[90] Kinnamosz 11.

Magnoldot egyébként már pusztán *comesi* címe alapján is II. István vezető emberei közé lehet sorolni. Ha most felfigyelünk arra, hogy Lampert comest saját testvére ölte meg, ha tudjuk, hogy míg Moynolth szintén a Sajó menti vérengzés áldozata lett, addig rokona, Ákos bekerült II. Béla és II. Géza királyok kíséretébe,[91] akkor plasztikus képet kapunk a szétzilált Kálmán-pártnak már II. István alatt megkezdődött bomlása folyamatáról. A Kálmán-pártnak volt tehát egy olyan csoportja is, amely sem Borisz mellé nem állt, sem nem ingadozott Borisz és Béla között, hanem hátat fordítva korábbi pártállásának — Lampert testvérének és Ákosnak példájából kikövetkeztetve — egyértelműen Béla oldalára állt át, s a királynak tetsző cselekedetekkel kívánta elnyerni az új uralkodó kegyét. Nem kétséges, hogy a Kálmán-párt imént vázolt szétzilálódása komoly mértékben hozzájárult Béla hatalomra kerüléséhez és uralma konszolidálásához.

A Borisz és szövetségesei elleni sorsdöntő ütközet 1132. július 22-én zajlott le a Sajó folyó mellett.[92] Boriszhoz hasonlóan II. Béla is keresett magának külföldi szövetségest. Leopold osztrák őrgróf fiának, Albertnek vezetésével jelentős erőt képviselő osztrák csapatok vonultak fel II. Béla megsegítésére.[93] A Sajó menti csatában II. Béla serege súlyos vereséget mért Borisz hadaira, s az ütközet után a király — nyilván a Kálmán-pártiak rovására — gazdagon megjutalmazta híveit.[94] Ez a katonai győzelem egyúttal azt is jelentette, hogy II. Béla végleg megnyerte a trónért folyó küzdelmet. Az Álmos-párt uralma megszilárdult, s II. Béla uralkodása alatt maga Borisz sem tett több kísérletet a trón megszerzésére. A Kálmán-párt teljes szétverése következtében Kálmán és II. István egykori hívei véglegesen elveszítették azokat a gazdasági és politikai pozíciókat, amelyeket korábban birtokoltak.

Marxista történetírásunk kimutatta, hogy a trónviszályokban, a pártharcokban az uralkodó osztály belső ellentétei jutnak kifejezésre, amelyeknek lényege az, hogy az urak különböző frakciói, világiakat és egyháziakat egyaránt tömörítő pártjai minden eszközzel saját gazdasági és politikai hatalmuk erősítésére és gyarapítására törekszenek.[95] Úgy véljük, ezen a ponton érdemes számba venni azokat a társadalmi erőket, melyeknek fontos szerepük volt az Álmos-párt győzelmében.

Nyilvánvalónak kell tartanunk, hogy Álmos halála után Béla herceg mellé álltak azok az emigránsok, akik 1125 táján Álmosékkal vagy utánuk menekültek Bizáncba, s az Álmos alapította macedóniai város volt központjuk. Jogosan tételezhető fel az is, hogy a II. István által barbár módon kivégeztetett személyek[96] rokonai, hozzátartozói is az Álmos-ág hívei voltak vagy lettek. Aligha lehet kétséges, hogy Iván és Bors támogatói kísérletük bukása után szintén Álmosék oldalára álltak. Bizonyosra vehető, hogy a II. István királyi kegyéből véglegesen kizárt Bors-nemzetség 1128 után csak Vak Béla mellett remélhette elvesztett pozíciója visszanyerését. A II. Bélát támogató úri csoport egy másik részét az 1132-ben megölt Lampert comes testvére

[91] WERTNER MÓR: Az Árpádkori megyei tisztviselők. Történelmi Tár 1897. 457.; uő.: Névmagyarázatok. Magyar Nyelvőr 1915. 291.; GYÓNI MÁTYÁS: A magyar nyelv görög feljegyzéses szórványemlékei. Magyar-Görög Tanulmányok 24. Bp. 1943. 14—15.; GYULA MORAVCSIK: Bizantinoturcica II.[2] Berlin 1958. 59—60.

[92] SRH I. 450—451.; PAULER GY.: MNTört. I.[2] 242—243.

[93] Uo.: Catalogus III. 1765. — Ugyanakkor Soběslav cseh fejedelem is II. Béla ügyét pártfogolta, s bár ekkor nem vett részt a fegyveres küzdelemben, de 1132 őszén és 1133 elején is támadó hadjáratokat vezetett Lengyelország ellen, s ily módon akadályozta meg azt, hogy Borisz lengyel segítséggel újabb fegyveres kísérletet tehessen a trón megszerzéséért. Uo. I. 136., 442., 532.; PAULER GY.: MNTört. I.[2] 243.

[94] SRH I. 452.

[95] L. MOLNÁR E.: i. m. 314—321.

[96] SRH I. 442.

és Ákos comes képviselik. Ezek az előkelők a Borisz elleni küzdelemben is kitartottak II. Béla oldalán, s ez az állásfoglalásuk biztosította, hogy továbbra is a királyi kíséret tagjai maradhassanak. Egészen természetes, hogy a II. Béla ügyét pártfogoló világiak csoportjába tartoztak azok az előkelő személyek, akik — az uralkodó házassága révén — I. Uroš raškai szerb nagyzsupán udvarából kerültek Magyarországra. Közülük is kiemelkedik Ilona királyné alakja. A királyné aradi szereplése is mutatja, hogy milyen komoly erőt jelentett II. Béla számára a szerb fejedelmi udvarból vele jött hívek csoportja. Egyébként a királynéval nemcsak a magyar krónikában, hanem több oklevélben is találkozunk, s az oklevelek adatai szintén felhívják a figyelmet a királyné közéleti szereplésének jelentőségére.[97] II. Béla szerb származású hívei közé tartozik a királyné testvére Beloš is, aki ugyan elsősorban II. Géza uralkodása alatt játszott igen fontos szerepet, de feltehetően már II. Béla idején is a király belső bizalmasainak egyike lehetett.[98]

II. Béla az uralkodó osztály világi részének jelentékeny csoportja mellett élvezte a magyar egyház támogatását is.[99] Sőt, megkockáztathatjuk, hogy II. Béla egyik legszilárdabb és legkövetkezetesebb szövetségese éppen az egyház volt, amely már azzal is komoly mértékben megkönnyítette II. Béla helyzetét az országban, hogy 1131-ben a vak herceget nem vonakodott királlyá koronázni.[100]

Mire vezethető vissza az egyháznak II. Béla melletti állásfoglalása? Ismeretes, hogy Kálmán király komoly erőfeszítéseket tett a központi királyi hatalom erősítése érdekében. Ezek sorába illeszkedik az ország területi, politikai és gazdasági hatalmának megosztását jelentő dukátus felszámolása. Ugyanilyen jellegű birtokvisszavételi politikája is, melynek célja: erősíteni a királyi hatalom gazdasági alapjait. Az 1100 körüli törvények közül néhány jogilag szentesítette bizonyos eladományozott királyi birtokok visszavételét.[101] Az egyik ilyen törvény húsba vágóan sértette az egyház érdekeit, mert kimondotta, hogy az egyház birtokában levő fölös halászóhelyeket a király visszaveszi magának.[102] Okleveles adataink vannak, hogy e törvény a gyakorlatban is realizálódott.[103] Véleményünk szerint bizonyos pontokon jól kitapintható, hogy II. István kísérletet tett apja politikájának folytatására. Így a magyar

[97] Az 1138. évi dömösi oklevél szinte II. Béla társuralkodójaként mutatja be a királynét: „Regnante Serenissimo et uictoriosissimo Rege Bela secundo bone memorie, Almi Ducis filio cum Elena Regina clementissima, Anno autem Regni eorum VII.°". L. SZABÓ DÉNES: A dömösi prépostság adománylevele. Magyar Nyelv 1936. 56. (Reg. Arp. 63. szám.) Hasonló jellegű passzust találunk más oklevélben is. L. ERDÉLYI LÁSZLÓ (szerk.): A pannonhalmi Szent-Benedek-rend története (továbbiakban: PRT) I. Bp. 1902. 595.

[98] L. PAULER GY.: MNTört. I.[2] 250.; MARCZALI H.: i. m. 271.; HÓMAN B.: MT I.[2] 366., 368.; Јованка Калић: Рашки велики жупан Урош II. Из Зборника радова Византолошког института, књ. XII. Београд 1970. 23.

[99] Érdekes módon juttatja ezt kifejezésre a krónika azon tudósítása is, mely szerint Vak Béla herceg rejtegetésében és életben tartásában II. István uralkodása alatt egyházi és világi előkelők egyaránt jeleskedtek (SRH I. 443.).

[100] Gondoljunk arra, hogy az egyházi nagybirtokosság vezető alakja, Lukács esztergomi érsek 1162-ben nem volt hajlandó megkoronázni II. Lászlót, s ugyanilyen magatartást tanúsított később IV. Istvánnal és III. Bélával szemben is, akik mindhárman Bizáncból kerültek a magyar trónra. L. PAULER GY.: MNTört. I.[2] 296—297., 321—322.

[101] Minderre l. uo. 178—180.; MARCZALI H.: i. m. 216.; ACSÁDY I.: i. m. 191.; MOLNÁR E.: i. m. 314—315., 331.; SZÉKELY GY.: MOT I.[3] 73—74.; KRISTÓ GY.: Dukátus.

[102] ZÁVODSZKY LEVENTE: A Szent István, Szent László és Kálmán korabeli törvények és zsinati határozatok forrásai. (Függelék: A törvények szövege.) Bp. 1904. 185.

[103] Az egyik oklevélből megtudjuk, hogy II. Géza visszadja a pannonhalmi apátságnak a győri vizahalászat jogát, melyet attól Kálmán és II. István királyok megfosztottak. [PRT I. 597. (Reg. Arp. 76. szám)]. Más helyről pedig arról értesülünk, hogy Kálmán király megszüntette a szentjobbi egyházat, s birtokait világiaknak adományozta. Erre l. KRISTÓ GY.: Dukátus.

krónikában két helyütt is annak nyomára bukkanunk, hogy II. István országos ügyekben a főurak véleményének figyelembe vétele nélkül járt el. Az első alkalommal a krónikás annak tulajdonítja az 1116-ban Olšava mellett lejátszódott gyászos eseményeket, hogy a király övéi megkérdezése nélkül cselekedett.[104] A második esetben Kozma azt veti II. István szemére a királyi tanácsban, hogy a halicsi hadjárat során az uralkodó semmiben sem kérte ki főembereinek tanácsát.[105] Ez a két adat arra enged következtetni, hogy II. István csökkenteni akarta a legfőbb előkelőket magában foglaló királyi tanácsnak[106] az országos politikára gyakorolt befolyását.[107] Bizonyosra vehetjük, hogy a király eme törekvése az egyházi vezetők részéről is ellenkezést váltott ki. Azt is valószínűnek kell tartanunk, hogy az egyházi főemberek nem örülhettek II. István nem-keresztény besenyői növekvő befolyásának a királyi udvarban.[108] S végül van adatunk arra vonatkozóan is, hogy II. István nem engedett apjának az egyházi birtokok visszavételére irányuló politikájából sem.[109] A Kálmánági királyok imént felvázolt törekvései azt eredményezték, hogy a magyar egyház kezdettől fogva II. Béla oldalára állt. Ezt a támogatást az uralkodó oly módon viszonozta, hogy hatalomra kerülésének szinte első pillanatától kezdve bőséges juttatásokkal halmozta el az egyháziakat. Említettük már, hogy az Aradon kivégzett Kálmán-párti főurak birtokait a székesegyházaknak adományozta a király.[110] A dömösi oklevélből megtudjuk, hogy II. Béla uralkodása első évében a váci püspökség jövedelmének húsz százalékát, mely eddig a királyt illette meg, a dömösi egyháznak adta.[111] Egy másik oklevél szerint a király 1131 körül a bakonybéli apátság javára hoz döntést annak a 24 sószállító mansiónak az ügyében, akik ismételt kísérletet tettek az egyházi szolgáltatások alóli megmenekülésre.[112] II. Béla egyházi szövetségese irányában uralkodása későbbi éveiben is ugyanezt a politikát folytatta. Így 1137-ben a király a pannonhalmi apátság részére tett adományokat.[113] Az 1138 szeptemberéből származó dömösi oklevél szerint a király és a királyné rendbehozatták az Álmos herceg alapította dömösi monostort, és egyúttal bőségesen meg is adományozták azt.[114]

II. Béla egyházpolitikáját érdekes módon világítja meg az 1135. évi bozóki oklevél.[115] A diplomából megtudjuk, hogy II. István uralkodása és Felícián esztergomi érseksége idején — tehát 1127 és 1131 között — Lampert comes feleségével, Zsófiával és Miklós nevű fiával bozóki birtokán monostort építtetett,[116] s azt az alapítók javakkal és szolgálónéppel gazdagon meg is adományozták. Az 1135. évi bozóki

[104] SRH I. 435.
[105] Uo. 438.
[106] A királyi tanácsra l. SZILÁGYI LORÁND: A magyar királyi tanács első százada. Levéltári Közlemények. 1940—1941. 166—167.; ELEKES L.: i. m. 58.; SZÉKELY GY.: MOT I.[3] 61.
[107] Ennek alapján jellemezte MARCZALI H. II. Istvánt „törvénytelen zsarnoknak", aki „tanácsra nem hallgatott" (i. m. 267.), s hasonló meggondolások miatt írta MOLNÁR E., hogy „II. István valódi kényúr módjára lépett fel" (i. m. 317.).
[108] L. fentebb 24. jegyz. — Egyébként a besenyők pusztításaik során feltehetően az egyházi birtokokat sem kerülték el (l. SRH I. 444—445.).
[109] L. fentebb 103. jegyz.
[110] SRH I. 447. — Bár feltehető, hogy ekkor a király világi hívei is kaptak javakat. L. MOLNÁR E.: i. m. 318. MÁLYUSZ ELEMÉR: Az V. István-kori gesta. Értekezések a történeti tudományok köréből. Új sorozat 58. Bp. 1971. 24.
[111] SZABÓ D.: i. m. 206.
[112] PRT VIII. 272. (Reg. Arp. 57. szám.)
[113] PRT I. 596. (Reg. Arp. 61. szám.)
[114] SZABÓ D.: i. m.
[115] CD VII. 5. 100—105. (Reg. Arp. 59. szám.)
[116] Uo. 100.

oklevél nem alapítólevél, hanem conscriptio, azaz birtokösszeírás.[117] Feltételezésünk szerint a monostor fundatiójáról 1127—1131 között készült alapítólevél.[118] Ha feltevésünk megállja helyét, joggal kérdezhető: mi indokolta alig néhány évvel az alapítólevél elkészülte után a conscriptió létrejöttét?

Tudjuk, hogy a monostoralapító Lampert comest és fiát, Miklóst 1132 nyarán, a Borisz elleni csata előestéjén II. Béla hívei lemészárolták.[119] A bozóki apátságnak azonban érdekében állott, hogy a II. István híveinek, a II. Béla emberei által legyilkolt fundatoroknak magánoklevelét, s ami a legfontosabb: adományaikat — mindenféle más irányú követeléssel szemben — az új királlyal megerősíttesse.[120] Ezzel kapcsolatos az, hogy 1135-ben egy ravaszul megfogalmazott oklevél készült, mely nyilván több ponton is támaszkodott Lampert comesék általunk feltételezett alapítólevelére, mindenekelőtt az adományozott birtokok provenientiáját, s főként az adományozás tényét illetően. Elhallgatta azonban az oklevél a Lamperttal és fiával, 1132-ben történt tragikus eseményeket, minthogy a monostornak nem lehetett érdeke annak továbbörökítése, hogy alapítóit az uralkodó király ölette meg.[121] A monos-

[117] L. KUMOROVITZ L. BERNÁT: A középkori magyar „magánjogi" írásbeliség első korszaka (XI—XII. század). Századok 1963. 11. Másképpen vélekedik pl. KOLLÁNYI FERENC (A magán kegyúri jog hazánkban a középkorban. Bp. 1906. 34—35.).

[118] Ha megvizsgáljuk az 1135. évi bozóki oklevelet, akkor feltűnik a monostor konstrukciója datálásának körülményes volta. Az oklevél narratiójában ugyanis a következő kormeghatározást találjuk az építés idejére vonatkozóan: „glorioso rege Stephano secundo regnante, Foeliciano vero venerabili viro A. Episcopo Strigoniensi existente" (CD VII. 5. 100.). A gyanút elsősorban Felicián esztergomi érsek nevének kormeghatározóként való felhasználása, továbbá a datálás szerkezete táplálja. Teljesen azonos jellegű és szerkezetű kormeghatározásokat figyelhetünk meg a II. István korabeli, s KUMOROVITZ L. B. (i. m. 11—13.) által „királypecsétes magánszerkesztésű okleveleknek" tekintett diplomákban. Így az 1121-ből származó Ogiuz-féle oklevélben a következő időmeghatározást olvashatjuk az évszám-megjelölés után: „regnante gloriosissimo ac victoriosissimo rege Stephano, antistite vero Vesprimiensis sedis venerabili Matheo existente". (L. SZENTPÉTERY IMRE: Az almádi monostor alapító oklevele II. István korából. Magyar Nyelv 1927. 361.) Acha veszprémi jobbágy II. István korában keletkezett oklevele — évszám-megjelölés nélkül — a következő kormeghatározással kezdődik: „Rege gloriosissimo Stephano secundo Vngariam gubernante Ambrosio quoque episcopo Geurensi existente" [l. FEJÉRPATAKY L.: i. m. 17. (Reg. Arp. 52. szám.)]; a Fila adományáról szóló s éppen 1127—1131 között keletkezett oklevélben az invocatio után — s ugyancsak évszám-megjelölés nélkül — a következő datálási formula található: „Regnante uictoriosissimo rege Stephano, archiepiscopatus autem dignitatem obtinente domno Feliciano, Wezprimiensi vero presule meo uenerabili Nana, curiali quoque comite Georgio" [FEJÉRPATAKY L.: i. m. 19. (Reg. Arp. 53. sz.)]. E példák alapján talán gondolni lehet arra, hogy az 1135. évi bozóki oklevelet egy, az Ogiuz-, Acha- és Fila-féle diplomák jellegével szoros rokonságot mutató magánoklevél előzte meg. Ennek az oklevélnek a keletkezési idejét 1127 (Felicián esztergomi érseksége kezdete) és 1131 (II. István halála) közé tehetjük, vagyis teljesen azonos korú a Fila-féle oklevéllel, s ily módon a XII. század első fele korszerű oklevél típusának megfelelően ez is királyi pecséttel ellátott magánoklevél volt. Ennek az alapító oklevélnek a kormeghatározása átkerült az 1135. évi birtokösszeíró oklevél narratiós részébe. — A bozóki monostor bencés jellegére l. SÖRÖS PONGRÁC: Az elenyészett benczés apátságok. PRT XII. B. Bp. 1912. 182—183.

[119] SRH I. 449.

[120] A kérdésre általában l. MÁLYUSZ ELEMÉR: Egyházi társadalom a középkori Magyarországon. Bp. 1971. 30—32.

[121] Ellentmondani látszik ennek a ténynek az, hogy egy 1135. évi hamis oklevélben Lambert nevű bodrogi ispánt találunk a méltóságnévsorban [PRT VIII. 274. (Reg. Arp. 60. szám.)]. Ám nemcsak az oklevél egészével, hanem series dignitatumával kapcsolatban is komoly kifogások merülnek fel. Így pl. az itt szereplő 12 tisztségviselő közül mindössze négy személy neve fordul elő más, egykorú hiteles oklevelekben. Azután kortévesztő mozzanat Heidrik soproni comesként való szerepeltetése, mivel ő és Wolfger nevű testvére csak II. Géza uralkodása alatt jött Magyarországra. (L. PAULER GY.: Szent-István és alkotmánya. Századok 1879. 26., 26. old. 4. jegyz.; KARÁCSONYI J.: i. m. II. 144—145.) S végül a méltóságnévsorban előforduló *magister tavarnicorum* kifejezés 1135-ös használata anakronisztikus, mivel a kifejezést első ízben 1214-ből tudjuk dokumentálni, s a tárnokmesternek megfelelő funkció viselőjét a XII. században *camerarius*nak, ill. *comes cameraeenek* ne-

tornak birtokai megerősítésére irányuló törekvése teljes mértékben egybeesett II. Béla politikai célkitűzésével. Emellett II. Béla politikai tőkét kovácsolhatott magának ebből az esetből, hiszen amíg a Kálmán-ági királyok még attól sem riadtak vissza, hogy az egyházaktól javakat és jogokat vegyenek el, addig az Álmos-ági király még a vele szemben ellenséges magatartást tanúsító fundatorok donatióját is megerősítette az egyház javára.

Néhány elszórt adat segítségével az is megállapítható, hogy II. Béla aktívan támogatta a katolikus egyház ideológiai terjeszkedését. Külföldi forrásból arról értesülünk, hogy 1139-ben a király igen barátságosan fogadta Ottó bambergi püspök követét, s komoly értékű adománnyal segítette a püspök pomerániai térítő tevékenységét.[122] Ugyanakkor az egyház hazai befolyásának erősítését célozta II. Bélának az a kísérlete, hogy az osztrák területen 1135-ben meghonosodott cisztercita rendből szerzeteseket telepítsen Magyarországra. Tervét azonban csak II. Gézának sikerült megvalósítania Cikádoron.[123]

Más magyar királyokhoz hasonlóan II. Béla is szívesen bízott diplomáciai feladatokat egyházi főemberekre. Így 1131 júliusában Felícián esztergomi érsek közreműködésével állt helyre a béke II. Béla és Konrád salzburgi érsek között.[124] 1134-ben a király Péter püspököt küldte követként Lothár német császárhoz, akitől a Boriszt támogató III. Bolesławval szemben kért segítséget.[125] 1137-ben II. Béla hazahozatta atyja tetemét Bizáncból. Az akció lebonyolításával Fulbert püspök személyében egyházi embert bízott meg a király.[126] Érdekes a spalatói érsekség sorsának alakulása II. Béla uralkodása idején. Miután 1136-ban Spalato magyar fennhatóság alá került, a spalatói érseket az esztergomi érsek nevezte ki, holott ez mindenkor a római pápa jogkörébe tartozott. II. Béla támogatta a magyar egyház befolyási körének kiterjesztését, mert ez tökéletesen megfelelt a déli irányú magyar feudális expanziós törekvéseknek is.[127]

*

Összefoglalásul megállapíthatjuk: Vak Béla nem királyi kegy jóvoltából jutott a trónra, hanem annak következtében, hogy a hatalomért vívott harcban a pártok közötti erőviszonyok az Álmos-párt javára tolódtak el. Béla trónra kerülését elősegítette az, hogy ellenfele, II. István uralkodása utolsó éveiben a Kálmán-párt igen erős bomlásnak indult. Ez nemcsak abban jutott kifejezésre, hogy egyes Kálmán-párti urak II. Istvánnal szemben 1128-ban ellenkirályokat választottak, hanem abban is, hogy a Kálmán-párt egy része a küzdelemben végül is saját pártjával szemben Béla ügyének támogatója lett. A magyar egyház a Kálmán-ági királyok egyházi érdekeket sértő politikája miatt szintén Béla mellé állt, s a Bizáncot is megjárt vak herceget koronázta az ország királyává. II. Béla uralkodása alatt az egyház mindvégig a király hű szövetségese maradt. A győztes II. Béla és pártja előbb az 1131. évi aradi gyűlés alkalmával, majd pedig 1132-ben — vereséget mérve a trónkövetelő Borisz seregére — teljesen szétverte a Kálmán-pártot és véglegesen konszolidálta uralmát

---

vezték (l. WERTNER MÓR: Az Árpádkori udvari tisztviselők sorozata. Történelmi Tár 1899. 659.). Ilyen alapon tehát magának Lambert bodrogi comesnek a léte is bizonytalan, Lampertünkkel való azonosítása pedig szóba sem jöhet.

[122] Catalogus III. 2559.

[123] PAULER GY.: MNTört. I.² 364.; BÉKEFI REMIG: A czikádori apátság története. Pécs 1894. 4—5., 28.

[124] Catalogus III. 2326.; A datálásra l. PAULER GY.: MNTört. I.² 239., 476. old. 436. jegyz.

[125] Catalogus I. 442.

[126] SRH I. 443.; Catalogus I. 443. stb. L. PAULER GY.: MNTört. I.² 248.

[127] Uo. 244—245.

Ferenc Makk:

REMARQUES SUR L'HISTOIRE DE BÉLA II

Vers la fin du règne de Ladislas Ier (de 1077 à 1095) les deux grands groupes de la classe féodale dirigeante se rangeaient derrière Coloman et Álmos, prétendants au trône (neveux du roi). Chaque groupe s'efforcait d'agrandir son puovoir politique et économique. Arrivé au pouvoir, le parti de Coloman étouffait cruellement plus d'une fois, sous le règne de Coloman (de 1095 à 1116) et de son fils, Étienne II (de 1116 à 1131), les tentatives de saisir le pouvoir du parti d'Álmos et de son fils, Béla l'Aveugle qui, en 1131, devint roi de Hongrie. Selon la conception en vigeur de l'historiographie hongroise, celui-ci put parvenir au trône parce que Étienne II le désigna officiellement son successeur.

L'auteur de cette étude a essayé de prouver que ce ne fut pas grâce à la bienveillance royale que Béla l'Aveugle pût monter sur le trône, mais par suite des changements survenus en faveur du parti d'Álmos. Pendant les dernières années du règne d'Étienne II, à cause de problèmes de politique intérieure et extérieure, le parti de Coloman commença bien à se décomposer, ce qui facilitait l'avènement de Béla au trône. Un signe de ce processus-là fut qu'en 1128, un groupe des seigneurs, partisans d'Étienne II avait même élu rois des prétendants à la couronne. L'Église hongroise adhéra, elle aussi, à Béla l'Aveugle, à la suite de la politique des rois de la branche de Coloman; en couronnant celui-là roi de Hongrie, l'Église est restée alliée fidèle du roi pendant tout le règne de Béla II (de 1131 à 1141). D'abord en 1131, à l'assemblée d'Arad, ensuite en 1132, l'emportant sur l'armée du prétendant Borisz, le vainqueur Béla et son parti dispersèrent complètement le parti de Coloman et confirmèrent définitivement leur pouvoir.

Ф. Макк:

ЗАМЕЧАНИЯ К ИСТОРИИ БЕЛЫ II

К концу правления Ласло I (1077—1095) две большие фракции венгерского феодального господствующего класса сплотились вокруг двух претендентов (двоюродных братьев короля) на престол: вокруг Коломана и Альмоша. Обе группировки стремились распространить свою экономическую и политическую власть. Партия Коломана оказывалась более сильной; во время правления Коломана (1095—1116) и его сына Иштвана II (1116—1131) она несколько раз подряд подавляла попытки — направленные на захват власти — партии Альмоша, озаглавленной Альмошем, а позже его сыном Белой Слепым. В 1131 г. на венгерский трон возвели Белу Слепого. По господствующему в венгерской историографии мнению Бела Слепой мог вступить на престол потому, что официально Иштван II именно его назначил своим преемником.

Автор настоящей работы делает попытку доказать, что Бела Слепой занял венгерский престол не вследствие королевской воли, а в результате изменений в соотношениях сил партий — в пользу партии Альмоша.

Вступлению на престол Белы содействовал тот факт, что в последние годы правления его противника, Иштвана II — из-за проблем во внешней и внутренней политике — партия Коломана начинает сильно распадаться. Об этом свидетельсвует уже и то, что в 1128 г. часть феодалов партии Коломана избрала своих королей. И венгерская церковь — из-за политики королей линии Коломана — поддерживала Белу Слепого, его возвела на престол страны; во все время правления Белы II (1131—1141) она являлась верным союзником короля. Победоносный Бела раньше, во время заседания Собора в 1131 г. в городе Арад, и позже, в 1132 г. нанес поражение армии претендента на престол Бориса, полностью разбил партию Коломана и окончательно консолидировал свою власть.

KRISTÓ GYULA:

I. ISTVÁN ÉS CSALÁDJA ÁRPÁD-KORI TÖRTÉNETÍRÁSUNKBAN

Szent István halálának 900 éves évfordulóján, 1938-ban a magyar történettudomány két hasonló tematikájú tanulmánnyal is adózott a nagy király emlékének,[1] s István születésének 1970-ben megünnepelt millenniuma[2] sem mulasztotta el nagy vonalakban számba venni István utóélete néhány vonását.[3] E dolgozat megjelenésének időbeli közelsége az István-évforduló dátumához merőben véletlenszerű. A témaválasztást nem az „ezer esztendő" varázsa, hanem egy más, mennyiségileg sokkal kisebb időtávlat magyarázza, az, hogy az I. István halálának 900. és születésének 1000. évfordulója között eltelt mintegy harminc év alatt alapvetően megváltozott történettudományunk szemlélete, történetkutatásunk metodikája. Ma már rendelkezünk olyan szempontokkal, amelyek alkalmazása — még alapos, de sokszor egyoldalú vizsgálatnak alávetett kérdések elemzésénél is — új eredményekkel kecsegtet. Ma már jobban, árnyaltabban tudjuk, mint korábban tudták, hogy a narratív források — köztük krónikáink — eszmeáramlatok gyűjtőmedencéi. Amikor tehát alábbi dolgozatunkban egy kor tükröződését kívánjuk végigkísérni narratív irodalmunk egy szakaszán, nem elsősorban *a* korra vonatkozó pozitív ismereteinket akarjuk pontosabbá tenni, hanem ennek a meg-megújuló tükrözésnek az *optikáját* kívánjuk regisztrálni. Azaz végső fokon az I. István korát, problematikáját „letükröző" időszakok szellemi arculatának egy-egy mozaikját szeretnénk felvázolni. Rendkívül megnehezíti vállalt feladatunk teljesítését az a körülmény, hogy korai, Árpád-kori narratív irodalmunk több darabjának — különösképpen a XIV. századi krónikakompozíció egyes betéteinek — a kronológiája máig nincs kielégítő módon tisztázva. Úgy véljük azonban, az eszmei arculat főbb kontúrjainak megragadása nincs *szoros* függésben forrásaink *pontos* kronológiájától, ilyen módon a krónikakompozíció különböző darabjai filiációjának egyes pontokon meglevő tisztázatlansága nem menthet fel bennünket az ideológiai vonal vizsgálata alól.

Újabban Mályusz Elemér kutatásai hozták ismét élesen felszínre, hogy a korai narratív források egymásnak ellentmondó beállításai rendkívül lényeges szemlélet-,

[1] SZEKFŰ GYULA: Szent István a magyar történet századaiban. Emlékkönyv Szent István király halálának kilencszázadik évfordulóján (továbbiakban: SzIE) III. Bp. 1938. 1—11; EMBER GYŐZŐ: Szent István a középkori magyar történetírásban. SzIE III. 257—275.

[2] A hagyományos felfogás (DÖRY FERENC: Szent István családi története. SzIE II. 562—564.) 975-re tette István születésének évét, újabban MÁLYUSZ ELEMÉR [I. István születési éve. Levéltári Közlemények, 39 (1968) 199—204.] kísérelte meg annak bizonyítását, hogy I. István 969-ban született.

[3] Az 1970. évi István-millennium publikált anyagából — korántsem a bibliográfiai teljesség igényével — l. BARTHA ANTAL: I. István király. Bp. 1970.; BÓNIS GYÖRGY: István király, az államalapító. Magyar Tudomány, 77 (1970) 777—786.; ELEKES LAJOS: István király. Társadalmi Szemle, 25 (1970) 66—75.; GYÖRFFY GYÖRGY: István király emlékére — In memory of King Stephen. István király Emlékkiállítás — Commemorative Exhibition of King Stephen. Az István Király Múzeum Közleményei D. sorozat No. 75. Székesfehérvár 1970. 5—17. SZŰCS JENŐ: István király *Intelmei* — István király állama. Valóság, 13 (1970) 10. sz. 1—8. old. — L. még A Magyar Történelmi Társulat hírei. Századok, 104 (1970) 1071, 1073—1076.

koncepció-, ideológia-változások kifejezői.[4] Márpedig az István személyével és családjának tagjaival (ez a tematika az Árpád-kori krónikások legtöbbjének felfogása szerint — a dinasztikus elv érvényesítése folytán — kimerítette az István-kor problematikáját!) foglalkozó kora középkori történetírás éppen e pontokon lépten-nyomon ellentmondásba került önmagával; így ez a témaválasztás — a millennium tényétől függetlenül is — alkalmasnak látszik a vállalt feladat teljesítésére.

I.

A XIV. századi krónikakompozíció 63. fejezete valamelyik István- és az Imre-legenda ismeretére és felhasználására utal: „Gézának pedig, akit isteni jóslat intett, Gyula leányától, Sarolttól az Úr megtestesülésének 969. évében fia született, Szent István király, miképpen meg van írva a boldogságos István király legendájában...[5] De ne tegyük, ami már téve van, és ne adjuk elő, ami már előadatott: így hát nem írjuk le, hány és minő[6] virtusokkal ékeskedett, és mily buzgó volt isten szolgálatában Krisztus szent hitvallója, Imre herceg. Aki ezt tudni kívánja, teljességgel megértheti e boldogságos hitvalló legendájából az ő szent társalkodását. Röviden és sommásan mi csak azt akarjuk inkább megírni, amit más írók elmellőztek."[7]

Noha kétségtelen, hogy a 63. fejezet írója ismerte és felhasználta az egyik István-legendát, mégis csak az Imre-legendára utal úgy, hogy annak tartalmát nem ismétli meg. Megítélésünk szerint eme, az Imre-legendára nyilvánvalóan vonatkozó és érvényes megállapítás az István-legendára is kiterjeszthető. Egyrészt: a szöveg „De ne tegyük, ami már téve van, és ne adjuk elő, ami már előadatott" passzusa István uralkodása tárgyalásának kezdetén hangzik el, s a krónikakompozíció István-ábrázolása — figyelembe véve a szent királynak a XII—XIV. században dívó kultuszát — István jelentőségéhez képest nagyon vérszegény, sovány; azt a benyomást kelti, mintha a krónikás tartózkodnék az István-legendák mind szó szerinti átírásától, mind tartalmi kivonatolásától. Másrészt: a krónikásnak saját írascélját körvonalazó megjegyzése — „mi csak azt akarjuk inkább megírni, amit *más írók* elmellőztek" — nyilván nemcsak az Imre-legenda szerzőjére vonatkozik, hanem az István-legendáéra is, hiszen csak így válik érthetővé a „*más írók*" többes száma. Úgy tűnik: a krónikakompozíció 63. fejezetének szerzője mind az Imre-, mind az István-legendára (ami vagy a nagyobbik, vagy a Hartvik-féle legenda lehetett, ugyanis csak e kettő szól a 63. fejezetben említett isteni jóslatról;[8] mi inkább Hartvik művére gondolnánk, hiszen a magyar középkor irodalma főként Hartvik legendáját látszik ismerni, amely tartalmazza a nagyobbik legenda szövegének túlnyomó többségét) mint előtte ismertre utal, és látszólag mindkét forrás tartalmi ismertetésétől el kíván tekinteni.

Ezek után feltétlenül meglepő, hogy a krónikakompozícióban szerepelnek olyan,

[4] MÁLYUSZ ELEMÉR: Krónika-problémák. Századok, 100 (1966) 718.

[5] A mondat értelme nyilván a következő: Gézának pedig Gyula leányától, Sarolttól az Úr megtestesülésének 969. évében fia született, István, akiről — amint ez boldogságos István király legendájában meg van írva — az isteni jóslat előre megmondotta, hogy király lesz és szent.

[6] A passzus értelmezhető így is: Hogy tehát ne ismételjük meg, ami legenda formájában (= acta) már meg van írva, hogy ti. miféle...

[7] EMERICUS SZENTPÉTERY: Scriptores rerum Hungaricarum I. Budapestini 1937. (továbbiakban: SRH I.) 311—312. — Itt jegyeznénk meg, hogy a krónikakompozíció magyar szövegének idézéseikor felhasználtuk GERÉB LÁSZLÓ (Képes Krónika. Kálti Márk krónikája a magyarok tetteiről. Monumenta Hungarica III. Magyar Helikon 1959. 49—224.; ill. Képes Krónika II. Magyar Helikon. Bp. 1964. 65—181.) fordítását.

[8] EMERICUS SZENTPÉTERY: Scriptores rerum Hungaricarum II. Budapestini 1938. (továbbiakban: SRH II.) 379—380, 404—405.

Istvánnal kapcsolatos mozzanatok, amelyek megtalálhatók az István-legendákban is. Ezekről az epizódokról joggal feltehető, hogy — hacsak nem kései interpolációk, aminek viszont erősen legendáris szemléletük mondhat ellent — a Hartvik-legendánál korábbi keletkezésűek, tehát egy korai (talán XI. század végi) krónika-redakció emlékét őrizték meg. Vizsgáljuk meg e mozzanatokat!

Először: a fehérvári egyház alapítása: a XIV. századi krónikakompozícióban az ezt tárgyaló szöveg[9] minden bizonnyal több helyen interpolált (márkát említ,[10] tárgyalja Szent Benedek pápa kiváltságát[11]), jóllehet az alapítás Istvánnak tulajdonítása és az egyháznak István általi megadományozása feltétlenül régi hagyomány.[12] Mindhárom István-legenda elemeiben a krónikáéval rokon tudósítást tartalmaz.

Nagyobbik legenda: „magában a királyi székvárosban, melyet Fehérvárnak hívnak, szűz Mária dicsőségének és nevének szentelt, csodás művű, híres és nagy székesegyházat kezdett építtetni, a szentély falában színes domborművekkel, márványlap-borítású padlóval. Aki ezt látta, tanúságot tehet szavaink hitele mellett: számtalan fajta palást, kegyszer és más dísztárgy található itt, az oltár körül számos, színaranyból készült táblakép, melyekbe drágakövek egész sorát foglalták, az Úr asztalán csodás művű szentségtartó emelkedik, a kincstár zsúfolásig telve mindenféle kristály-, onyx-, arany- és ezüstedényekkel."[13]

Kisebbik legenda: István „a boldogságos szűz Mária nevére Fehérvárott ... egyházat építtetett, ahol egyebek mellett a legtisztább aranyból készített és drágakövekkel kirakott ereklyetartókat helyezett el a szentély használatára."[14]

Hartvik legendája: csaknem szó szerint ugyanazt közli, mint a nagyobbik legenda,[15] majd hozzáfűzi: a király a fehérvári egyházat saját kápolnájává tette. Kiváltsága abban áll, hogy egyetlen püspök joghatósága alá sem tartozik, papjai csak az érseki közös zsinaton kötelesek megjelenni. Püspök csupán a király, ill. a prépost és a papság hozzájárulásával misézhet benne. A fehérvári egyház népei mentesek a püspöki tizedtől, és csak a prépostnak és az ottani papságnak szolgálnak.[16]

XIV. századi krónikakompozíció: „Szent István király... gazdaggá tette a maga alapította fehérvári székesegyházat, ellátta arany oltárokkal, keresztekkel és kelyhekkel, színarannyal hímzett, drágakövekkel kirakott főpapi öltözetekkel... Egyebek közt adott ennek a fehérvári székesegyháznak némely örök emlékezetre méltó adományt, éspedig két vállruhát, mindkettő szegélyébe 74 márka színtiszta arany volt beleszőve meg drágakövek; Szent István király kérésére a római szentegyház pápája, Szent Benedek oly tekintélyes kiváltságot adott, hogy aki magára ölti mise végzése közben, érvényesen felkenheti, megkoronázhatja a királyt, karddal övezheti."[17]

[9] SRH I. 316.

[10] A „marca" a magyarországi latinságban először 1146-ban tűnik fel, l. SZILÁGYI LORÁND: Az Anonymus-kérdés revíziója. Századok, 71 (1937) 27.

[11] Arra a tényre, hogy VIII. Benedek (1012—1024) nem volt szent, MEZEY LÁSZLÓ hívta fel a figyelmemet.

[12] IFJ. HORVÁTH JÁNOS: Legrégibb magyarországi latin verses emlékeink. Irodalomtörténeti Közlemények, 60 (1956) 14; FITZ JENŐ: A középkori Székesfehérvár. István király Múzeum Közleményei, B. sorozat 11. sz. Székesfehérvár 1957. 5; CSÓKA J. LAJOS: A latin nyelvű történeti irodalom kialakulása Magyarországon a XI—XIV. században. Irodalomtörténeti Könyvtár 20. Bp. 1967. 597; GYÖRFFY GYÖRGY: Székesfehérvár feltűnése a történelmi forrásokban. KRALOVÁNSZKY ALÁN (szerk.): Székesfehérvár évszázadai I. Az államalapítás kora. Székesfehérvár 1967. 23—24.

[13] SRH II. 385—386.

[14] Uo. 396.

[15] Uo. 417—418.

[16] Uo. 418. L. még a fehérvári egyházra vonatkozóan uo. 432.

[17] SRH I. 316. — A nagyobbik István-legenda és a krónika kincsleírását már CSÓKA J. LAJOS (i. m. 597.) párhuzamba állította.

Másodszor: a XIV. századi krónikakompozíció 67. fejezetében arról olvasunk, hogy Szent István király *szokása szerint* évenként legalább három ízben látogatta meg a maga alapította egyházakat, és midőn elérkezett egy ilyen egyházhoz, először is az oltárokhoz ment, mindegyiknél imádkozott, majd kimenvén körüljárta az egész templomot, gondos szemmel és aprólékosan megvizsgálta a falak és a tetők hibáit, repedéseit, nyomban elrendelte a tatarozást, és addig el nem távozott a városból, illetve faluból, amíg a javítást nem látta.[18] Az itteni leírás tükörképét, hogy ti. István nemcsak anyagiakban, hanem szellemiekben is gondoskodott az egyházakról, a nagyobbik István-legenda és Hartvik műve tartalmazza: István „a szerzetesek életét és társalkodását mind mások által, mind maga személyesen szemmel tartva szorgalmatosan vizsgálta, a lankadókat dorgálván, az ébereket szeretetébe fogadván..."[19]

Harmadszor: a krónikakompozíció 67. fejezete elmondja Istvánról, hogy aranyos erszényt hordott övén, telve színezüst dénárokkal, és midőn szegényt látott, nyomban odament, és saját kezével gondoskodott róla.[20] Ugyanez a beállítás szerepel a nagyobbik és a Hartvik-féle legendában is: István „egy éjjelen, lelki sugallatra, isten ajándékával teli erszényt vévén magához, titkon egymaga elindult Krisztus kisded nyáját *szokása szerint* látogatni, s a szegények a mennyei kincset rejtő pénz kiosztásának elejét vették, és isten emberének érdemei mellett szakálla tépdesésével tettek bizonyságot." Vagy másutt: István „a mennyből neki adott javakat a szegények kezébe adva örök maradandó kincsekké fektette be."[21]

E fenti három motívum — korai lejegyzésre valló tartalma és szemlélete alapján — nagy valószínűséggel tartható a XI. század végi (talán Kálmán-kori) krónika[22] részének. Mi következik ebből? Az, hogy e krónika Istvánról mintegy legendáris portrét rajzolhatott, talán inkább egyházi tevékenységét emelhette ki. Ennek a feltehetően egyoldalú, hústalan-vértelen István-képet tartalmazó beállításnak a magyarázatát nemcsak a kor erősen egyházias telítettségű eszmeisége, hanem István szentté avatása is adhatja. Érthető ez, hiszen nem sokkal 1083 után egy mereven egyházias szemléletű író aligha vállalkozhatott volna más végkicsengésű István-történet megírására.

Bizonyíthatóan szólt a korai redakció István feleségéről, Gizelláról is, hiszen a XIV. századi krónikakompozíció a 66. fejezetben a fehérvári egyházalapítás kapcsán („a szent király felesége, Gizella királyné pedig a megnevezett egyházat módfelett gazdagította arany keresztekkel, ötvösmunkákkal, táblaképekkel, kelyhekkel, gyöngyökkel és ékességekkel"[23]), a 67. fejezetben pedig István egyházlátogatásairól szólva („Gizella királyné, midőn Magyarországon valamely egyházhoz érkezett, maga elé hozatta mind az isten házában levő felszereléseket, és évenként kijavított minden javítani való vászon- és selyemholmit"[24]) pozitív képet fest a királynéról. Mivel mindkét, Istvánnal foglalkozó passzust alapjaiban már fentebb XI. század véginek minősítettük, talán joggal feltehető, hogy a hozzájuk kapcsolódó és a királyné cselekedeteiről számot adó részek is egy korai (alkalmasint Kálmán-kori) krónikából

[18] SRH I. 317.
[19] SRH II. 385, 416.
[20] SRH I. 318.
[21] SRH II. 387, 421; 388, 421.
[22] A legutóbbi évek irodalmában GYÖRFFY GYÖRGY [A magyar egyházszervezés kezdeteiről újabb forráskritikai vizsgálatok alapján. A Magyar Tudományos Akadémia Filozófiai és Történettudományi Osztályának Közleményei, 18 (1969) 224. és 224. old. 130. jegyz.] foglalt állást az „őskrónika" 1100 körül Kálmán korában történő keletkezése mellett.
[23] SRH I. 316.
[24] Uo. 317.

származnak.[25] Ennek a korai tudósításnak az alapján fontos hangsúlyoznunk, hogy a pozitív Gizella-kép az eredeti, ami érthető is, hiszen a frissen kanonizált király szentségének sugara feleségének alakját is megszépítően ragyoghatta be. Vagyis: a XI. század végén a politikai tendenciák torzító hatása még aligha érhette Gizella személyét. A pozitív Gizella-kép elsődlegessége mellett tanúskodnak az István-legendák is.

Nagyobbik legenda és Hartvik: hogy Gizella, a felséges római császár nővére „isten tiszteletének ékesítése iránt mily lelkes volt, s isten szolgáinak társaságai iránt mily buzgónak és jótevőnek mutatkozott, sok egyház keresztje és edénye s csodálatos munkával alkotott vagy szőtt készítménye a mai napig bizonyítja. De mindenekelőtt igazolja a veszprémi püspökség egyháza, amelyet alapításától kezdve aranyban vagy ezüstben és ruhákban, ami Isten szolgálatára megkívántatik, nagyszerűen felékesített."[26]

Kisebbik legenda: Géza fia, István számára „igen nemes nőt hozott feleségül, aki a római császárok nagy családjából származott."[27]

Különösen a nagyobbik legenda és a krónika frappáns párhuzama mutatja jól hogy a XIV. századi krónikakompozíció negatív Gizella-képe[28] feltétlenül későbbi, s eredetileg, a XI. század végén a királynét kedvező színben látó és láttató felfogás uralkodott.

A feltehető Kálmán-kori krónika szólhatott Imréről is, hiszen a királyfit 1083-ban szentté avatták, s a kanonizáció még egészen friss volta kötelezően „írhatta elő" a vele való foglalkozást. Milyen motívumokat tartalmazhatott Imréről a korai redakció? Véleményünk szerint az alábbiakat.

1. A krónikakompozíció 63. fejezetében olvasható, hogy István király több fiút nemzett, az egyik közülük Imre volt.[29] A szakirodalom helyes megállapítása szerint a több gyermekről szóló tudósítás feltétlenül eredetibb, korábbi, mint az egyetlen fiút hangoztató felfogás.[30]

2. A 67. fejezet István templomlátogatásai és Gizellának az egyházakban végzett munkája kapcsán arról szól, hogy „fiuk, Szent Imre a maga bíbor öltözeteit tette le az oltár elé oltárterítő céljára — miképpen a mai napig meggyőződhetünk erről a királyi egyházakban."[31] Mint már láttuk, az Imre-epizód keretéül szolgáló részek is a korai redakcióból eredeztethetők.

3. A 69. fejezet arról tudósít, hogy István Imrének szánta a koronát.[32] István e tervéről a nagyobbik legenda és Hartvik műve is beszámol.[33]

4. Ugyanezen fejezet adja Imre jellemzését is: a királyfi „ifjúsága virágjában volt, isteni ajándékok a közönséges emberi természet fölé magasztalták, fel volt fegyverkezve az igazságosság, bölcsesség, vitézség, mértékletség, okosság, tudomány, szerénység, irgalmasság, jóság, bőkezűség, alázatosság és türelem erényeivel, ékes volt

[25] Ifj. Horváth János (ItK 1956. 14.) is feltételezte már, hogy a 67. fejezetnek Gizellára vonatkozó megjegyzése régi hagyományra mehet vissza.

[26] SRH II. 384—385, 415.

[27] Uo. 394.

[28] SRH I. 320, 322—323.

[29] Uo. 312.

[30] Tóth Sarolta: Magyar és lengyel Imre-legendák. Acta Universitatis Szegediensis. Acta Historica, tomus XI. Szeged 1962. 38; Csóka J. Lajos: i.m. 655—656. — Istvánnak több fiáról szól a nagyobbik legenda és Hartvik is (SRH II. 390—391, 427.).

[31] SRH I. 317.

[32] Uo. 319.

[33] SRH II. 391, 427—428.

a többi katolikus és államférfiúi virtusokkal is".[34] Korjelölőnek véljük Imre bőven felsorolt erényei közül a szüzesség hiányát, ami e passzust az Imre-legenda keletkezése előtti időbe, még közelebbről: a XII. század elejét, a cölibátus magyarországi elfogadási idejét megelőző korba utalja.

5. A 69. fejezetben található, hogy „Szent Imre herceg hirtelen halállal halt el."[35] E tudósítás hitelét a Hildesheimi Évkönyv igazolja, amely azt közli, hogy a királyfi vadkanvadászaton hunyt el.[36]

Úgy tűnik: a korai szerkesztés Imre személyiségét viszonylag részletesen tárgyalta, s a kor követelményének megfelelően kellőképpen kiemelte szentségét.

A korona Imrének tervezett adása vezet át bennünket a Vazul-problémához. Ma már — hosszas viták után — világos, hogy Vazul (István unokatestvére) volt Levente, András és Béla apja.[37] Láttuk: a valóságban és a korai redakcióban is István utóda a trónon Imre lett volna, de ő még atyja életében meghalt. Az ezt követő történeti események ismertek: István örökösévé Péter lépett elő, a jelölést Vazulék sikertelen lázadása követte, István Vazult megvakíttatta, fiait száműzette.[38] Hogyan tükröződik ez a krónikakompozícióban?

1. 69. fejezet: „senki nem látszott [István] rokonai (consanguinei) közül alkalmasnak (ydoneus) arra, hogy halála után keresztény hitben tartsa meg az ország.

2. 69. fejezet: István sietve Vazulért küldött, hogy „mielőtt meghal [István], királlyá tehesse [Vazult]."[40]

3. 69. fejezet: István „magához hívta atyai nagybátyjának [!], Szár László nak fiait, tudniillik Andrást, Bélát és Leventét, azt tanácsolta nekik, fussanak, amilyen gyorsan csak tudnak, hogy megóvják életüket és testi épségüket."[41]

Nyilvánvaló, hogy a krónika egyik állítása sem igaz, mert

ad 1. Péter (amennyiben István „consanguineus"-ának tekinthető) keresztény volt;[42]

ad 2. Vazul megvakítása éppen királyi ambícióinak meghiúsítására irányult;[43]

ad 3. István nemhogy nem segítette tanáccsal a hercegek menekülését, hanem éppen maga száműzte Leventéket,[44] akik nem is Szár László fiai voltak.

Kétségtelen: bármelyik híradás volt is az originális, már torzuláson esett keresztül. De melyik lehetett az eredeti, az általunk feltett korai redakcióban szereplő tudósítás?

[34] SRH I. 319.

[35] Uo.

[36] ALBINUS FRANCISCUS GOMBOS: Catalogus fontium historiae Hungaricae I. Budapestini 1937. (továbbiakban: Catalogus I.) 141.

[37] HÓMAN BÁLINT: A Szent László-kori Gesta Ungarorum és XII—XIII. századi leszármazói. Forrástanulmány. Bp. 1925. 89; VÁCZY PÉTER: A Vazul-hagyomány középkori kútfőinkben. Forráskritikai tanulmány. Levéltári Közlemények, 18—19 (1940—1941) 319; SZABOLCS DE VAJAY: Großfürst Geysa von Ungarn. Familie und Verwandtschaft. Südost-Forschungen, 21 (1962) 72—73. oldalnál melléklet.

[38] KRISTÓ GYULA: Megjegyzések az ún. „pogánylázadások" kora történetéhez. Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae. Acta Historica, tomus XVIII. Szeged 1965. 20—22.

[39] SRH I. 319.

[40] Uo. 320.

[41] Uo. 321.

[42] GOMBOS F. ALBIN: Történetünk első századaiból. Észrevételek az „Ostarrichi" 976-iki keleti határvonalához, az 1030-iki német—magyar háborúskodáshoz és Péter uralkodásához. Századok, 45 (1911) 572; KRISTÓ GYULA: i. m. 43, 45.

[43] Uo. 21.

[44] EDMUNDUS L. B. AB OEFELE: Annales Altahenses Maiores[2]. Scriptores rerum Germanicarum in usum scholarum. Hannoverae 1891. (továbbiakban: Ann. Alt. Mai.) 24.

A maga egészében a 3. számú hír semmi esetre sem, hiszen ha *Vazult* vakították meg, akkor miért *Szár László* fiait szökteti meg István? (Alább tárgyaljuk majd, hogy a hercegeknek Szár Lászlótól való származtatása nem e korból, hanem későbbi időből ered.) Viszont nagyon könnyen elképzelhető: az eredeti redakció tartalmazhatta, hogy István segítette *Vazul* fiait: Leventét, Andrást és Bélát szökésükben. Ez persze már szintén torzítás volt a valósághoz képest.

Egyszerűen belátható, hogy a 2. számú információ semmiképpen sem lehet korai megfogalmazás. Egyrészt: ezt csak akkor lehetett megírni, ha a megvakítást nem István, hanem más, mondjuk Gizella kezdeményezte. Ám — mint láttuk — egy ilyen fajta negatív Gizella-képről szó sem lehetett a korai redakció készültekor. Egyetlen szerzőtől származó munka pedig nyilván nem tartalmazhatta, hogy István megfosztja szeme világától, illetve királlyá szándékszik tenni Vazult. Másrészt: a krónikakompozíció megfogalmazása szerint Vazul még István *életében* lett volna uralkodó. Márpedig az a szokás, hogy egy király még saját életében királlyá tegye utódát — Salamon 1057. évi koronázásától eltekintve —, a XII. század végétől lesz általános Magyarországon,[45] amit nagyon jól mutat a XII—XIII. század fordulóján (illetve a XIII. század elején) író Anonymus is, aki rendre a még élő fejedelem uralkodása alatt választatja meg s iktattatja tisztségébe az uralkodót.[46]

Vizsgáljuk meg az 1. számú közlést! A megfogalmazás mindenképpen kizárja az uralkodásból Vazult (tehát ez is bizonyítja, hogy Vazul királlyá tétele nem lehetett eredeti, XI. század végi hagyomány), de feltehetőleg kizárja Pétert is. Joggal feltehető, hogy a kor ismerte az idoneitás fogalmát, s ezt mint keresztény idoneitást értelmezte. Az tekinthető idoneusnak, aki keresztény, aki (István halála után) képes a keresztény hitben megtartani az országot. Tudjuk azonban, hogy Péter keresztény volt; a krónika tehát, amikor nem látszik elismerni Péter keresztény idoneitását, torzít. Miért? A válasz két irányban kereshető. Egyrészt: István szentsége akkor emelkedik ki, ha nemcsak Gézát, hanem Pétert is háttérbe szorítják.[47] Így lesz Istvánból magányos óriás, kora sivataga fölé emelkedő szikla. Másrészt: I. Andrástól kezdve valamennyi Árpád-házi királyunk Vazul leszármazottja, Péter viszont nem Árpád-házi (mármint fiúágon), hanem Orseolo. A dinasztikus szempont is megkövetelhette a valóságtól eltérő Péter-kép felvázolását.

Tanulságos átfutni a Vazul-hagyomány XI. századi tükröződését a forrásokban.

1. Altaichi Évkönyv: „A jó emlékű István király, az ő [Péter] anyai nagybátyja, mivel fia [Imre] még előtte meghalt, s mert más fia nem volt, őt [Pétert] fiává fogadta, és a királyság örökösévé tette; testvérének a királyságra méltóbb fiát [Vazult], mivel nem értett egyet ezzel, [István] megvakította, és kisgyermekeit [Leventét, Andrást és Bélát] száműzetésbe küldte."[48] Ez a tudósítás jól tükrözi a történeti valóságot, bár hibásnak látszik a „filium fratris sui" rokonsági fok (amiért vagy a leíró altaichi szerzetest, vagy annak Vazul-párti informátorát terheli a felelősség), és tendenciózus a „digniorem", ami nyilván a Salamon hívei által képviselt véleményt mutatja. Itt a mérce nem annyira egyházias, mint a krónikában, hiszen a pogány velleitásokat hordozó, formailag alkalmasint keresztény Vazul alkalmasabbnak látszik az informátorok szemében a trónra, mint a szilárdan keresztény Péter. Ez nyíltan vilá-

[45] MÁTYÁS FLÓRIÁN: Sz. László és Imre királyok végnapjai és II. Endre életévei, fogsága, temetése. Értekezések a történelmi tudományok köréből XIX. kötet — 1. szám. Bp. 1900. 28; ERDÉLYI LÁSZLÓ: Anonymus III. Béla jegyzője. Szeged 1933. 11.

[46] SRH I. 52, 114.

[47] KRISTÓ GYULA: i. m. 44—45.

[48] Ann. Alt. Mai. 24.

gias, dinasztikus beállítás; azt is mutatja, hogy Péter beárnyékolása már az 1060-as években megkezdődött, s elsődleges oka ennek nem István kiemelése, hanem Péter dinasztián kívülisége volt.[49]

2. A kisebbik István-legenda nem nevezi meg a király életére törő négy nemest (a szakirodalom — úgy tűnik — joggal látja bennük Vazult és társait[50]), de leírja büntetésüket (szemük kitolása, bűnös kezük levágása), méltatja azt (mások példát vegyenek, s tanulják meg, hogy uraiknak a legmélyebb tisztelettel kell hódolniok), s elmondja, hogy a megbűnhődöttek, akik gonoszságukban az igaz vér ellen árulást koholtak, az igaz ítélet által nyomorult életre jutottak.[51] A legendaíró egyrészt elítéli Vazulék összeesküvését, de másrészt kétségtelen szépítési tendencia rejlik a konspirálók nevének elhallgatásában, hiszen — mint Karácsonyi János írja — „mikor ő az eseményt följegyezte, akkor már Vászoly utódai ültek a trónon, s hogyan követhetett volna el oly kegyetlenséget, hogy ezek elődjeit név szerint gyilkos szándékban részesnek írja."[52] (Ebben a lényegre tapintó megfogalmazásban az is benne van, hogy akkor, amikor a kisebbik István-legenda készült, tehát a XI. század legvégén, az ág ősatyja még Vazul volt, s csak később vette át ezt a szerepkört Szár László.)

3. Hartvik a kisebbik legenda szavaival írja le a négy nemes merényletét, de bűnhődésüket nem részletezi, csak annyit jegyez meg, hogy István „méltó büntetéssel sújtotta őket."[53] Nem közli továbbá a büntetésnek a kisebbik legendában meglevő méltatását és a megbűnhődöttekről szóló passzust sem. Kétségtelen ugyan, hogy Hartvik is elítéli Vazult, de a mentésére irányuló tendencia nagyon világos, főleg abban a vonatkozásban, hogy elhagyja a megvakítást. Ezzel megnyitja az utat egy olyan értékelés, illetve átértékelés felé, hogy István nem zárta ki az uralkodásból Vazult, ami viszont már könnyen alapot szolgáltathatott egy végső lépés megtétele irányában — hogy ti. Vazul István jelöltje volt.

Hogy Vazulról mi állhatott a korai krónikában, nagyon nehezen állapítható meg, mert a későbbi szövegezések elfedték, sőt kitörölték az eredeti szövegezést. Kétségtelen: a krónikakompozíció legrégibb rétegéhez kell tartoznia annak a megjegyzésnek, amely szerint Vazult megvakították, és fülébe ólmot öntöttek.[54] Miért? A kisebbik István-legenda az összesküvők (feltehetően Vazulék) szemének kitolásáról és kezük levágásáról,[55] az Altaichi Évkönyv pedig Vazul megvakításáról szól,[56] vagyis egyik korabeli forrás sem tud az ólomról. A krónikában levő büntetés — Vazul szeme világának elvétele és megsüketítése — mutatja legtisztábban István szándékát: alkalmatlanná tenni Vazult a trónutódlás szempontjából. Éppen az ólom bizonyítja nagyon erősen, hogy a korai redakciónak szólnia kellett Vazul merényletéről és bűnhődéséről, hiszen később, Vazul és a Vazul-ág mentése során nem szúrhatták be a krónikába a megvakítás és megsüketítés mozzanatát; vagyis a korai redakció tudósítása a kisebbik István-legenda felfogásával látszik alapjában véve egyezni.

A régi krónika szerzője láthatólag nem érzett semmi szimpátiát Vazul iránt, aki pogány hajlandóságú volt; az egyház fiának el kellett ítélnie — különösen a po-

[49] KRISTÓ GYULA: i. m. 20—21.

[50] KARÁCSONYI JÁNOS: Szent István király élete. Bp. 1904. 105; HÓMAN BÁLINT—SZEKFŰ GYULA: Magyar történet I.[2] Bp. 1935. 236; KRISTÓ GYULA: i. m. 20—21.

[51] SRH II. 399.

[52] KARÁCSONYI JÁNOS: i. m. 105.

[53] SRH II. 430.

[54] SRH I. 320.

[55] SRH II. 399.

[56] Ann. Alt. Mai. 24.

gányságot még realitásában érzékelő XI. század végi Magyarországon — a Krisztus nyájától elkószálókat.

Problematikus és nehezen megállapítható, hogy miképpen tárgyalta a korai redakció a három herceg sorsát. Az eredeti hagyomány — amint ezt az Altaichi Évkönyv mutatja[57] — az volt, hogy maga István száműzte Leventéket. A XIV. századi krónikakompozícióban arról olvasunk, hogy Szár László fiait, Andrást, Bélát és Leventét István menekítette külföldre,[58] viszont — mint már láttuk — az originális felfogás szerint a hercegek atyja Vazul volt, tehát e passzusban is Vazul neve szerepelhetett korábban Szár Lászlóé helyén. A valódi cselekmény megmásítása (száműzetés helyett mentés) mindenesetre akkor történt, amikor *még* Vazult tartották számon a három testvér atyjaként. Ilyen módon nincs akadálya annak, hogy a torzítást a korai redakcióból eredeztessük. Mindenesetre az eredeti hagyomány elcsúszása a korai krónikában már végbement (egyrészt István javára: a szent király „meglátta" Andrásban — és Bélában — a későbbi keresztény királyokat, hiszen István kultuszát nem szolgálta volna annak propagálása, hogy a kereszténység magyarországi megszilárdításán munkálkodó, leendő királyokat száműzte; másrészt András javára: a „Katolikusnak nevezett Andrást"[59] nehezen lehetett szembeállítani az egyre inkább mitikussá váló államalapító szenttel).

II.

Láttuk: a korai redakció elsősorban legendáris portrét rajzolt Istvánról, ezt követelte meg a kor, melynek egyházi és világi hatalmasságai — élükön a királlyal — Istvánt nem karddal a kezében, hanem glóriával a feje körül kívánták látni. A XII. század közepén már egyre inkább elfogadhatóbbá vált az uralkodó osztály számára a harcos István. A feudalizmus kiépülése, a térítés sikeres befejezése adja magyarázatát annak, hogy átalakulás történt az uralkodó osztály szemléletében: István térítő munkája és ájtatossága mellett, de részint annak rovására is a harcot s annak eredményeit: a világi hatalmat és a hódítást emelhette ki a XII. század közepi krónikás.

A krónikakompozíció 64. fejezete egyáltalán nem is említi Koppány pogány voltát, erre csupán apjának „Calvus" jelzője és a Koppány által tervezett vérfertőzés mutat. Lederer Emma helyes megállapítása szerint Koppányról a krónika úgy beszél, mint az uralkodó osztály tagjáról, tehát az ellentétet kizárólag hatalmi kérdésben jelöli meg.[60] Ez a beállítás nem Koppány és István, hanem II. Géza korának felel meg inkább, amikor a somogyi vezérben már nem a pogányt,[61] nem a kialakuló magyar feudális állam halálos ellenségét, hanem a hatalom kérdésében Istvánnal szembekerült, ezért fegyverrel legyőzendő „dux"-ot látják. Hogy a Koppány-felkelésről szóló beszámoló nem lehetett egy korábbi redakció része, azt a Hartvik-legenda használata[62] bizonyítja.

[57] Uo.
[58] SRH I. 321.
[59] Uo. 344.
[60] Uo. 312—314. LEDERER EMMA: A feudalizmus kialakulása Magyarországon. Bp. 1959. 18.
[61] Koppány pogány voltára l. KRISTÓ GYULA: i. m. 6. old. 19. jegyz.
[62] MARCZALI HENRIK: A magyar történet kútfői az Árpádok korában. Bp. 1880. 22. L. még GERICS JÓZSEF: Legkorábbi gesta-szerkesztéseink keletkezésrendjének problémái. Értekezések a történeti tudományok köréből. Új sorozat 22. Bp. 1961. 19, 81. — Az újabb szakirodalomban a Koppány-lázadás krónikabeli lejegyzését HORVÁTH JÁNOS (Árpád-kori latinnyelvű irodalmunk stílusproblémái Bp. 1954. 318. old. 15. jegyz. és 341.) Kálmán korából, CSÓKA J. LAJOS (i. m. 543, 646.) a XII. század első két harmadából, GYÖRFFY GYÖRGY (Koppány lázadása. Somogy megye múltjából. Szerk.: KANYAR JÓZSEF. Levéltári évkönyv I. Kaposvár 1970. 7—8, 15.) 1100 körüli időből eredezteti.

A 65. krónikafejezetben olvasható Gyula elleni hadjárat leírásának[63] gerince ugyan az Altaichi Évkönyvből való,[64] de az Annales eredeti tudósításának (István erőszakkal keresztény hitre kényszerítette Gyula országát) helyébe a krónikás azt a passzust illesztette, mely szerint István — Gyula elfogása után — annak igen tágas és gazdag országát Magyarországhoz csatolta. Vagyis: a lejegyzés időpontjában, a XII. század derekán — a kor problematikájának megfelelően — nem a térítést, hanem a hódítást ítélték fontosnak. E fejezetnek István korona-elnyeréséről szóló passzusa Hartvik felfogását mutatja.

Ugyancsak a XII. század közepéről, talán egy II. Géza-kori krónikástól eredeztethető a Keán elleni hadjárat leírása;[65] itt már szó sincs a kereszténység védelméről, nyíltan a hatalmi kérdés kerül előtérbe.

Az ilyen jellegű tudósításoktól tematikai jellegű elkülönülést mutat a fehérvári egyházalapítással kapcsolatos egyik mozzanat, hogy ti. ama két vállruhának, melyet István juttatott a székesfehérvári egyház számára, „Szent István király kérésére a római szentegyház pápája, Szent Benedek oly tekintélyes kiváltságot adott, hogy aki magára ölti mise végzése közben, érvényesen felkenheti, megkoronázhatja a királyt, karddal övezheti".[66] Ez a beállítás aligha a német császár szövetségével kacérkodó II. Géza, hanem inkább az egyházi konkordátumot megkötő III. István, esetleg III. Béla korába illik. Hogy e passzus XII. századi, azt a „*legittime* posset regem inungere, coronare"[67] kitétel mutatja, hiszen a XII. században erősen érvényesült a legitimitás eszméje. Nincs kormeghatározó szerepe viszont a karddal övezés motívumának.[68]

Úgy véljük, a XII. század végéről, III. István, esetleg III. Béla korából származhat az óbudai egyházalapításnak a krónika 67. fejezetében[69] olvasható története is. Feltűnő, hogy a szöveg Óbudáról szól, amely elnevezés 1255 után vált csak használatossá Buda városának és várának alapítása óta.[70] Ez önmagában kései lejegyzését mutathatná. Megerősíteni látszik egy ilyen fajta hipotézist az a körülmény, hogy ezen kívül még több, XII. század utáni időre utaló interpoláció figyelhető meg az alapítástörténet szövegében: László királyt szentnek nevezi, és I. István „nepos"-ának teszi meg.[71] Hogy e nyomok nem a törzsszöveg keletkezési idejére, hanem annak csak késői korból való átdolgozására utalnak, a 124. krónikafejezet igazolja, mely a budai (és nem az óbudai!) egyház alapításáról tesz említést.[72] Ezzel kifejezésre juttatja, hogy annak tárgyalása 1255 előtti, vagyis csak egy XIII. század végi, XIV. század eleji folytató vagy másoló írt az időközben más helység nevévé vált Buda helyett „Vetus Buda"-t. Nagy és megnyugtatóan máig el nem döntött vita folyt arról, hogy a budai egyházat alapító király valóban a krónikában szereplő István

[63] SRH I. 314—315.
[64] Ann. Alt. Mai. 16.
[65] SRH I. 315.
[66] Uo. 316.
[67] Uo.
[68] GYÖRFFY GYÖRGY: Koppány lázadása 19—21. — L. még MÁTYÁS FLÓRIÁN: Diplomatikai vitatkozások. Századok, 28 (1894) 585.
[69] SRH I. 316—317.
[70] ERDÉLYI LÁSZLÓ: Ötven historicus szentistváni emlékművei. Sok tisztázott alapvető probléma. Szeged 1941. 10.
[71] L. VÁCZY PÉTER: Gyula és Ajtony. Szentpétery-Emlékkönyv. Bp. 1938. 504; GERICS JÓZSEF: Krónikáink szerepe a középkori jogéletben (A váci egyházalapítás krónikás hagyományának kritikájához). Levéltári Közlemények, 33 (1962) 11.
[72] SRH I. 395.

volt-e,[73] vagy az itt nem említett, de más forrás[74] tanúsága alapján ide vonható Péter.[75] Számunkra Péter látszott valószínűbbnek,[76] s ha tényleg ő volt az alapító, az aktus Istvánra szignálása jól mutatja, hogy — mivel a korán negatív figurává tett Péterre nem lehetett büszkén hivatkozni[77] — Péter pozitív tettei István alakjára ruházva a szent király kegyes cselekedeteinek listáját növelték.[78] Polémia tárgya volt az is, hogy a fejezetben előforduló, a templom építésénél közreműködött görög kőfaragók említése a bizánci művészet István-kori hatásának emlékét őrzi-e,[79] avagy a IV. Béla görög feleségével bejött mesteremberekne k állít emléket.[80] Mi IV. Béla helyett inkább III. Istvánra, de még inkább III. Bélára gondolnánk. A budai egyházalapítás kronológiáját illetően a végső szót a tartalom mondja ki. Már többen felfigyeltek arra, hogy a tendencia kétségtelen: az egyház jogállása kiváltságos, hiszen eredete még István alapítására nyúlik vissza.[81] Mezey László fejtette ki, hogy a fejezetben előforduló „libertas Romanae ecclesiae" a „római exemptio birtokába jutó, az Eigenkloster helyzetéből kiszabaduló szerzetesi intézmények új jogi helyzetének a jelölésére szolgál a XII. században."[82] Mivel a szerzőt Buda káptalanjának jogi helyzetét javító törekvések vezették, s mivel 1216-ban Óbuda helyzete távolról sem mutatja a királyi apátságok és prépostságok státusát, a fejezetben tükröződő fiktív kiváltságokat a hosszas jogi processzust lezáró megállapodás, illetve döntés (1216) létrejötte előtti időben írták, valószínűleg a III. István—III. Sándor közti konkordátum nyomán.[83] Györffy György ugyan még a 66. fejezet fehérvári alapítás-leírását tette meg az óbudai fundatióról szóló 67. fejezet forrásává,[84] de Gerics József helyesen utalt arra, hogy a szerző az óbudai egyház alapításának előadását „a Hartvik-legenda különböző részleteinek felhasználásával rótta össze. Szövegszerű összefüggés mutatható ki a legenda és a 67. krónikafejezet között."[85] S az a körülmény is, hogy

[73] GÁRDONYI ALBERT: Buda és Pest a tatárjárás előtt. Tallózás Budapest és környéke múltjából I. Bp. 1941. 17—18; TÓTH ZOLTÁN: Szent István legrégibb életirata nyomán. Századok, 81 (1947) 59. old. 91. jegyz.; GERARD LABUDA: Bazoar Anonymus Gallus krónikájában. Azonosítási kísérlet. Századok, 104 (1970) 175.

[74] Anonymus Gallus tudósítását l. Catalogus I. 488.

[75] KARÁCSONYI JÁNOS; Péter király és az ó-budai prépostság. Századok, 31 (1897) 296; GARÁDY SÁNDOR: A budai (óbudai) káptalan alapítása. Tanulmányok Budapest múltjából, 7 (1939) 74; GYÖRFFY GYÖRGY: Krónikáink és a magyar őstörténet. Bp. 1948. 156; MEZEY LÁSZLÓ véleményét l. BERTÉNYI IVÁN: Beszámoló kandidátusi disszertációk vitáiról l. (Gerics József: Legkorábbi gesta-szerkesztéseink keletkezésrendjének problémái). Századok, 94 (1960) 919; GYÖRFFY GYÖRGY: A magyar városfejlődés kezdetei és Budapest kialakulása. Doktori értekezés tézisei. Bp. 1969. 9. — FÜGEDI ERIK [Topográfia és városi fejlődés a középkori Óbudán. Tanulmányok Budapest múltjából, 13 (1959) 20.] nem foglalt határozottan állást az alapító személyének kérdésében.

[76] L. KRISTÓ GYULA: i. m. 23.

[77] GARÁDY SÁNDOR: i. m. 74.

[78] KRISTÓ GYULA: i. m. 44—45.

[79] GÁRDONYI ALBERT: i. m. 17; CSÁNYI KÁROLY: Bizánci elemek az Árpád-kori magyar építészetben. Magyar Tudományos Akadémia II. Társadalmi-Történeti Tudományok Osztályának Közleményei 3. Múzeológiai sorozat, II. kötet 1. szám (1951). Művészettörténet 27, FÜGEDI ERIK: i. m. 18—19; GYÖRGY SZÉKELY: Gemeinsame Züge der ungarischen und polnischen Kirchengeschichte des XI. Jahrhunderts. Annales Universitatis Scientiarum Budapestinensis de Rolando Eötvös nominatae. Sectio Historica, tomus IV. Bp. 1962. 64.

[80] GYÖRFFY GYÖRGY: Krónikáink és a magyar őstörténet 158; DERCSÉNYI DEZSŐ: Horváth János: Árpád-kori latinnyelvű irodalmunk stílusproblémái. Művészettörténeti Értesítő, 3 (1954) 316.

[81] VÁCZY PÉTER: Gyula és Ajtony 504; GYÖRFFY GYÖRGY: Krónikáink és a magyar őstörténet 158; MEZEY LÁSZLÓ véleményét l. BERTÉNYI IVÁN: i. m. 919; GERICS JÓZSEF: LK 1962. 11; MEZEY LÁSZLÓ: A magyar szöveg jegyzetei. Képes Krónika. Bp. Magyar Helikon 1964. 189. old. 28. jegyz.

[82] BERTÉNYI IVÁN: i. m. 919.

[83] MEZEY LÁSZLÓ részletes okfejtését l. uo.

[84] GYÖRFFY GYÖRGY: Krónikáink és a magyar őstörténet 156.

[85] GERICS JÓZSEF: LK 1962. 11.

egy jurisdictionális kérdést elbeszélő forrásban tárgyaltak, a krónika jogbiztosító jellegét s ezáltal — mivel a Hartvik-legenda sugalmazhatta a krónikában jogbiztosító eszközt látó felfogás kialakulását[86] — az óbudai egyházalapítás Hartvik utáni lejegyzését bizonyítja.

Lehetetlen fel nem figyelni arra, hogy a feltehető II. Géza-kori író — esetleg nem előzmények nélkül — beszámolt a Koppány, Gyula és Keán elleni háborúról, a Koppány-hadjárat kapcsán a Vencellinnek adott igen nagy javadalmakról, Gyula legyőzésével kapcsolatosan országának elfoglalásáról, István meggazdagodásáról, Keán megsemmisítésénél pedig a hatalmas kincs István általi megszerzéséről, azaz csupa világias elemről. Ezzel szemben a III. István—III. Béla-kori átdolgozások a Gyula elleni akciót a fehérvári, a Keán ellenit a budai egyház alapításával hozzák kapcsolatba, s nem lehetetlen, hogy ebből az időből származik a pannonhalmi monostor Koppány javai által történt gyarapításának leírása, bár ez utóbbi mozzanat lejegyzése — Hartviknál is szerepelvén[87] — korábbról, II. Géza idejéből is származhat. Észre kell venni: a III. István-, esetleg III. Béla-kori beállítás retusálni igyekszik a II. Géza képére formált, hódító, kincsszerző István-képet, ellensúlyozni törekszik annak világias portréját egyházalapítások lejegyzésével a III. István korához illő egyházias szemlélet alapján. Világos: a XII. század második felében tovább él a korai redakciók István-képének számos komponense, II. Géza korában a harcos, világias, a kisebbik István-legendához közel álló, reálisabb István-ábrázolás, III. István idejében pedig a legendáris, a kornak megfelelően idealizált, I. Istvánban mindenekelőtt a szentet látó beállítás. A székesfehérvári és budai alapítás történetébe egyaránt beágyazott római hatás és az ott szereplő Róma-kép az 1169. évi konkordátum vetülete; I. István egyházpolitikájában III. István saját magát kívánhatta igazoltatni.

Annak a problémának a megoldásához, hogy a XII. századi gondolkodás miként vélekedett Gizella történeti szerepéről, Mügeln Henrik művei nyújtanak segítséget. Régóta ismert,[88] hogy Mügeln német és latin nyelvű krónikájában olyan passzus található,[89] amelyik az Altaichi Évkönyv híradásával egyezik,[90] a XIV. századi krónikakompozíció szövegéből pedig hiányzik: az ti., hogy Péter — István halála után — ellenségesen bánt Gizellával. Hogy Mügeln ismerte volna az Annales Altahensest, teljesen kizárt.[91] Egyetlen lehetőség kínálkozik tehát az Évkönyv és Mügeln egyezésének magyarázatára: a megfelelő passzus a magyar krónikatörzs egy teljesebb, előttünk ismeretlen szövegéből való.[92] Mügeln III. István-, vagy esetleg III. Béla-kori forrást használt.[93] Feltételezhető: a Gizella és Péter ellenséges viszonyáról szóló passzus még III. István—III. Béla idejében is korszerű volt. Vagyis a XII. század történetírása még nem rajzolhatta meg negatív beállítással Gizella személyét.

[86] Uo.

[87] SRH II. 409—410.

[88] MARCZALI HENRIK: i. m. 56; PAULER GYULA: A magyar nemzet története az Árpádházi királyok alatt[2] II. Bp. 1899. 605; DOMANOVSZKY SÁNDOR: Mügeln Henrik német nyelvű krónikája és a Rímes Krónika. Századok, 41 (1907) 31; HÓMAN BÁLINT: i. m. 72; TÓTH ZOLTÁN: i. m. 47; HORVÁTH JÁNOS: Árpád-kori latinnyelvű irodalmunk stílusproblémái 308; GERICS JÓZSEF: Legkorábbi gesta-szerkesztéseink keletkezésrendjének problémái 81.

[89] SRH II. 153, 259.

[90] Ann. Alt. Mai. 24.

[91] MARCZALI HENRIK: i. m. 56; DOMANOVSZKY SÁNDOR: i. m. 31; HÓMAN BÁLINT: i. m. 72; GERICS JÓZSEF: Legkorábbi gesta-szerkesztéseink keletkezésrendjének problémái 81.

[92] L. MARCZALI HENRIK: i. m. 56; PAULER GYULA: i. m. II.[2] 605; HÓMAN BÁLINT: i. m. 72; TÓTH ZOLTÁN: i. m. 47; HORVÁTH JÁNOS: Árpád-kori latinnyelvű irodalmunk stílusproblémái 308; GERICS JÓZSEF: Legkorábbi gesta-szerkesztéseink keletkezésrendjének problémái 81.

[93] PAULER GYULA: Anonymus külföldi vonatkozásai. Századok, 17 (1883) 108. old. 1. jegyz.

Nyilvánvaló, hogy az Álmos-ági királyok krónikái szóltak Imréről, hiszen már csak az uralkodásuk alatt keletkezett[94] (és forrásként felhasznált)[95] Imre-legenda léte is kötelezően írta ezt elő. Tóth Sarolta vette észre, hogy a krónika ellentmondásos Imre halálának, illetve halála értékelésének leírásában. Helytálló megfigyelése és állásfoglalása szerint a 63. fejezet beállítása, melyből a korai halál vigasztaló jellege csendül ki,[96] az Imre-legenda[97] hatását mutatja, s XII. század közepi interpoláció.[98] (Abban viszont már nem érthetünk egyet Tóth Saroltával, hogy a 69. fejezetben olvasható, Imre halálát tragédiaként értékelő felfogás[99] Kálmán-kori lenne.[100]) Kétségtelennek tartjuk: a korai krónikához hasonlóan a XII. század közepi mű is tartalmazta azt, hogy István Imrét jelölte a trónra.

Már láttuk: a Vazul-problémával kapcsolatban a XIV. századi krónikakompozíció három véleményt juttat kifejezésre:

1. Imre halála után senki sem látszott alkalmasnak István vérrokonai közül a keresztény hit megtartására;

2. István Vazult akarta királlyá tenni;

3. István segítette Szár László fiainak menekülését.

Már tárgyaltuk, hogy a megállapítások közül az 1. számú, valamint eredeti formájában (István *Vazul* fiait támogatta) a 3. számú állásfoglalás minősült a korai krónikából valónak. Azt is láttuk, hogy a 2. számú passzust csak akkor lehetett leírni, ha Vazul megvakítását nem István, hanem valaki más, pl. Gizella végeztette el. A negatív Gizella-kép azonban még az Álmos-ági királyok alatt sem jött létre. Logikus feltenni, hogy a XII. század közepe táján formálódott ki a hercegek Vazultól származását megtagadó Szár László-genealógia, s így jött létre az a furcsa képlet, hogy István Vazult vakíttatja meg, s Szár László fiait menekíti a bajok s a cselvetések elől Csehországba. Hogyan támasztják alá ezt a feltevést a kor forrásai? A Gellért-legenda *még* Vazult,[101] Anonymus *már* Szár Lászlót[102] tünteti fel a hercegek atyjaként. Ez azonban abszolút bizonyossággal nem ad kronológiai fogódzót. A szakirodalom sem egységesen foglalt állást a kérdésben. Egyesek szerint már a XI. század derekán létrejött történeti műben Szár László volt a három testvér apja,[103] ami a legkevésbé sem valószínű. Mások úgy foglaltak állást, hogy a Vazul-származás elvetésére a XII. század végén vagy a századfordulón került sor.[104] Felfogásukkal nem érthetünk egyet. Hóman Bálint abban jelöli meg az ős-váltás okát, hogy az uralkodóház a XII. század végén „már sokat adott családfája előkelőségének, ...tisztaságának bizonyítására."[105] Nyilván, Hóman III. Bélára épített nagyszabású koncepciójának összedőltével ez a „szégyenérzet" sem korlátozható csak III. Bélára és udvarára. Berkovits Ilona azzal indokolta meg felfogását, hogy László szenttéavatása kapcsán

[94] Csóka J. Lajos: i. m. 200—201.
[95] SRH I. 312.
[96] Uo.
[97] SRH II. 456.
[98] Tóth Sarolta: i. m. 38.
[99] SRH I. 319.
[100] Tóth Sarolta: i. m. 39.
[101] SRH II. 501.
[102] SRH I. 55.
[103] Sebestyén Gyula: A magyar honfoglalás mondái I. Bp. 1904. 210; Bónis György: István király. Magyar Történelmi Társulat 6. Bp. 1956. 143.
[104] Hóman Bálint: i. m. 91—92; Berkovits Ilona: A magyar feudális társadalom tükröződése a Képes Krónikában. Századok, 87 (1953) 84; Györffy György: Tanulmányok a magyar állam eredetéről. A Magyar Néprajzi Társaság Könyvtára. Bp. 1959. 129.
[105] Hóman Bálint: i. m. 92.

történt, és az egyháznak volt elsődleges érdeke a Vazul-származás megtagadása.[106] Ámde a belső valószínűtlenségen túl az is Berkovits okadatolása ellen szól, hogy a László-legenda sem Vazul, sem Szár László nevét nem említi. A kérdésben olyan vélemény is elhangzott, hogy még a II. András-kori krónikában is Vazul szerepelt a hercegek apjaként;[107] ez nyilván nehezen dokumentálható álláspont. Mi azokkal értünk egyet, akik szerint a XI. századi krónika még a Vazul-származást tartalmazta,[108] illetve akik az ős-váltást Borics fellépésével hozzák kapcsolatba, s a XII. század közepére teszik.[109] A II. Géza-kori krónikás feltétlenül a törvénytelen Borics trónigénye alól akarta kihúzni a talajt azzal, hogy az eredendően „ex concubina", tehát nem keresztény házasságból származó Vazul-ági királyok eredetét tisztára mosta az amúgy is „sok bajt okozó" Vazul megtagadásával. Hogy az ős-vállalásnál mennyire nem egyházi érdekek és szempontok játszottak közre, azt az mutatja mindennél jobban, hogy hajlandók voltak a nevéből kiindulva feltétlenül pogány Szár (azaz tar) Lászlót is elfogadni ősként. Vazul elvetésénél a Boriccsal kapcsolatos aktuálpolitikai megfontoláson túlmenően a dinasztia védelmének igénye is szerepet kapott, hiszen még a pogány Szár László is elfogadhatóbbnak tűnt az István által megvakított Vazulnál. Az eredendően István révén a tróntól eltiltott és száműzött ágnak a mentése már a XI. században megkezdődött, s a XII. század közepén folytatódott. E mentési akció szülte azt a képtelen beállítást, hogy István megvakítja Vazult, majd magához hívja nagybátyjának,[110] Szár Lászlónak fiait, s elmenekíti őket.

III.

A XII—XIII. század fordulóján (illetve a XIII. század elején) egyrészt a világias szemlélet hatására tagadhatatlanul érvényesült a harcos István-kép, melynek nyomai Anonymusnál kimutathatók. A névtelen jegyző elmondja, hogy „Szent István király uralma alá vetette az erdőntúli [=erdélyi] földet".[111] Nagyon érdekes, hogy a Gyula elleni hadjárat végeredményéről — elhagyva Erdély keresztény hitre térítésének nem lényegtelen mozzanatát — ugyanígy nyilatkozik a XII. század közepi író is.[112] Ugyancsak Anonymus szól arról, hogy István Gyulát „haláláig börtönben tartotta".[113] Az Álmos-ág krónikása — ezzel szemben — azt a tradíciót rögzíti, hogy István olyan tisztességgel viseltetett Gyula, mint tulajdon atyja iránt.[114] Thietmar tanúsítja, hogy

[106] BERKOVITS ILONA: i. m. 84.

[107] PAULER GYULA: A magyar nemzet története az Árpádházi királyok alatt[2] II. 605.

[108] KARÁCSONYI JÁNOS: Szent István király élete 105; HÓMAN BÁLINT: i. m. 89; GYÖRFFY GYÖRGY: Török női méltóságnév a magyar kútfőkben. Magyar Nyelv 49 (1953) 109.

[109] R. KISS ISTVÁN: Trónbetöltés és ducatus az Árpád-korban. Századok, 61—62 (1927—1928) 759; VÁCZY PÉTER: LK 1940—1941. 333—338 (VÁCZY PÉTER alapvető fontosságú és túlnyomórészt helytálló fejtegetéseivel kapcsolatban l. BERKOVITS ILONA figyelemreméltó ellenvetését: i. m. 84. old. 20. jegyz.); GYŐRY JÁNOS: Gesta regum — gesta nobilium. Tanulmány Anonymus krónikájáról. Az Országos Széchenyi Könyvtár Kiadványai XXIX. Bp. 1948. 72; IFJ. HORVÁTH JÁNOS: Megjegyzések Győry János könyvismertetésére. Irodalomtörténeti Közlemények, 59 (1955) 351; IFJ. HORVÁTH JÁNOS: A Gellért-legendák forrásértéke. A Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának Közleményei, 13 (1958) 66; CSÓKA J. LAJOS: i. m. 417—419.

[110] E rokonsági fok képtelenségére felfigyelt MÁTYÁS FLÓRIÁN: Magyar történeti problémák. Századok, 28 (1894) 401; SZABOLCS DE VAJAY: i. m. 56.

[111] SRH I. 69.

[112] Uo. 315.

[113] Uo. 69.

[114] Uo. 316.

történetileg ez utóbbi beállítás a valós.[115] Anonymus egyfelől tehát a kemény kezű, az ellenségeivel kíméletlenül bánó uralkodó alakját domborította ki.

Másrészt azonban még egy bármennyire világias történetírás sem függetlenedhetett a III. István-kori egyházias szemlélet hatásától, melyhez — más irányból — újabb, azt erősítő mozzanatok járultak. László szenttéavatása, 1192 után hamarosan — ezt Anonymus tanúsítja[116] — kialakult a „szent királyok nemzetsége" elmélet. Az egyre inkább mitikussá váló, már korán legendás dicsfénybe burkolt István király „eszménye" mindig is hatott, de különösen a századfordulón, a pápai befolyás alatt álló Imre, illetve II. András korában. A mitizálással kapcsolatos, hogy Anonymus szerint „Boldog István király az élet igéit hirdette és a magyarokat keresztelte",[117] holott az ebben a vonatkozásban feltétlenül megbízható nagyobbik István-legenda (illetve Hartvik) nyíltan megmondja: „ipse evangelizandi non assumpsit officium".[118] Az István-kultusz terjedését mutatja, hogy 1201-ben III. Ince pápa autentikusnak minősíti azt a Hartvik-legendát, amely a legendáris és reális István-kép ötvözete ugyan, de inkább az előbbi dominál benne.

Géza fejedelem háttérbe szorulásáról tanúskodnak a századforduló forrásai. A László-legenda szerint a magyaroknak elsőként Szent István mutatta meg az örök üdvösség útját,[119] Anonymus pedig sajátságos módon Istvánt — Géza elhallgatásával — Taksony unokájának nevezi.[120]

Elcsúszásra mutat az Imre-hagyomány alakulása is. Láttuk: a XI—XII. századi források Imrének több testvéréről tudnak. A László-legenda az első magyar kútfő, mely Imre egyetlen fiú voltát említi olyan formán, hogy Szent Imre a király egyetlen fia létére tett szüzességi fogadalmat.[121] Csóka J. Lajos ama véleménye, hogy Imre egyetlen fiúként való szerepeltetése szövegfélreértésből adódott,[122] nélkülözni látszik a kellő tárgyi alapot. Sokkal inkább Tóth Zoltán érvelése felé hajlunk, aki szerint Imre emléke annyira átszellemült, hogy húsból és vérből való testvérek meg sem fértek mellette.[123]

Egy, feltevésünk szerint a XII—XIII. század fordulóján (illetve a XIII. század elején) működött (s létét illetően itt most nem dokumentálható) krónikás saját szempontjából joggal felháborodhatott azon, hogy még a XII. század végi krónikás anyagban is István szerepelt Vazul megvakíttatójaként, noha az Álmos-ági munka a legszükségesebb változtatást elvégezte: a hercegeket, a későbbi királyokat Szár László fiaivá tette. Krónikásunk tehát nem elsősorban András és Béla, hanem István mentése érdekében eszközöl módosítást. A szakirodalom már régen felismerte ezt,[124] bár legtöbben igen korai időre, a XI. századra helyezték a „mentési akció" megtörténtét. Hogyan mosta le Istvánról a történetírás Vazul vérét?

[115] Albinus Franciscus Gombos: Catalogus fontium historiae Hungaricae III. Budapestini 1938. 2203.

[116] SRH I. 38.

[117] Uo. 117.

[118] SRH II. 386, 420. — A hagyomány elcsúszását e vonatkozásban részletesen tárgyalja Csóka J. Lajos: i. m. 414—415.

[119] SRH II. 520.

[120] SRH I. 116—117.

[121] SRH II. 520—521.

[122] Csóka J. Lajos: i. m. 655—656.

[123] Tóth Zoltán: i. m. 67.

[124] Gombos F. Albin: i. m. 579; Deér József: Pogány magyarság keresztény magyarság. Bp. 1938. 116—117; Váczy Péter: LK 1940—1941. 315; Tóth Zoltán: A Hartvik-legenda kritikájához (A szt. korona eredetkérdése). Bp. 1942. 19—20; Tóth Zoltán: Századok 1947. 47; Berkovits Ilona: i. m. 83; Csóka J. Lajos: i. m. 415—416. — L. másképpen pl. Bartoniek Emma: A magyar királyválasztási jog a középkorban. Századok, 70 (1936) 362.

A korábbiak tárgyalása során már láttuk, hogy a XIV. századi krónikakompozícióban háromféle beállítás olvasható a Vazul-problémával kapcsolatban.

1. Senki sem volt alkalmas István vérrokonai közül arra, hogy az országot a keresztény hitben megtartsa. Ez — mint tárgyaltuk — a régi krónika véleménye; ítéletében a keresztény idoneitás elvét érvényesíti.

2. István Vazult akarta királlyá tenni. E sententia a XIII. század elejénél korábbi történeti művekben nem lehetett benn, mivel ott — mint érintettük — az szerepelt, hogy István vakíttatta meg Vazult.

3. István segítette Szár László fiainak menekülését. Mint már szó volt róla, a menekítés származhat a korai redakcióból, de ott még feltétlenül Vazul fiaiként említették a hercegeket; Andrásék atyjává Szár László a XII. század közepén vált.

Meg kell tehát vizsgálni: a századfordulón öntötték-e írásba, hogy Gizella fosztatta meg Vazult szeme világától? Hogyan nyilatkoznak a kor *királyi* oklevelei Gizelláról? Noha az oklevelek és az elbeszélő források tendenciái nem minden esetben fedik egymást, a diplomák tanúsága mégsem érdektelen. Gizella egy 1212. évi oklevélben[125] mint Magyarország legkeresztényibb királynéja, 1217-ben[126] és 1222-ben[127] pedig mint „jó emlékezetű" („beate memorie") szerepel. A királyi oklevelek tehát nem igazolják, hogy a XIV. századi krónikakompozícióban olvasható negatív Gizella-kép a XIII. század legelején alakult volna ki. Továbbá: nem is tudnánk választ adni arra, miért történt volna Gizella befeketítése, hiszen István mentése ennek okául nyilván kevés. Gizella személyének átrajzolásához modellre is szükség volt, de a századforduló táján sem mintakép, sem indok nem volt a torzításra. Világos tehát, hogy Gizella sötét tónusú képének megfestése nem a XIII. század elején történt, azaz ekkor még nem ő „vakíttatta meg" Vazult.

A továbblépés érdekében két lehetőséget kell mérlegelnünk: vagy nem a századfordulón írták le az „István Vazult akarta királlyá tenni"[128] passzust, vagy pedig a krónikás nem Gizellával, hanem valaki mással végeztette el Vazul megvakítását. Az alternatíva első oldala elesik: a szöveg szerint István még életében („antequam moreretur"[129]) tervezte Vazul trónra ültetését. Ez a megjegyzés korjelölőnek tűnik. Salamontól eltekintve az első, és egyszersmind rendszert teremtő, a leendő királyt a még hatalmon levő uralkodó alatt megkoronázó aktus az 1180-as években volt.[130] Az inkriminált passzus feltehetőleg ezután keletkezett. De végső fokon elmehetnénk a XIII. század közepéig is, amikor a gyakorlat még hasonló. Ezt a kései időpontot azonban nem látjuk indokoltnak két okból sem. Egyrészt: krónikásunk közel állónak tűnik Anonymushoz, s Anonymus is több esetben említi — a helyzetet a X. századra plántálva át —, hogy a vezér halála előtt megválasztották az utódot. Másrészt: a XIII. század közepén nem látnánk olyan frappánsnak az okot István mentésére, mint a századfordulón, amikor hatott a III. István korában indult, Szent Istvánt átértékelő tendencia, és közvetlenül hathatott László új keletű szentsége is.

Vazul megvakítójaként a századelő gestájában — miként a XIV. századi krónikakompozíció szövegében olvasható[131] — nyilván Sebus szerepelt, de Gizella és Buda

[125] Wenzel Gusztáv: Árpádkori új okmánytár I. Monumenta Hungariae Historica. Első osztály. Pest 1860. 22. [Szentpéteri Imre: Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke I. 1001—1270. Bp. 1923—1930. (továbbiakban: Krit. jegyz. I.) 279. szám.]

[126] Ipolyi Arnold—Nagy Imre—Véghely Dezső: Codex diplomaticus patrius Hungaricus. Hazai okmánytár V. Győr 1873. (továbbiakban: HO V.) 8. (Krit. jegyz. I. 340. szám.)

[127] HO V. 9. (Krit. jegyz. I. 383. szám.)

[128] SRH I. 320.

[129] Uo.

[130] L. fentebb, 45. jegyz.

[131] SRH I. 320, 325.

tanácsa, sugallata nélkül. Ez azt jelenti, hogy szerzőnk Sebust, akinek neve az Altaichi Évkönyvből lett véve,[132] saját céljai szolgálatába állította.

Kikerülhetetlenül fel kell vetnünk a következő kérdést: a szerző miért akarta István által királlyá tétetni Vazult, hiszen István tisztára mosása érdekében elég lett volna azt leszögeznie, hogy nem a szent király vakíttatta meg Vazult. Azaz: Vazul királlyá jelölése nem tartozik István mentéséhez, ez már egy másik vonal. A szakirodalom úgy foglalt állást, hogy ezzel a mesével az író a Vazul-ág legitimitását akarta alátámasztani.[133] Igen ám, de a XII. század közepe óta — papíron — nem Vazul-, hanem Szár László-ág van! A problémával kapcsolatban csak egy válasz lehetséges: a századfordulón még nagyon erősen élt a dinasztia Vazultól származásának — valós, reális — hite, a századfordulón még Vazul-ágról tudtak. Világos: az Álmos-ági krónikás — dinasztikus szempontból — részint a hercegek védelmében, részint — s kétségtelenül ez a döntő — Borics-ellenes éllel II. Géza érdekében módosított a genealógián. Ez azonban nyilván nem (vagy legalábbis nem egy csapásra) változtatta meg a helyes tradícióra támaszkodó véleményt; így egy másik vonalon kellett megvédeni a dinasztiát (a Vazul- és nem a Szár László-ágat!), s hogy ez megtörténhessék, tisztára kellett mosni Istvánt.

Aligha vitatható, hogy István utolsó éveinek a XIV. századi krónikakompozícióban olvasható története jórészt ekkor nyerte el mai alakját. A torzítás Imre halálának elbeszélésével kezdődhetett. Láttuk már, hogy a XII. század közepi műben — nem függetlenül az Imre-legenda hatásától — a korai halál vigasztaló jellege dominált.[134] A XIII. század eleje krónikájában — a 69. krónikafejezet tudósít erről[135] — ellentétes beállítás kerekedhetett felül: Imre elhunytát vigasztalhatatlan, nagy sírással vette tudomásul mind István király, mind egész Magyarország; itt tehát az István által dezignált trónörökös halála az eljövendő viharok előszelévé vált. István súlyos beteg lesz (mennyire hasonlít ez az ábrázolás a nagyobbik István-legenda tehetetlen, vértelen Istvánjához!), elküldi Budát (ez a név is az Altaichi Évkönyvből származik[136]) Vazulért a börtönbe (a korai redakció Vazuljának súlyos bűne, a pogányság itt már ifjúi vagy ifjúhoz illő „lascivia"-ra változott[137]), hogy még életében királlyá tegye. De Sebus megelőzi a követet, megvakítja Vazult. István — látván a nyomorúságosan megcsonkítottat — keservesen sír, de betegsége miatt nem tehet semmit, egyedül a fiúknak tanácsolja a rögtöni menekülést.[138]

A cél tehát megvalósult: tisztára mosták Istvánt a vértől, igazolták — Vazulnak Szent István általi jelölésével — a Vazul-fiak trónjogosultságát. S hogy erre a mesére mennyire szükség lehetett, azt a hercegeket Vazul fiainak tartó XIV. századi Zágrábi Krónika és a XV. századi Utino János bizonyíthatja. Többen éppen ezért igen korai forráson alapulónak gondolták a sok helyütt írott forrás, a krónika használatának jeleit mutató Zágrábi Krónikát.[139] Feltevésünk szerint a szerző talán a szóhagyomány alapján is visszahelyettesíthette Szár Lászlóé helyébe Vazul nevét. Utino János király-

[132] Ann. Alt. Mai. 23.
[133] VÁCZY PÉTER: LK 1940—1941. 310—311.
[134] SRH I. 312. — L. TÓTH SAROLTA: i. m. 38—39.
[135] SRH I. 319.
[136] Ann. Alt. Mai. 25.
[137] GERICS JÓZSEF: A Tátony nemzetségről. Adalékok egy krónikahely értelmezéséhez. Történelmi Szemle, 9 (1966) 10. old. 55. jegyz.
[138] SRH I. 319—321.
[139] KARÁCSONYI JÁNOS: Szent-Gellért, csanádi püspök, élete és művei. Bp. 1887. 265; DOMANOVSZKY SÁNDOR: A Pozsonyi Krónika és a kisebb latin nyelvű prózai szerkesztések. Századok 39 (1905) 543; IFJ. HORVÁTH JÁNOS: ItK 1955. 352; GERICS JÓZSEF: Legkorábbi gesta-szerkesztéseink keletkezésrendjének problémái 79. old. 173. jegyz.; CSÓKA J. LAJOS: i. m. 344—347.

jegyzékét illetően teljesen indokolatlannak látszik egy „ősgesta" forrásként feltételezése,[140] Vazulnak a hercegek apjaként való előfordulása[141] alkalmasint élő hagyományból is magyarázható, jelezvén azt, hogy még a XV. században is élhetett a helyes tradíció.

A XII—XIII. század fordulóján tehát az István-kép jelentősen módosult, ennek méltó betetőzését a halálára következő három éves gyász leírása adta meg.[142] A XIII. század elején élt szerző méltán érezhette — a korábbi legendáris és krónikás anyag alapján — szegényesnek a szent király halálának és siratásának megörökítését. A hiány pótlására a László-legendát hívta segítségül, annak eredendően Lászlóra vonatkoztatott passzusát[143] vitte át Istvánra, amint ezt Csóka J. Lajos kimutatta.[144] Ezzel, vagyis István halála tragikus voltának, egyszersmind István jelentőségének ilyetén történt kiemelésével krónikásunk nyíltan szembefordult ama eredeti, a kisebbik István-legendában és Hartviknál[145] tükröződő hagyománnyal, mely szerint István hosszú ideig jeltelenül, elfeledve feküdt sírjában.

IV.

A XIII. század 30-as éveinek történeti gondolkodásáról a feltehetően IV. Béla ifjabb király környezetében készült, Riccardus Relatio-jában Gesta Ungarorum címmel idézett krónikás alkotás,[146] továbbá Albericus Trium Fontium Magyarországról származó *szóbeli* értesüléseket[147] felhasználó világkrónikája[148] tájékoztat.

Géza fejedelemnek a XII—XIII. század fordulóján, illetve még korábban megrajzolt, István mellett eltörpített beállítása teljesen korszerű lehetett a IV. Béla ifjabb király alatti történeti műben. Riccardus még erősen kivonatos szövegébe is átveszi, hogy István volt a magyarok első királya, s mind a Riccardus által hivatkozott Gesta Ungarorum, mind Albericus Istvánnak tulajdonítja a magyarok megtérítését, és ezzel eltagadja Géza keresztény voltát, illetve térítő munkáját.

István alakjának megformálásában is jórészt a XIII. század elején kialakított kép dominált. Világosan látszik ez Albericusnál, aki szerint István prédikálásával térítette meg a magyarokat. Csóka J. Lajos mutatta ki, hogy ez kései hagyomány[149] a nagyobbik (és Hartvik-féle) István-legenda ama eredeti beállításával szemben, hogy István nem vett részt a hithirdetés munkájában.[150] Hasonlóan kései korból származó

[140] GYÖRFFY GYÖRGY: Egy krónikahely magyarázatához. Történelmi Szemle, 9 (1966) 31. — L. másképpen VÁCZY PÉTER: LK 1940—1941. 318, 334.

[141] M. FLORIANUS: Historiae Hungaricae fontes domestici. Scriptores III. Quinque-ecclesisi 1884. 267.

[142] SRH I. 322.

[143] SRH II. 522.

[144] CSÓKA J. LAJOS: i. m. 529—533.

[145] SRH II. 399, 432—433.

[146] Uo. 535—536. — Erről l. előadásunkat — „Egy 1235 körüli Gesta Ungarorum körvonalairól (Riccardus és Albericus tanúsága)" —, mely a Magyar Tudományos Akadémiai Középkori Munkabizottságának „Középkori történetirásunk kritikus pontjai" című tudományos ülésszakán 1971. nov. 5-én hangzott el.

[147] PAULER GYULA: A magyar nemzet története az Árpádházi királyok alatt[2] II. 605; SEBESTYÉN GYULA: „Gyászmagyarok". Adalékok a középkori énekmondók történetéhez. Ethnographia, 11 (1900) 49; GOMBOS F. ALBIN: i. m. 571. old. l. jegyz.; LATZKOVITS LÁSZLÓ: Alberik világkrónikájának magyar adatai. Forrástanulmány. Szeged 1934. 87—92; DÖRY FERENC: i. m. 576—577; GÁRDONYI ALBERT: i. m. 7; ERDÉLYI LÁSZLÓ: Ötven historicus szentistváni emlékművei. Sok tisztázott alapvető probléma 18; ERDÉLYI LÁSZLÓ: Krónikáink kritikai ismertetése. Szeged 1943. 13.

[148] Catalogus I. 26.

[149] CSÓKA J. LAJOS: i. m. 414—415.

[150] SRH II. 386, 420.

információból eredhet Albericus ama közlése is, hogy Istvánt Adalbert térítette meg.[151]

Eme, az 1230-as években élt krónikásnak kell tulajdonítanunk Gizella királyné személyének sötétre festését. A szakirodalom e problematikával, illetve az átfestés kronológiájával kapcsolatban eltérő véleményeket alkotott. Gizella befeketítését egy sor kutató már a XI. századra (I. András, illetve Szent László korára),[152] más a XII. századra, III. István idejére,[153] ismét más a XIII. századra[154] helyezte. Gombos F. Albin azt hangsúlyozza, hogy a külföldi írók csupa jót írnak Gizelláról, s ezzel egyedül Albericus állítja szembe a maga, Gizellára nézve dehonesztáló véleményét.[155] Olyan nézetek is hangot kaptak, hogy Gizella portréja a Gertrúddal, II. András hitvesével történt összekeveredés révén alakult sötétté.[156] A kérdés már csak a nagyon eltérő állásfoglalások miatt is igen alapos, körültekintő vizsgálatot igényel.

A kiindulópont feltétlenül csak az lehet, hogy legkorábban a XIII. század második-harmadik évtizedében válhatott Gizella alakja sötétté. Az ezt megelőző idők anyagából egyetlen forrás sem bizonyítja figurájának negatív voltát, s ami még döntőbb: az átfestéshez nem volt meg a tárgyi alap.

Mit tudunk a krónika szörnyetegként ábrázolt Gizellájáról?

1. Gizella a kezdeményezője Vazul megvakításának.[157] Ez nyilván nem lehetett alap az átfestésre, hiszen egyrészt — mint láttuk — Istvánt a megvakítás bűne alól már a XIII. század eleji krónikás felmentette azzal, hogy a tett ódiumát Sebusra kente, másrészt pedig — még ha a korábbi krónika-redakció nem is végezte volna el ezt — semmi ok nem lett volna arra, hogy a szent király mentésének maga a — korábban igen pozitívan ábrázolt — hitves essék áldozatul, az ódiumot teljes joggal átruházhatták volna másra. Ez a mozzanat tehát feltétlenül másodlagos, járulékos tényező.

2. Gizella a német Pétert akarta trónra helyezni, célja az volt, hogy kénye-kedve szerint cselekedhessék, és Magyarország — szabadsága elvesztésével — a németeknek vettessék alá.[158] Ez világos beszéd: Gizella német volt, „német uralom" megteremtésére törekedett.

Kétségtelen, hogy ez a beállítás nem igaz, minden korábbi hagyománnyal ellentétes. Mi lehetett mégis kidolgozásának és írásba foglalásának oka? Csak egy dologra lehet gondolni: volt egy másik magyar királyné, aki szintén német volt, s aki szintén „német uralom" (= a vezető tisztségek jó része németek kezén van, a királyi udvar „tüzénél" jobbára németek melegszenek) megteremtésére törekedett: ez Gertrúd volt. S hogy miért csúszott vissza a szituáció csaknem 200 évet, arra kielégítő magyarázatul szolgálhat, hogy IV. Béla igen szerette anyját,[159] nem lehetett dehonesztálni

[151] L. Csóka J. Lajos: i. m. 426, 652.

[152] Hóman Bálint: i. m. 89; Deér József: i. m. 116—117; Váczy Péter: LK 1940—1941. 315; Győry János: Adalékok XI. századi krónikánkhoz. Egyetemes Philologiai Közlöny, 67 (1943) 218; Guoth Kálmán: Eszmény és valóság Árpád-kori királylegendáinkban. Erdélyi Múzeum, 49 (1944) 325. old. 59. jegyz.; Berkovits Ilona: i. m. 83; ifj. Horváth János: Miklós püspök és a tihanyi alapítólevél. Magyar Nyelv, 51 (1955) 152; Bónis György: i. m. 143; Mályusz Elemér: A Thuróczy-krónika és forrásai. Tudománytörténeti tanulmányok 5. Bp. 1967. 34.

[153] Csóka J. Lajos: i. m. 416—417.

[154] Pauler Gyula: Szent-István és alkotmánya. Századok, 13 (1879) 123. old. 6. jegyz.

[155] Gombos F. Albin: i. m. 571. old. 1. jegyz.; Gombos F. Albin: Szent István a középkori külföldi történetírásban. SzIE III. 320.

[156] Erdélyi László: Krónikáink atyja Kézai. Szeged 1933. 15; Latzkovits László: i. m. 81; Erdélyi László: Ötven historicus szentistváni emlékművei. Sok tisztázott alapvető probléma 157.

[157] SRH I. 320.

[158] Uo. 322—323.

[159] Hóman Bálint—Szekfű Gyula: i. m. I.[2] 501—504.

a trónörökös egyik szülőjét, az élő király néhai feleségét, akit igen megtisztelően emleget okleveleiben II. András. (A történeti salto mortale kialakulásáról tanúskodhat, hogy míg az 1210-es, 20-as években — mint láttuk — kegyes emlékűnek nevezik az oklevelek Gizellát, addig 1230-ban a királyi kancellária minden bókoló körülírás nélkül említi nevét.[160])

Gertrúd tehát tabu volt, s e tabu tiszteletben tartása a lejegyző mögött álló erőknek a királlyal, illetve az ifjabb királlyal szembeni gyengeségét, azaz a királyi hatalom tiszteletét, mindenesetre legalábbis a királyi hatalom előtti meghunyászkodásukat mutatja. S hogy a krónikás mégis véghez viszi szándékát, azaz Gizellára ruházza a Gertrúd iránt érzett ellenszenvet, az a probléma súlyosságát jelzi. S hogy ez a probléma a hatalomból kiszorultak tiltakozása volt a feudális udvar „húsosfazeka" közelében Gizella-Gertrúd jóvoltából ülő német tisztségviselők ellen, alig kétséges.

A magyar krónika elemzése tehát önmagában is arra mutat, hogy Gertrúd „tulajdonságait" Gizellára ruházták.

Ezt emeli a bizonyosság fokára Albericus vitathatatlanul magyar információból eredő adata: „Gizella királyné, mint mondják, sok rosszat tett azon a földön [ti. Magyarországon], és végül a szent király halála után érdemei szerint megölték." Itt egy mozzanattal több örökíttetett meg, mint a magyar krónikában: Gizella megölése. Ez természetesen nem igaz,[161] de Gertrúdot valóban megölték. Az erőszakos halál Gizellára transzferálása azonban megmaradt a szóbeliség szintjén (nyilván a szent királyra nézve lett volna dehonesztáló), így ezt a momentumot a magyar krónikás nem írta le. Állásfoglalásunkban tehát Erdélyi László és Latzkovits László véleményéhez csatlakoztunk,[162] de — úgy véljük — Gizellával és Gertrúddal kapcsolatban nem lehet szó „összekeverésről";[163] nagyon határozott, céltudatos történelemhamisítás ez. Tóth Zoltán véleményét osztjuk: „a Gizella emlékét befeketítő szemlélet... tudatos".[164] A fentiek ismeretében kétségtelen, hogy Gizella bekapcsolása Vazul megvakításának históriájába egészen másodlagos jelenség.

A krónika még egy mozzanatot közöl Gizelláról: Péter testvére volt.[165] Hogy eme — természetesen hamis — beállítás e korból, az 1230-as évekbeli Gestából származtatható, Albericus bizonyítja, aki szintén testvérinek ismeri a Gizella és Péter közti viszonyt.[166] Ahhoz, hogy Pétert és Gizellát testvérré lehessen tenni, törölni kellett az Altaichi Évkönyv ama, a magyar krónikába átkerült tudósítását, miszerint Péter és Gizella ellenséges viszonyban voltak,[167] aminek emlékét — mint már szó volt róla — Mügeln német és latin nyelvű krónikája őrizte meg.[168]

Világos: nagy okának kellett lennie, hogy Péter és Gizella igen közeli kapcsolatba kerüljenek egymással. Következtetéseinket két úton tehetjük meg.

1. Ha a történet e részét mintegy kulcsregényként fogjuk fel, azaz ha Gizella legtöbb jellemvonása Gertrúdéból táplálkozott, s ha Gizella szab irányt Péter ural-

[160] GEORGIVS FEJÉR: Codex diplomaticvs Hvngariae ecclesiasticvs ac civilis III. 2. Budae 1892. 211—212. (Krit. jegyz. I. 462. szám.) — L. még WENZEL GUSZTÁV: Árpádkori új okmánytár XI. Monumenta Hungariae Historica. Első osztály. Bp. 1873. 250. (1232. évi nem-királyi oklevél.)

[161] L. DÖRY FERENC: i. m. 576—583.

[162] L. fentebb, 156. jegyz.

[163] ERDÉLYI LÁSZLÓ: Ötven historicus szentistváni emlékművei. Sok tisztázott alapvető probléma 157.

[164] TÓTH ZOLTÁN: Századok 1947. 47.

[165] SRH I. 322.

[166] Catalogus I. 26.

[167] Ann. Alt. Mai. 24.

[168] SRH II. 153, 259.

kodásának a „német uralom" megteremtése felé, akkor aligha kétséges, hogy Péterre II. András gyűlöletes, vagy annak vélt vonásai vetítődtek vissza. E vonalon tehát igazolódik Berkovits Ilona megállapítása: „amikor a krónikások egy, az egyház és uralkodójuk által is elismert bűnös király tetteit írják meg, rávetítik saját koruk uralkodó osztályának bűneit, saját királyaik kegyetlenkedéseit, nyilván nem egyszer személyes élmények alapján... Így a Képes Krónika szövegében a korábbi idők egyik udvari krónikása a feudális királyok udvarának erkölcseit a gyűlöletes Péter király életében örökíti meg".[169] Nyilvánvaló: a lejegyző társadalmi rétege nem mert frontális támadást intézni az élő király ellen, ezért megkereste a modellt, s azt az amúgy is negatív színnel ábrázolt, az Altaichi Évkönyvből származó adat szerint a németek iránt szívélyes Péterben meg is találta.

2. Elekes Lajos hívta fel a figyelmet arra, hogy a „kíséretek hatalomharca világosan kirajzolódik a trónküzdelmek előtérben álló dinasztikus — ... különböző eszmékkel, jelszavakkal indokolt — céljai mögött. Az uralomváltozás a kíséretek, a tanács, az előnyökkel járó vezető tisztségek cseréjét jelenti, ami a hatalom gyakorlásából kiszorított elemek tiltakozását váltja ki. A krónika ilyen zúgolódás emlékét jelzi, amikor különböző csúfnevek kíséretében megemlíti, hogy Péter németekkel és olaszokkal vette körül magát."[170] Mint tudjuk, a krónika a „német uralom" megteremtésével vádolja Pétert, márpedig — Marczali Henrik helyes megállapítása szerint — „alig lehet kétségünk a felől, hogy az [ti. a Péter-kép] későbbi benyomások alapján készült, tán II. Endre korában, midőn először lehetett szó nálunk németek uralmáról és zsarnokságáról."[171] Világos: Péterrel kapcsolatban a krónikában azok tiltakozása kapott hangot, akiket II. András németjei szorítottak ki az uralomból.

E megállapításokból két következtetés adódik. Egyrészt: Péter-II. András elítélésének lejegyzése „az élmény közvetlensége",[172] a „szenvedélyes harag"[173] folytán az elszenvedett sérelmekhez közeli időre mutat. Joggal feltehető: az írásba foglalás még II. András életében, de nyilván csak IV. Béla ifjabb király környezetében történhetett, akinek hívei kétszeresen háttérbe voltak szorítva II. András alatt. Másrészt: a krónika heves németellenessége semmiféle nacionalizmust, semmiféle nemzeti érzést nem takar.[174] A látszat és a valóság ellentétét Molnár Erik oldotta fel: Péter németjei és a magyar urak érdekellentéte „felületesen nézve nemzeti ellentétnek látszik, s valóban a nemzeti szabadság és az idegen zsarnokság ellentétének ideológiai képében jelent meg... Valóban azonban csak arról van szó, hogy az úri érdekharcokban a szembenálló csoportok különböző etnikai elemek képviselői voltak, s ezért e csoportok harci ideológiájában az etnikai ellentétek is szerephez jutottak. A magyar urakat az uralkodó osztályban a német urak egységesen háttérbe szorították. Az

[169] BERKOVITS ILONA: i. m. 93.

[170] ELEKES LAJOS: A középkori magyar állam története megalapításától mohácsi bukásáig, Kossuth 1964. 74.

[171] MARCZALI HENRIK: Magyarország története az Árpádok korában (1038—1301). SZILÁGYI SÁNDOR (szerk.): A magyar nemzet története II. Bp. 1896. 11.

[172] IFJ. HORVÁTH JÁNOS: MNy 1955. 153.

[173] GERICS JÓZSEF: Legkorábbi gesta-szerkesztéseink keletkezésrendjének problémái 73.

[174] L. ennek kapcsán DEÉR JÓZSEF: A magyar nemzeti öntudat kialakulása. A Magyarságtudomány tanulmányai III. H. é. n. 6; MÁLYUSZ ELEMÉR: A középkori magyar nemzetiségi politika. Századok, 73 (1939) 264—290; GUOTH KÁLMÁN: Egy forrás két történetszemlélet tükrében. Századok, 76 (1942) 60, 63; MOLNÁR ERIK: Ideológiai kérdések a feudalizmusban. Történelmi Szemle 4 (1961) 271—272; MOLNÁR ERIK: Nemzet és haza (Ideológiai kérdések a feudalizmusban). A Magyar Tudományos Akadémia Társadalmi-történeti Tudományok Osztályának Közleményei, 11 (1961) 102; KRISTÓ GYULA: i. m. 27. old. 165. jegyz. — L. még másként MARCZALI HENRIK: Magyarország története az Árpádok korában (1038—1301) 10; J. HUIZINGA: Patriotizmus, nacionalizmus. Danubia é. n. 20.

előbbiek az egységes sérelem következtében egységesen mint magyarok léptek fel a »szabadságukat«, vagyis az uralmuk szabadságát sértő idegen »zsarnokság« ellen. S az etnikai különbségeket az érdekharc ideológiai területén fegyvernek használták, ...becsmérelve az idegen sajátosságokat, mint az idegen nyelv hangzásának keménységét vagy lágyságát. De azzal a gondolattal, hogy az etnikai közösség tagjai szorosan összetartoznak, itt nem találkozunk."[175]

Világos: a krónikában a Gizella—Péter-történet kapcsán a Gertrúd—II. András-időszak stilizált képét kapjuk azok szemüvegén át nézve, akik éppen Gertrúd és II. András korában a németek nagymérvű beáramlása idején a német előkelők miatt szorultak ki a hatalomból, s sérelmeiket etnikai síkra terelték. Ezek a nagyúri elemek nyilván IV. Béla ifjabb király táborába tartoztak, hiszen valószínű, hogy Béla is magáévá tette a Péter—II. András-portré egyes motívumait.

V.

A XIII. század közepére tehát alapvonásaiban kialakult I. Istvánról és családjáról az a sententia, amely a XIV. századi krónikakompozícióba átkerülve évszázadokra megszabta a korai magyar történelem e nagy alakjáról és kortársairól, rokonairól alakítható kép körvonalait. Istvánnak és családtagjainak alakja időről-időre olyanná formálódott, értékelésük úgy változott, amint a figurájukat felvázoló kor, továbbá a felvázolást szellemileg sugalló társadalmi rétegek igénye megszabta. Ám ez a megállapítás nemcsak történetírásunkra, hanem himnuszköltészetünk egyes darabjaira is maradéktalanul érvényes. Klaniczay Tibor húzta alá, hogy „ez a látszólag egy tónusú, minden darabjában ugyanazt az eszményt hirdető s hasonló gondolatokat variáló »égi« költészet — ha nagyon áttételes módon is — függvénye maradt a földi változásoknak, sőt gyakran egészen reális érdekek szolgálatában állott."[176] Szent István verses históriája, mely az 1280-as években készült, a magas egyházi köröknek, főleg Lodomér érseknek és környezetének az Attila-kultusszal szembeni állásfoglalására mutat rá,[177] egyszersmind tájékoztat bennünket az István-portré XIII. század végi helyzetéről. A himnusz névtelen írója, egy esztergomi Ágoston-rendi szerzetes — bár a „szentet" is bemutatja — elsősorban a pogány magyarságot megfékező, harcos uralkodót látta és láttatta Istvánban. „Ennek a politikus István-képnek a kialakításában polemikus szándék érvényesült: a pogány Attila kultuszával s a pogánykodó László-királlyal szemben magasra emelni az államalapító szent király eszményét mint uralkodó-ideált: ez volt a királlyal és a nemességgel szembenálló főpapi körök válasza Kézainak."[178]

Így nő át már az Árpád-korban István személye, neve *a* politika fémjelzőjévé, aminek további vizsgálata azonban már nem lehet e tanulmány feladata.

[175] MOLNÁR ERIK: A magyar társadalom története az őskortól az Árpádkorig². Bp. 1949. 146—147.

[176] KLANICZAY TIBOR: A magyar irodalom története 1600-ig. Bp. 1964. 112.

[177] MEZEY LÁSZLÓ: Szent István XIII. századi verses históriája. Magyar Századok. Bp. 1948. 41—51.

[178] KLANICZAY TIBOR: i. m. 112 — L. még MEZEY LÁSZLÓ: Szent István XIII. századi verses históriája 41—51.

Gyula Kristó:

ÉTIENNE LE IER ET SA FAMILLE DANS NOTRE HISTORIOGRAPHIE DE L'ÉPOQUE DE ÁRPÁD

L'auteur de l'étude se charge d'esquisser: comment sont les protraits dessinés du roi fondateur d'État, de Saint-Étienne ou Étienne le Ier (997—1038) et des membres de sa famille par les chroniqueurs hongrois des différentes époques.

1. À la fin du XIe siècle on a fait d'Étienne (qui a été canonisé en 1083) une image légendaire, on a mis en relief son activité ecclésiastique. L'auréole de la sainteté du roi a ensoleillé même la figure de sa femme allemande, Gisèle. La chronique de la fin du XIe siècle parle en détail et avec des mots qui conviennent à sa sainteté de fils d'Étienne le Ier,d'Éméric qui a été lui-aussi canonisé en 1083. Vazul qui était le neveu du roi et que le roi avait fait aveuglé et qu'il avait rendu sourd pour le rendre inapte à reigner, a été condamné par la chronique primitive à cause de son penchant païen. Mais ses enfants — Levente, André (1046—1060) et Béla (1060—1063) dont les deux derniers sont parvenus plus tard au trône hongrois et dont les descendants reignaient en Hongrie jusqu'à la fin de l'époque de Árpád — n'étaient pas exilés selon la chronique (d'ailleurs c'est ce qui s'est passé dans la réalité) mais tout au contraire c'est leur justification par le roi Étienne qui peut être lue dans les chroniques.

2. Dans les chroniques de XIIe siècle une mode de représentation d'Étienne qui n'a pas négligé les éléments mondains est déjà apparue mais n'a pas pu pousser à l'arrière plan la mise au point qui a vu en Étienne avant tout un saint. Le portrait de Gisèle et d'Éméric n'a pas changé considérablement relativement à la rédaction précédente, tout au plus une légende d'Éméric née au XIIe siècle a exercé une influence féconde au texte de la chronique. Contrairement à cette légende on a considéré au XIIe siècle — en relation de l'apparition du prétendant Borics — comme aïeul de la maison régnante au lieu de Vazul l'autre neveu non compromis d'Étienne, Ladislas Szár.

3. Au tournant du XIIe et XIIIe siècles les éléments ecclésiastiques et mondains se mélangent dans le personnage d'Étienne le Ier et pour mettre en relief sa personnalité devenue mytique, les sources de cette époque ont poussé à l'arrière plant son père, le prince Géza. Après la canonisation de Ladislas (1192) il s'est prévalu une conception qualifiant la dynastie de Árpád „une famille des rois saints". Le souvenir d'Éméric s'est tant transfiguré qu'on l'ait considéré comme seul fils d'Étienne contre la réalité, auprès de qui les frères de chair et de sang n'ont pas pu exister. Ce qui montre la survivance de la conscience de la descendance de Vazul c'est qu'on a rejeté la faute de l'aveuglement de Vazul sur Sebus et pour acquitter Étienne de cet acte de terreur Étienne a été repésenté comme s'il s'est été forcé à élever au trône Vazul. Par cela on a ramené le droit de la succession au trône de la maison de Vazul directement à Étienne.

4. Dans les années 1230 on a nié le christianisme et le travail apostolique de prince Géza. On a projeté le personnage du roi André II (1205—1235) au roi Pierre désigné effectivement par Étienne (1038—1041; 1044—1046), et les qualités de la femme allemande d'André II, Gertrud, assassinée en 1213, ont été attribuées à la femme d'Étienne, Gisèle qui a été considérée même comme instrigatrice de l'aveuglement de Vazul par le chroniqueur. C'est ainsi que les notabilités privées du pouvoir de l'entourage du fils d'André, Béla, le roi plus jeune, ont protesté contre la „domination allemande" en Hongrie de l'époque d'André.

5. Jusqu'au milieu du XIIIe siècle il s'est créé d'Étienne le Ier et de sa famille une opinion générale qui a déterminé l'image qu'on a pu former pendant les siècles suivants. Le contour de leurs personnages est devenu tout le temps fonction de l'exigence de l'époque en question: on a choisi de leurs qualités et de leurs actes ceux dont ils avaient besoin. La légende rimée de Saint-Étienne née en 1280 environ a opposé par exemple le personnage d'Étienne au culte de Attila répandu à la cour du roi païen, Ladislas Kun (1272—1290).

Le personnage, le nom d'Étienne le Ier est devenu déjà à l'époque de Árpád et même plus tard le poinçon de garantie de la politique en place.

Дюла Кришто

ИШТВАН I И ЕГО СЕМЬЯ В НАШЕЙ ИСТОРИОГРАФИИ ЭПОХИ АРПАДОВ

В статье делается попытка показать, как изображались основатель государства Иштван I или Святой (997—1038) и члены его семьи венгерскими хронистами разных эпох.

1. В конце XI века писали об Иштване, который был причислён к лику святых в 1083 г., как о легендарном лице и подчёркивали его церковную деятельность. Ореол святости короля окружал и образ его немецкой жены Гизелы. Подробно и в соответствии с святостью сына Иштвана говорилось в хронике конца XI в. и об Имре, который был канонизирован также в 1083 г. Василий, двоюродный брат короля, который был ослеплён и оглушён Иштваном, чтобы сделать его негодным для престола, в ранней хронике осуждается из-за его языческой склонности, но его сыновья — Левенте, Андрей (1046—1060) и Бела (1060—1063), из которых последние два впоследствии стали венгерскими королями, и потомки которых весь период династии Арпадов занимали венгерский престол — уже не были сосланы по хронике (как в действительности), а летописец оправдал Иштваном.

2. В хронике XII в. появляется изображение Иштвана, в котором уже встречаются и светские мотивы. Однако они не могли оттеснить на второй план представление, рассматривающее Иштвана как Святого.Образы Гизелы и Имре значительно не изменились по сравнению с ранними редакциями, только легенда об Имре, возникшая в XII в., подействовала благотворно на хронику. Несмотря на это, в XII в. „назначается" радоначальником царствующей семьи вместо Василия (в свиязи с выступлением претендента на престол Борича также) Ласло Сар, другой, не скомпрометированный двоюродный брат короля Иштвана.

3. В конце XII и начале XIII в. в образе Иштвана смешиваются церковные и светские элементы. В интересах подчёркивания его мифической личности, источники этого преиода меньше говорят об отце, князе Гейза. После канонизации Ласло (1192) складывается точка зрения, по которой династия Арпадов — „род святых королей". Память Имре стала настолько одухотворённой, что Имре — в противоположность действительности — считался единственным сыном Иштвана, и таким образом рядом с ним братья и сёстры из плоти и крови были немыслимы. Тот факт, что неприятности, вытекающие из ослепления Василия, свалили на Шебуша и Иштвана изображали человеком, который готов был бы помочь Василию вступить на престол, говорит о сознании происхождения от Василия с одной стороны, а с другой — о стремлении к очищению Иштвана от крови. Этим правомочие ветви Василия на престол непосредственно связывается с Иштваном.

4. В хрониках 1230-х годов отрицали, что князь Гейза был христианином и что он развёртывал миссионерскую деятельность. Качества образа короля Андрея были перенесены на короля Петра (1038—1041; 1044—1046), которого в действительности назначил Иштван, а качества Гертруда, убитой в 1213 г. немецкой жены Андрея II — на Гизелу, жену Иштвана, которую хронист считает застрельщицей ослепления Василия. Так протестовала устраненная немцами от господства знать двора молодого короля Бела, сына Андрея II против „немецкого господства" времени правления Андрея.

5. К середине XIII в. сложился трафарет об Иштване и его семьи, который в течение веков определял контуры возможной картины о них. Контуры их фигуры всегда находились в зависимости от требований данного периода. Из их поступков и качеств выбирались только те, которые необходимы были для подтверждения идеала времени. Так, например, возникшая в 1280-х годах история в стихах об Иштване противопоставляет образ Иштвана культу Аттилы, языческого гуннского короля, который наблюдался во дворе короля Ласло Куна (1272—1290).

Имя и личность Иштвана уже в период правления династии Арпадов, а также и в последующие времена являлись выразителями данной политики.

SZÁNTÓ IMRE:

KÜZDELEM A TÖRÖK TERJESZKEDÉS MEGÁLLÍTÁSÁÉRT MAGYARORSZÁGON 1541—1547

Buda elfoglalása után II. Szulejmán szultán Erdélyt és a Tiszától keletre eső területeket évi 10 000 arany adó fejében mint török védnökséget János Zsigmondnak engedte át, aki helyett kiskorúsága idején Fráter György vitte a kormányt.[1] Az átengedett országrész Erdélyből, a tiszántúli területekből, Kassa vidékéből és az északkeleti felvidék megyéiből állott. Mivel azonban e területek jelentékeny része Ferdinánd birtokában volt, János Zsigmond joghatóságát ellentmondás nélkül Erdélyen kívül csupán a Temesvidék, Arad, Zaránd, Csanád és Békés vármegyék ismerték el.[2] A szultán ezzel a döntésével kinyilvánította, hogy János Zsigmond joghatóságát a Dunántúlon megszünteti. A Porta a béke fejében I. Ferdinándtól Székesfehérvár, Visegrád, Tata és Esztergom átadását követelte.

Budavár eleste nemcsak Magyarországon, hanem Európa-szerte nagy aggodalmat és megdöbbenést keltett. A váratlan fordulat után hetek, hónapok sem voltak elegendők, hogy a nem várt csapás alól felocsúdhassék az ország. Fráter György Váradra húzódott vissza, Izabella királyné pedig ide-oda vándorolt a keleti részeken.[3] Amint Budán a török megvetette lábát, a legtávolabbi országrészekben is nyugtalanság ütötte fel a fejét. Egyes vidékek maguk kezdtek védelmükről gondoskodni. A felső-magyarországi megyék követei Eperjesen már 1541. augusztus 28-án arról tanácskoztak, miképpen védhetnék meg területüket a török ellen. Szeptember 13-án több főúr és nemes Tokaj várában tartott tanácskozást. Itt elhatározták, hogy szeptember 29-re Göncre meghívják az ország összes rendeit, hogy a haza megmentéséről tanácskozzanak. „A végveszély, melyben forgunk — írják — felhív és int minket, hogy végre egyesülten és egyetértve tanácskozzunk hazánk üdvéről". Werner György, Ferdinánd sárosi kapitánya, december 18-ára Eperjesre hívta meg Lőcse, Bártfa, Eperjes és Kisszeben városokat, továbbá Sáros és Szepes megye rendeit, hogy a teendők felől tanácskozzanak. Itt is felhangzott az alsó nemesség panasza az oligarchák, különösen Perényi Péter és Serédy Gáspár ellen. Az eperjesi gyűlés feliratot intézett Ferdinánd királyhoz, melyben különös figyelmébe ajánlotta Eger várát, mert ha védelem nélkül marad, elvész az egész felvidék. A december 21-re meghir-

[1] SZILÁGYI SÁNDOR: Erdélyi Országgyűlési Emlékek. Monumenta Comitialia Regni Transylvaniae. I. (1540—1556). Bp. 1876. 77—78. l. (a továbbiakban: E. O. E.); VERANCSICS ANTAL: Összes munkái. II. Kiadta Szalay László a Mon. Hung. Hist. Scriptores sorozat 3. kötetében. Pest, 1857. 66. l.; GHYMESI FORGÁCH FERENC: Magyar historiája 1540—1572. Monumenta Hungariae Historica. Scriptores. XVI. Pest, 1866. 1. l.; A szultán Váradot, Fogarast, Kassát tartományaival Fráter Györgynek juttatta, Temesvárt pedig — szandzsák gyanánt — Petrovics Péternek adta. Vö. E. O. E. I. 34. l.; ACSÁDY IGNÁC: Magyarország három részre oszlásának története 1526—1608. SZILÁGYI SÁNDOR (szerk.): A magyar nemzet története. V. Bp. 1897. 224. s köv. l.

[2] LUKINICH IMRE: Erdély területi változásai a török hódítás korában 1541—1711. Bp. 1918. 35—36. l.

[3] ÓVÁRY LIPÓT: A Magyar Tud. Akadémia történelmi bizottságának oklevél-másolatai. II. Bp. 1894. 81—82. l. Izabella királyné Tarnowsky János krakkói várnagynak. Lippa, 1541. okt. 18.; Uo. 82—83. l. Izabella királyné Kmitha Péter krakkói főkapitánynak. 1541. nov. 19.

detett miskolci gyűlésen 13 megye nemessége képviseltette magát. Ezeken a részgyűléseken számtalan panasz hangzott el a király tehetetlensége és a zsoldosok tűrhetetlen garázdálkodásai ellen.[4] A Buda visszafoglalására 1540-41-ben indított hadjárat szerencsétlen kimenetele, majd Buda eleste alapjában ingatta meg Ferdinánd uralmát Magyarországon.

A szomszédos országokban, amelyek eddig Magyarország török elleni küzdelmét többnyire közönyösen szemlélték, most — a közvetlen veszély árnyékában — foglalkozni kezdtek a török ellen indítandó nagyobb szabású hadjárat megszervezésével. Budavár elvesztése után Ferdinánd király egy évtizednél tovább mindent elkövetett, hogy visszaszerezze azokat a területeket, melyeket a szultáni akarat a csecsemő János Zsigmondnak kijelölt és Fráter Györgynek átadott. A barát a törökben csalódva a Habsburgok felé közeledett. Erdély és Magyarország egyesítésének gondolatát nem adta fel, csak alkalmasabb időre halasztotta. Azt az időt várta, amikor Ferdinánd nemcsak arra lesz képes, hogy átvegye az országot, hanem meg is tudja azt védeni a törökkel szemben. Amikor valószínűvé vált, hogy V. Károly császár, Ferdinánd és a német birodalom a török elleni küzdelemben hatékonyabb támogatást fog nyújtani, Fráter György a gyalui szerződésben 1541. december 29-én egyezményt kötött Ferdinánddal Erdély átadásáról.[5]

A gyalui egyezmény megújította a váradi békét. Izabella és fia számára biztosítja évi 12 000 forint folyósítását és a szepesvári uradalom átadását. Izabella viszont átadja Ferdinándnak a Magyarország és Erdély területén levő várait és városait, valamint a koronát is. Az egyezmény végrehajtásának első feltétele megint csak az volt, hogy Ferdinánd megfelelő hadsereggel tudja a megállapodást a törökkel szemben érvényesíteni, mert addig Fráter György a török barátság felmondását sem az ország, sem János Zsigmond érdekében nem találta célravezetőnek. Az egyezmény pontjai között a Szapolyai — birtokok visszaadása is szerepelt, s a birtokok nagyrésze Ferdinánd hívei (Thurzó Elek, Serédy Gáspár) kezén lévén, visszaváltásukra Ferdinánd nehezen határozta el magát. A barát viszont ebben jó ürügyet látott a halasztásra. Amennyire elsiette a dolgot, hogy minden szándéka ellenére a török kezére juttatta Budát, most annyira óvatos volt, mikor Ferdinánd a gyalui egyezmény végrehajtását követelte tőle.[6]

Ezzel kezdetét vette az a szívós küzdelem, melyet Fráter György a maga módján folytatott a magyar állam egységéért. Ferdinánd korának nemzedéke minden erejével ragaszkodott az egységes Magyarország gondolatához:[7] A török hódítást s a maradék ország politikai kettészakítottságát még nem érezték véglegesnek.[8] Az ország fennmaradásának egyetlen útját Oláh Miklós egri püspök abban látja: bármi módon egy kézbe fogni az országot, „hogy így közös erővel a török támadá-

[4] Acsády: i. m. 226—227. l.; Fraknói Vilmos: A magyar országgyűlések története. II. (1537—1545). Bp. 1875. 75—79. l. — Werner György sziléziai születésű volt, de elmagyarosodott, Eperjesen lakott. Felső-Magyarországon főkincstárnok volt.

[5] Bucholtz F. B.: Geschichte der Regierung Ferdinand des Ersten. Bd. V. Wien. 1834. 172—173. l. ; E. O. E. I. 94. l. Ferdinánd a gyalui egyezmény pontjait 1542. április 23-án ratifikálta.

[6] Bucholtz: i. m. Bd. V. 174. l.; E. O. E. I. 94. l. „Úgy tesz a barát — írja Ferdinánd 1542. július 11-én bátyjának —, mintha semmit sem tudna az egészről, de követeit azért egymásra járatja a portára. Azt hiszem, ismét szokott fogásait használja".

[7] Hóman Bálint—Szekfű Gyula: Magyar történet. Hetedik kiadás. III. Bp. 1943. 38—39. l.

[8] Klaniczay Tibor (szerk.): A magyar irodalom története 1600-ig. Bp. 1964. 270—271. l.

[9] Ipolyi Arnold: Oláh Miklós levelezése. Monumenta Hungariae Historica. Első osztály: okmánytárak, XXV. Bp. 1875. 432—433. l. Id. Benda Kálmán: A magyar nemzeti hivatástudat története (a XV—XVII. században). Bp. 1937. 40. l.

soknak ellenállhasson".[9] Tinódi Sebestyén énekköltészetének szinte alaptónusát adja meg a szétdarabolt országnak egy fő alatt történő egyesítése.[10]

Fráter György politikája ettől kezdve kettős irányú volt. Egyrészt szerette volna létrehozni az ország területi egységét, másrészt azonban állandóan szemmel tartotta a gondjaira bízott keleti területek határainak biztosítását és kiépítését. Minél világosabban látta, hogy az V. Károly császár által nyújtandó segély reménye csalóka marad, annál szükségesebbnek vallotta a keleti országrészek belső rendjének és kormányzatának kialakítását s megszilárdítását, hogy távol tudja tartani a törököt az egyesítés alapvető bázisául szolgáló Erdélytől.[11]

A NÉMET BIRODALOM 1542. ÉVI HADJÁRATA

Miután a török Budavárba befészkelte magát, innen közvetlenül fenyegette nemcsak Magyarországot, hanem a német birodalmat és Itáliát is.[12] E megrendítő esemény híre a nyugati keresztény világot — az egykori tudósítások szerint — még jobban felrázta, mint másfél évtizeddel előbb a mohácsi csatavesztésé.[13] A „Türkengefahr" (törökveszély) ettől az időtől fogva a német birodalmi politika homlokterébe került,[14] Magyarország területe pedig állandó hadszintérré változott.[15] Ferdinánd minden igyekezetét arra fordította, hogy a főváros visszafoglalására erős sereget szervezzen. Most egész Magyarország sorsa Budától függött. Ha a fővárost sikerül visszaszerezni, akkor az erdélyi részek is Ferdinánd kezére kerülnek vissza.[16]

1542 tavaszán kedvező alkalom kínálkozott Buda visszavételére. Szulejmán budai pasa meghalt, s a budai török őrség nagyrésze járvány áldozata lett.[17] A besztercebányai gyűlés hadat és pénzt ajánlott fel a hadjáratra.[18] Ha Ferdinánd nem ké-

[10] Vö. HORVÁTH JÁNOS: A reformáció jegyében. A Mohács utáni félszázad magyar irodalomtörténete. Második kiadás. Bp. 1957. 208. l.

[11] E. O. E. I. 195. l.; *Haus-, Hof- und Staatsarchiv, Wien* (a továbbiakban: StA), Ungarn, 1551. Fasc. 59. Fráter György Ferdinándhoz. Alvinc, 1551. szept. 7.

[12] KÁROLYI ÁRPÁD: A német birodalom nagy hadi vállalata Magyarországon 1542. Századok, 1880. 357. l.

[13] ISTVÁNFI MIKLÓS: Magyarország története 1490—1606. Fordította: Vidovich György. I. kötet. Debrecen, 1867. 282. l. „...nemcsak Ferdinándot rettenté meg (ti. Budavár eleste — *Sz. I.*), de a német fejedelmek s népek is rettegéssel teltek el..."; HÓMAN—SZEKFŰ i. m. III. 44. l.; BALÁZS JÁNOS: Sylvester János és kora. Bp. 1958. 316. l.

[14] EBERMANN, RICHARD: Die Türkenfurcht. Ein Beitrag zur Geschichte der öffentlichen Meinung während der Reformationszeit. Halle, 1904.; WACZULIK MARGIT: A török korszak kezdetének nyugati történetirodalma a 16. században. Bp. 1937.; BENDA KÁLMÁN: A törökkor német újságirodalma. A XV—XVII. századi német hírlapok magyar vonatkozásainak forráskritikájához. Különnyomat a Magyar Történettudományi Intézet 1942. évi Évkönyvéből.

[15] A budai török már 1542 áprilisában Esztergomig portyázott: StA Ungarn, 1542. Fasc. 47. 1542-ben a török portyák már Tolna megye északi részét is fenyegették. Kászon mohácsi bég és Werbőczi Imre főispán emberei gyakran összemérték erejüket. Werbőczi Imre egyik ütközetét Tinódi Sebestyén énekelte meg a Verbőci Imréhnek Kászon hadával kozári mezőn viadalja c. versében. Régi Magyar Költők Tára. Kiadta Szilády Áron. Tinódi Sebestyén költészete (1541—1554). III. Bp. 1881. 282—287. l.; KOMÁROMY ANDRÁS: Verbőczy István és fia. Századok, 1910. 287—289. l.; IFJ. SZAKÁLY FERENC: Tolna megye negyven esztendeje a mohácsi csata után (1526—1566). DR. PUSKÁS ATTILA (szerk.): Tanulmányok Tolna megye történetéből. II. Szekszárd, 1969. 23. l.

[16] ACSÁDY: i. m. 229. l.

[17] THURY JÓZSEF: Török történetírók. II. Bp. 1896. 282. l. Szinán csausz: Az 1543. évi hadjárat története.; KÁLDY-NAGY GYULA: Harács-szedők és ráják. Bp. 1970. 65—66. l.; VERANCSICS: i. m. II. 83. l.; ISTVÁNFFY: i. m. Debrecen, 1867. 285. l.

[18] SZALAY LÁSZLÓ: Magyarország története. IV. Lipcse, 1854. 226—227. l. FRAKNÓI: A magyar országgyűlések története. II. Bp. 1875. 82—101. l. A besztercebányai országgyűlésen a főurak és nemesek egyszeri vagyonadót ajánlottak fel, de ez szinte teljesen behajthatatlan maradt. Vö. HÓMAN—SZEKFŰ: i. m. III. 129. l.

sik a cselekvéssel, Budát meglepetésszerű támadással könnyűszerrel visszavehette volna. Az olasz vezérek — kiváltképpen Medici Jakab — addig óhajtottak a törökkel még a tavasz előtt megvívni, „míg a távoli török csapatok Görögországból és Szerbiából meg nem érkeztek". Ha az előnyomulás gyorsan megtörténik, Buda visszafoglalható.[19] De Ferdinánd úgy határozott, hogy bevárja a német birodalom által megszavazott és kiállítandó haderőket. 1542. január 14-én Speyerben birodalmi gyűlést hívott egybe, hogy vállalkozásához biztosítsa a választófejedelmek hozzájárulását. A birodalmi gyűlés — Buda elestének és V. Károly császár algíri vereségének hatására — hajlandó volt gyors és jelentős segélyt nyújtani.[20] A Habsburgok megegyeztek a németországi protestáns ellenzék vezetőjével, Hesseni Fülöppel, s az egyességhez Móric szász herceg és Joachim brandenburgi választó is csatlakozott.[21]

A német birodalmi sereg Brandenburgi Joachim herceg főparancsnoksága alatt mintegy 30 000 gyalogosból és 7000 vértes lovasból állott. A herceg léha, iszákos, kártyás ember, aki tele volt adóssággal, úgyhogy még katonái zsoldját is eljátszotta. Nagyobb hadjáratban sem vett részt azelőtt, legkevésbé mint önálló parancsnok. Luther „asszonykapitány"-nak nevezi, „ki soha véres kardot nem látott".[22] Körülbelül hasonló erővel rendelkezett Ferdinánd serege is, melyet az örökös tartományokból és saját zsoldos hadaiból állított ki. Perényi Péter parancsnoksága alatt közel 20 000 főnyi — török harcokban edzett — magyar lovasság állott. Az egész sereg mintegy 60—80 000 főre becsülhető.[23] Indokolt volt tehát a várakozás, melyet a közvélemény a hadművelethez fűzött.[24]

A hadjárat azonban kedvezőtlen előjelek közt indult meg, mivel I. Ferenc francia király 1542. május 20-án hadat üzent V. Károly császárnak. Ez nagyon lecsökkentette a német fejedelmek harci kedvét; a hadjárat előkészítése nehézkesen haladt előre. A birodalmi sereg lassan gyülekezett. Júliusban érkezett Bécsbe, innen Mosonba vonult, majd augusztusban Komáromba. A nagyobb városokban mindenütt hosszabb pihenőket tartott; várnia kellett, míg hadieszközeit, ostromgépeit Bécsből utána

[19] ISTVÁNFFY: i. m. Debrecen, 1867. 284. l.

[20] V. Károly császár 1541 őszén Algír ellen indult. De alig fogtak az ostromhoz, mikor a szélvihar szétverte a császári hajóhadat. Vö. MARCZALI HENRIK: A reformatio kora. Nagy Képes Világtörténet. VII. Bp. é. n. 248. l.; KÁROLYI ÁRPÁD: Fráter György levelezése és egyéb őt illető iratok 1535—1551. Történelmi Tár (a továbbiakban: T. T.) 1878. 259—260. l. Ferdinánd Fráter Györgyhöz. Linz, 1542. ápr. 29.

[21] Buda 1542. évi ostroma idején ragadott ismét tollat Luther Márton, hogy honfitársait bátorítsa a török elleni harcra. Azzal érvelt, hogy a török birodalom terjeszkedésében elérte már végső határát. Vö. RUZSÁS LAJOS: A nyugati közvélemény és Magyarország harca a török ellen. Tanulmányok a Dél-Dunántúl történetéből. Bp. 1970. 63—64., 69. l. LUTHER, MARTIN: Eine Heerpredigt wider den Türcken. Wittenberg, 1542.

[22] Id. KATÓ SÁNDOR: Idegen katonaság Magyarországon I. Ferdinánd uralkodása alatt 1540—1564-ig. Győr, 1908. 30. l.

[23] *Szinán csausz* (Az 1543. évi hadjárat története) 180 000-nél többre becsüli Kara Herszek (Fekete Herceg = Brandenburgi Joachim) seregének létszámát: Thury i. m. II. 282—283. l. (A brandenburgi herceget a magyarok pompás vasasai miatt hívták „fekete herceg"-nek: SZALAY: i. m. IV. Lipcse, 1854. 230. l.); De PECSEVI szerint is a keresztény had száma nagyobb volt 100 000-nél. Egyedül FERDI az, aki a keresztény sereg számát a mi forrásainkkal egyezőleg 80 000-re teszi: THURY: i. m. II. 31. l., 1. sz. jegyzet.; A német birodalom hadjáratának híre — Tranquillus Andronicus, Ferdinánd portai követének jelentése szerint — zavart és ijedséget okozott a török birodalomban és eltúlozták a birodalmi sereg nagyságát. Lásd Századok, 1880. 650. l.; KÁROLYI: i. m. T. T. 1878. 525. l. Fráter György Ferdinándhoz. Nagyvárad, 1542. okt. 29.; A hatalmas birodalmi sereg létszámát Szekfű Gyula 60 000 főre becsüli, ehhez járult a több mint 18 000-nyi magyar katonaság Magyar történet. III. Bp. 1943. 44. l.

[24] SZERÉMI GYÖRGY: Magyarország romlásáról. Monumenta Hungarica V. Magyar Helikon. Bp. 1961. 272. l. Szerémi szerint Perényi Péter állítólag a következőket mondotta: „Valóban felséged engem gyakran biztatott, hogy a németekkel kiveri a törököket a tengeren túlra. Mi magyarok ezt hallottuk és örvendeztünk."

üldték.[25] A Magyarországon harcoló zsoldos seregek fő utánpótlási vonala a Duna volt, mivel az országutak — különösen esőzések alkalmával — teljesen járhatatlanokká váltak, főként az ágyúk számára. Éppen ezért a legénységet, az ágyúkat, s a hadiszereket a Dunán szállították, ameddig lehetett. Ez az oka annak, hogy a császári főerők nem távolodtak el messzire a hadműveleti bázisukkal összeköttetést elentő folyótól. A hajózás tehát a hadseregellátás, az élelemszállítás szempontjából nagy fontossággal bírt.[26]

Hiába szorgalmazták Perényiék a gyors előnyomulást, a sereg Komáromnál étlenül vesztegelt. A hadviselésre alkalmas idő mindinkább kárba veszett. A zsold elmaradása miatt a katonák türelmetlenkedtek, soraikat járványok tizedelték. A nagy tömeg élelmezése óriási nehézségekbe ütközött. A birodalmi sereg augusztus 20-án érkezett Esztergom alá, ahol már várta a flotta az olasz Malignai (Medici) Jakab őrgróf parancsnoksága alatt. Hajóhada egyike volt a legtekintélyesebbeknek, melyet valaha a Duna hullámai ringattak: 180—200 hadihajó volt együtt.[27] Ugyanitt csatakoztak a sereghez a magyar urak csapatai is. Már szeptember közepe is elmúlt, amikor Brandenburgi Joachim kiadta a parancsot az előnyomulásra. De a sereg ekkor sem Buda alatt ütött tábort, hanem — a német hadi tanácsosok ajánlatára — ácnál átkelt a Dunán és szeptember 28-án a könnyebben megvehetőnek vélt Pest alá vonult.[28] Ezzel megkezdődött — a három hónapot igénybe vevő felvonulás után — az egy hétig tartó sikertelen ostrom Pest elfoglalására.[29]

Budán azonban már ott székelt az új pasa, Jahja-oglu Kücsük Bali mintegy 10 000 főnyi helyőrséggel. Bali pasa segítségül hívta a perzsa Ulamát, Bosznia helytartóját és Murádot, a pozsegai szandzsákbéget, de Konstantinápolyból is érkeztek janicsárok.[30] Már az első napokban kitűnt, hogy a császári seregek kerülik a harcot. A leghevesebb összecsapásra október 1-én került sor. Vitelli, a pápa által küldött olasz lovasok vezére, Pestről kicsalt mintegy másfélezer főnyi törököt, Budáról pedig a naszádosok sajkáikon janicsárokat szállítottak át. Az olaszok a túlerő elől legnagyobb rendben vonultak vissza, mikor a hátráló csapat védelmére előrohant rejtekhelyéről katonáival Perényi Péter. A törökök elszántan tartották magukat, mikor megjelent nehéz lovasságával Móric szász herceg. Móric alól kilőtték lovát, úgyhogy katonái és Perényi Péter huszárjai mentették ki szorongatott helyzetéből. Egyik fél sem akart meghátrálni; kétséges volt a harc kimenetele, amikor váratlanul eltűnt a fiatal Zrínyi Miklós 400 horvát lovasával, aki éppen abban a pillanatban érkezett a Dunántúlról a Pest alatti táborba. A török sereg azonnal felbomlott és rendetlen futásban keresett menedéket. Ebben az összecsapásban az ellenség mintegy 400 embert vesztett, köztük száz janicsárt. Egyik része a csatatéren hullt el, a másik pedig a Duna vizébe fulladt. Ez a fegyvertény volt az egész ostrom egyetlen kiemelkedő hadi eseménye.[31]

Alig egy hete tartott Pest megszállása, s az idő már októberbe fordult. A csá-

[25] SZENTKLÁRAY JENŐ: A dunai hajóhadak története. Bp. 1886. 157. l.

[26] Uo. 154. l. „Az élelemszállítás fő és legbiztosabb útja a Duna..."

[27] Uo. 155—156. l. „eine ganz schöne wohlgerichtete Armada".

[28] THURY i. m. II. 282—283. l. Szinán csausz: Az 1543. évi hadjárat története.

[29] Pest ostromára a török történetírók közül: LUFTI PASA: Az oszmánház története. THURY: i. m. II. 30—32. l. és SZINÁN CSAUSZ: Az 1543. évi hadjárat története. THURY: i. m. II. 282—284. l.; ISTVÁNFFY: i. m. Debrecen, 1867. 282—291. l.; Varkocs György levelei Bártfa és Lőcse városokhoz 1542-ben. 1542. aug. 31. és szept. 13. Hadtörténelmi Közlemények (a továbbiakban: H. K.), 1896. 119—121. l.; SZALAY: i. m. IV. Lipcse, 1854. 229—232. l.

[30] HAMMER, JOSEPH: Geschichte des Osmanischen Reiches. Bd. III. (1520—1574). Pest, 1828. 247—248. l.; BUCHOLTZ: i. m. Bd. V. 168. s köv. l.; BAKÓ ISTVÁN: A német hadak szereplése Magyarországban 1520—1570. Bp. 1880. 61—65. l.

[31] SALAMON FERENC: Az első Zrínyiek. Pest, 1865. 311—312. l.

száriak 40 faltörő ágyút állítottak fel, s a város falain rövid idő alatt széles rés tátongott. Október 5-én rohamra indultak Pest falai ellen az olaszok, egy kisebb csapat zsoldos és mintegy másfél ezer magyar katona, de Juszuf bég a rés mögött széles és mély árkot emeltetett, s harcosaival készen állt a kemény és elszánt védekezésre. Bár a rohamozók vitézül harcoltak, de a török visszakergette őket. Így a támadás teljes vereséggel végződött. Oly nagy volt a seregben a fejetlenség, hogy a zsoldosok megtagadták az őrségre menést; sem kérés, sem biztatás nem használt. Másodszor már ostromra sem lehetett őket vezetni, mert az ilyenkor járó ostrompénzt nem tudták nekik kifizetni. Sőt a katonák azzal fenyegették elöljáróikat, hogy vasra verik őket, a fizető mestereket kifosztják, s a szenvedett éhségért a zsákmányból szereznek kárpótlást.[32]

A sikertelen roham után Brandenburgi Joachim haditanácsot hívott össze. Arra a hírre, hogy Ahmed pasa ruméliai berlerbég és Ali janicsár aga 30 000 főnyi felmentő sereggel közeledik, a haditanács — a magyarok és az olaszok tiltakozása ellenére — október 6-án az ostrom félbeszakítása és a visszavonulás mellett döntött. Így történt, hogy a nagy sereg október 8-án vert hadként távozott Pest alól és Esztergomból szétoszlott. Egykorú krónikás szerint a birodalmi seregnek alig egynegyed része került vissza hazájába.[33]

A német vezérekről Ferdinánd király azt írta bátyjának, V. Károly császárnak, hogy „nincs jó agyvelejük", „nem lehet velük törököt verni".[34] A kudarcért azonban nemcsak a hadvezérek tehetetlenségét okolhatjuk. A sereg nagyobb része a járványok, a vérhas, különösen a „magyar pestis" (febris Hungarica), a tábori láz áldozata lett. Nem sokan mehettek haza Németországba — írja Verancsics Antal —, „hanem hideg miatt, deg (dögvész — *Sz. I.*) miatt mind meghalának".[35] A németek temetőjének, az idegenek sírjának nevezték akkor Magyarországot.[36] Mind az 1537-i, mint az 1540-41-i és 1542-i nagy birodalmi hadsereg elsősorban azon ment tönkre, hogy a nyugati seregek idegen, szokatlan területen szokatlan feladatok elé kerültek.[37] A nyugati seregek rendkívül súlyos fogyatékosságát az ellátási rendszer teljes csődje okozta. A nagy seregek megfelelő ellátására sem elegendő anyagi eszköz, sem pedig megfelelő ellátószolgálat nem állt rendelkezésre. Néhány hétre elegendő élelmiszert leszállítottak a Dunán, azután pedig az élelem helyszíni szerzésére szorítkoztak. A helyszíni beszerzés egyik módja a községekre való támaszkodás. Ezt úgy végezték, hogy 50 portánként kellett a hadseregnek szállítani hat ökrös vagy négy lovas szekér élelmet, amiért az élésmester köteles volt egy forint fuvardíjat fizetni. Másik módja a helyszíni beszerzésnek a környék kifosztása volt. Azért is gyakori ez az eljárásmód, mert a katonák nem kapták pontosan a zsoldot, így tisztességes úton nem tudtak maguknak élelmet szerezni. A nagy hadseregek teljesen felélték az általuk bejárt környéket. Az élelemellátás nehézségei aztán éhínséget és járványokat okoztak.[38] A hadsereg anyagi és pénzügyi ellátási rendszerének csődje az egész XVI. századi hadviselés válságának egyik fő okozója.[39]

[32] KÁROLYI: i. m. Századok, 1880. 641. l. Id. KATÓ: i. m. Győr, 1908. 62. l.
[33] KÁROLYI: i. m. T. T. 1878. 523. l. Ferdinánd Fráter Györgyhöz. Bécs, 1542. okt. 22.
[34] BORS JÁNOS: Az állandó hadsereg kérdése Magyarországon 1593—1715. H. K. 1895. 97. l.
[35] VERANCSICS: i. m. III. 85. l. Id. KATÓ: i. m. Győr, 1908. 39. l.
[36] ACSÁDY IGNÁC: Végváraink és költségeik a XVI. és XVII. században. H. K. 1888. 85. l.
[37] ACSÁDY: Magyarország három részre oszlásának története. Bp. 1897. 235. l. A korszak hadtudományára és hadviselésére lásd: HÓMAN—SZEKFŰ: i. m. III. 44—45. l.
[38] StA Turcica 5. 1540—44. Consultatio de Bello cum Turcis gerendo. Joannes Stratius V. Károly császárhoz. Krakkó, 1542. okt. 14.
[39] BAKÓ: i. m. Bp. 1880. 82. l.; RÁZSÓ GYULA: Az osztrák hadsereg hadművészetének és szervezetének néhány problematikája a XVI. században. H. K. 1966. 4. sz. 883—893. l.

Ezzel elenyészett minden remény, hogy a budai vár fokáról hamarosan lehull a török zászló.[40] „Nem hiszem — írja Ferdinánd bátyjához —, hogy a birodalmat ekkora szégyen és gyalázat érte valaha".[41] A király attól tartott, hogy a kudarc a magyarokat, kik méltán tarthattak a török bosszújától, a szultánnal való megegyezésre fogja késztetni. De nem egyedül a német birodalmi had kudarca keltett elégedetlenséget az országban. A rendeket talán még a török veszedelemnél is nagyobb rémületbe ejtette az a tény, hogy Ferdinánd a törökkel való szövetkezés és összeesküvés gyanúja miatt a Pest alatti táborban elfogatta és bebörtönöztette az egyik legnagyobb tekintélyű főurat, a magyar hadak főkapitányát, Perényi Péter kancellárt.[42] Perényi 1542-ben szövetséget kötött több gazdag főúrral, kik részben vele együtt álltak át Ferdinándhoz. A feudális urak körében eléggé szokásos volt ebben az időben a szövetségkötés. A konföderáció vagy liga tagjai rendszerint arra kötelezték magukat, hogy egymást kölcsönösen megvédik minden ellenséggel szemben. Ezek a szövetségek azonban könnyen válhattak egy-egy politikai mozgalom alapjaivá is. A sárospataki liga abba a gyanúba keverte Perényi Pétert is, mintha maga akarna király lenni.[43] Perényi elfogatásának hírére az urak egy része Báthori Andrással azonnal elhagyta Joachim táborát, Thurzó Elek pedig lemondott királyi helytartói tisztéről.[44]

Fráter György abban a reményben, hogy a német birodalmi had Pestet és Budát rövid idő alatt visszafoglalja és az országot a netalán segítségül érkező török sereg ellen is megvédelmezi, híven értesítette Ferdinándot és Branderburgi Joachimot a török minden mozdulatáról és készülődéséről.[45] Ugyanakkor kellő óvatosságot tanúsított, hogy Erdélyt minden esetleges támadástól megóvja. Az 1542. évi hadjárat Erdélyben már megindulásakor veszélyes helyzetet teremtett. Ferdinánd is, Szulejmán is a maga táborába rendelte az erdélyi segélyhadakat.[46] A havasalföldi és a moldvai vajdák Erdélyen keresztül készültek Buda alá. Ebben a szorongatott helyzetben Fráter György kitakarodásra bírta a Székelyföldet dúló Péter moldvai vajda csapatait, de közben a Portával igyekezett fenntartani a jó viszonyt.[47] Attól tartott ugyanis, hogy a Pétervárad alatt táborozó beglerbég a német birodalmi sereg távo-

[40] ISTVÁNFFY: i. m. Debrecen, 1867. 289. l. „A magyarok a végzetet vádolták, mely a haza óhajtott visszafoglalásának reményét lerontotta".

[41] SZALAY: i. m. IV. Lipcse, 1854. 232. l.

[42] KÁROLYI: i. m. T. T. 1878. 510. l. Ferdinánd utasítása Révay Ferenc és Bornemissza Pál biztosai számára. Bécs, 1542. okt. 15—17.; StA Ungarn, 1542. Fasc. 48. Memoriale. Bécs, 1542. okt. 18.; Perényi Péter válasza az ellene felhozott vádakra: Uo. 1542. Fasc. 48. 1542. okt. 20.; Perényi elfogatására: VERANCSICS: i. m. II. 85. és 87. l.; ISTVÁNFFY: i. m. Debrecen, 1867. 290—291. l.; BETHLEN, WOLFGANGUS: Historia de rebus Transylvanicis. Editio secunda. Cibinii, 1782. Tom. I. Liber III. 412—415. l.; BUCHOLTZ: i. m. Bd. V. 176—188. l.; SZALAY: i. m. IV. Lipcse, 1854. 232—234. l.; ÁGOSTON PÉTER: A magyar világi nagybirtok története. Bp. 1913. 166—167. l.; S. SZABÓ JÓZSEF: A Perényiek a magyar reformáció szolgálatában. Bethlen Könyvtár, 6. sz. Bp. 1923. 38. l. Perényi Péter 1542. február 14-ére Bebek Ferencet, Drágffy Gáspárt, Báthori Andrást és Györgyöt, Ráskay Istvánt s a három Homonnay-testvért, Gábort, Imrét és Antalt pataki várába hívta tanácskozásra, s titkos szövetséget kötöttek egymás érdekeinek közös védelmére, — forma szerint Serédy Gáspár ellen. E ligaszerződés után Perényi elfoglalta Frangepán Ferenc egri püspök birtokainak egy részét. Ferdinánd gyanúját növelte az a körülmény is, hogy Perényi a budai pasával érintkezésben állott, amikor a birodalmi sereg Pestet ostromolta.

[43] ISTVÁNFFY: i. m. Debrecen 1867. 197. l. „...magának külön fejedelemséget akart szerezni".; ERDÉLYI LÁSZLÓ: Magyar történelem. Művelődés- és államtörténelem. Bp. é. n. II. 46. l. Id. SZABOLCSI JÓZSEF: Az 1539—41. évi rendi mozgalom oka és célja. Századok, 1970. 2. sz. 301. l.

[44] Báthori András Ferdinánd híve, évtizedekig szatmári és szabolcsi főispán. 1548-ban Egerben királyi biztos, 1550—51-ben udvari főméltóság, 1552-ben erdélyi vajda.

[45] KÁROLYI: i. m. T. T. 1878. 504. l. Fráter György Ferdinándhoz. Nagyvárad, 1542. okt. 12.

[46] Uo. 265—266. l. Fráter György Ferdinándhoz. Nagyvárad, 1542. aug. 16.

[47] Uo. 521—528., 530—531. l.

zása után Erdélyre talál törni. A beglerbéget ajándékaival igyekezett megnyerni és hűségéről biztosítani.[48]

Budavár felmentésére mindenfelől jelentős török csapatok indultak útra. Az ellenséges hadaknak Szegeden való gyülekezése és átvonulása szakadatlanul tartott. Ahmed pasa 1542 szeptember elején Péterváradról fenyegető levelet küldött Zákány István szegedi főbíróhoz, melyben élelmiszer szállítását követelte. Miután a török csapatok Bajára érkeztek, a főbíró megírta Fráter Györgynek, hogy a várost a török részéről a végveszély fenyegeti. Mihál bég 32 lovassal a városba érkezett, hogy őt és az esküdt polgárokat a bajai táborba hurcolják.[49] Ahmed pasa Zákányt és társait a bajai táborban behódolásra kényszerítette. A pasa megígérte, hogy a városnak nem lesz bántódása, ha megfizetik az adót és élelmezik az átvonuló hadakat.[50] De a polgárság egy része Tóth Mihály volt főbíró szavára hallgatva a meghódolásról nem akart tudomást venni. A szegediek titokban fegyverkeztek és minden elkövettek annak érdekében, hogy elhárítsák a török megszállást. Ahmed pasa azonban értesült a város ellenállásáról és Zákány István főbírót s néhány esküdt polgárt Budára rendelte és kivégeztette őket. Majd 1543 februárjában lovasságával megjelent Szegeden. Tóth Mihály vezetésével a polgárság fegyvert ragadott, de a török az ellenállókat leverte és kardélre hányta, a várost pedig kirabolta és felgyújtotta. Így jutott Szeged török kézre.[51] A török seregek téli szállásaikon új támadásokra készülődtek, várva a kikelet jöttét, hogy megrohanhassák a sebtében megerősített vagy csak alig védett várakat és városokat.

A német birodalmi sereg szégyenteljes kudarca ismét meghiúsította a váradi és gyalui egyezség végrehajtását, az ország területi egyesítését. Az egyezmények végrehajtása döntően attól függött, hogy milyen eredménnyel jár a birodalmi sereg erőfeszítése. A sereg visszavonulása és Perényi Péter elfogatása egészen eltávolította a barátot Ferdinándtól, mivel újból felrémlett előtte a Porta közvetlen beavatkozásának veszélye.[52] Ez a kudarc világosan megmutatta, hogy mit várhat Erdély elszakadás esetén Ferdinándtól. Mi sem természetesebb, hogy Fráter György és a rendek a gyalui egyezmény elhalasztásán munkálkodtak.[53] A várható következmények miatt a status quo fenntartása elsőrendű politikai szükségletként jelentkezett. A barát és a főurak többsége az adott helyzetben nem tartotta tanácsosnak a keleti részeket Ferdinánd kezére adni. Egyre szaporodtak annak az elgondolásnak a hívei, hogy Erdély váljék el a királyi Magyarországtól, s a török felsőbbség alatt külön fejedelemséggé alakuljon.

Fráter György a német birodalom 1542. évi hadivállalatának kudarca után legsürgősebb feladatként Kelet-Magyarország kiépítését és megszervezését tekintette, hogy ily módon elkerülje a török hódítás veszedelmét.[54] Az 1542. december 20-án

[48] Uo. 501. l. Fráter György Ferdinándhoz. Nagyvárad, 1542. okt. 6.

[49] Uo. 511—513. l. Zákán István szegedi bíró Fráter Györgyhöz. Szeged, 1542. okt. 16.; SZENTKLÁRAY: i. m. Bp. 1885. 158. l.; REIZNER JÁNOS: Szeged története. I. Szeged, 1899. 107. l.

[50] KÁROLYI: i. m. T. T. 1878. 526. l. Fráter György Ferdinándhoz. Nagyvárad, 1542. okt. 29.

[51] Névtelen török történetíró a XVI. század végéről. Századok, 1870. 305. l. Id. REIZNER: i. m. I. 109. l.

[52] KÁROLYI: i. m. T. T. 1878. 527. l. Fráter György Ferdinándhoz. Nagyvárad, 1542. okt. 29.; Uo. 525. l. Fráter György Ferdinándhoz. Nagyvárad, 1542. okt. 29.; SZALAY: i. m. IV. Lipcse, 1854. 234. l.

[53] E. O. E. I. 97. l.

[54] StA Ungarn, 1542. Fasc. 49. Opinio Pauli Bornemissza de fratre Georgio.; LUKINICH IMRE: A három részre szakított ország. Magyar Művelődéstörténet. III. A kereszténység védőbástyája. Bp. 1940. 36. l.

megnyílt tordai országgyűlés — a három nemzet uniójának megújítása után — a gyalui egyezség végleges mellőzésére határozta el magát. Az erdélyi rendek kimondták, hogy János Zsigmondot elismerik választott királyuknak, s a töröknek megfizetik az évi 10 000 arany adót.[55] Ezzel a három nemzet kinyilvánította, hogy ha Ferdinánd védelmükről gondoskodni nem tud, akkor a török védelme alatt kívánják állami életük és békés fejlődésük érdekeit biztosítani.[56]

SZULEJMÁN SZULTÁN HADJÁRATA 1543-BAN

A botrányos sikertelenségbe fulladt 1542. évi birodalmi vállalkozás figyelmeztetés volt a török számára. A császári sereg kísérlete Buda visszafoglalására egyenesen kihívta Szulejmán újabb támadását.[57] A veszély láttára már 1543-ban megjelent az országban, ahol a legfontosabb erősségek sem voltak támadás esetére felkészülve.[58] A szultán újabb hadjáratának célja Pest ostromának megbosszulásán kívül az volt, hogy Buda és a Duna-Tisza közének biztosítására több Dráva-melléki és dunántúli várat és várost elfoglaljon.[59] A török hadvezetés biztosítani akarta Budát és a Budához vezető útvonalat. A szultán mindazon területek jogos örökösének tekintette magát, melyek valamikor elismerték Szapolyai János joghatóságát.

Ebben a helyzetben Ferdinánd külföldi segítségre nem számíthatott.[60] V. Károly császár, aki a franciákkal újabb háborúba bonyolódott, egyenesen kijelentette a magyar rendeknek, hogy támogatására ez alkalommal ne is számítsanak.[61] Szulejmán szultán nemcsak Ferdinándra neheztelt, hanem császári bátyjára is. Ezért a török hajórajt elküldte Provence partjaira a francia király megsegítésére. Az egyesült francia és török flotta elfoglalta Nizzát. I. Ferenc francia király egy raguzai hírforrás szerint 300 000 aranyat küldött a szultánnak, a velencei signoria pedig 16 000 arany dukátot folyósított neki, hogy a török sereget fizetni tudja.[62]

Mivel a horvát-szlavón végek estek először a vonuló török seregek útjába, a boszniai és a szerbiai török pasák és bégek ezeket a területeket támadták legtöbbször. A törökök kisebb-nagyobb egységei minduntalan betörtek Horvátországba és Szlavóniába; rabolták és fosztogatták a határ menti vidékeket. A gyenge fegyveres erők, amelyekre Ferdinánd e határrész védelmét bízta, nem tudták megakadályozni a török betöréseket.[63] Még mielőtt Szulejmán szultán megérkezett Magyarországra, Ulama boszniai pasa megkezdte a harcot Szlavóniában. Murád pozsegai és Kászim

[55] E. O. E. I. 34. l.

[56] StA Ungarn, 1542. Fasc. 49. Opinio Pauli Bornemissza de fratre Georgio.

[57] THURY: i. m. II. 282—284. l. Szinán csausz: Az 1543. évi hadjárat története. Szinán csausz mint hivatalos történetíró vett részt az 1543. évi hadjáratban. Az ő munkája a legrészletesebb, legpontosabb és leghitelesebb forrása az 1543. évi háborúnak. Vö. SZEKFŰ GYULA: A hódoltságkorabeli török történetírók. Történeti Szemle, 1961.; VERANCSICS: i. m. I. 226—244. l. Successus rerum Hungaricarum anni 1543.

[58] KÁROLYI: i. m. T. T. 1878. 535. l. Ferdinánd Fráter Györgyhöz. Bécs, 1542. dec. 23.; StA. Ungarn, 1543. Fasc. 52. A helytartó Ferdnándhoz, 1543. jún. 19.; VERANCSICS: i. m. I. 244—245. l.

[59] StA Ungarn, 1543. Fasc. 50. Thorozko Antal Ferdinándhoz. 1543. január.

[60] KÁROLYI: i. m. T. T. 1878. 535. l. Ferdinánd Fráter Györgyhöz. Bécs, 1542. dec. 23.; Uo. 548—551. l. Ferdinánd Fráter Györgyhöz. Nürnberg, 1543. ápr. 4.; Uo. 309. l. Ferdinánd Fráter Györgyhöz. Prága, 1543. jún. 7.; VERANCSICS: i. m. I. 227—228. l.

[61] StA Ungarn, 1543. Fasc. 51. V. Károly császár a magyar rendekhez. 1543. ápr. 10.; Uo. Ungarn, 1543. Fasc. 52. A helytartó Ferdinándhoz. 1543. jún. 19.

[62] ISTVÁNFFY: i. m. Debrecen, 1867. 294. l.; BUCHOLTZ i. m. Bd. V. 196. l.; HORVÁTH MIHÁLY: Fráter György. Bp. 1882. 192., 208. l.

[63] MARGALITS EDE: Horváth történelmi repertorium. II. Bp. 1902. 311—312. l.; TAKÁTS SÁNDOR: A kalauzok és a kémek a török világban. Századok, 1913. 401. l.

mohácsi szandzsákbég segítségével elfoglalta Batthyány Orbán várát, Athinát, továbbá Bánffy István várát, Sophronicát és Keglevich erősségét, Belostinát. Majd a merész rabló főurat, Móré Lászlót űzték ki Rahóc várából.[64] Az a veszély fenyegetett, hogy az ellenség rövid időn belül elfoglalja Zágrábot, Varasdot és az összes erődített helyeket Szlavóniában, s azután Stájerország, Karinthia és Krajna kerül sorra.[65]

Murád pozsegai szandzsákbég 1543 május közepén ostrom alá vette Perényi Péter várát, Valpót, melyet Árky Mihály védett.[66] A siklósi és pécsi magyar helyőrség visszaverte Valpó alól a pozsegai bég támadását. Ahmed pasa ruméliai beglerbég azonban parancsot kapott a szultántól, hogy támadja meg a várat. Az előre küldött Ahmed serege újból körülzárta és heves ágyúzás alá vette Valpót. Több kisebb roham után a főtámadás június 22-én következett be. Árky Mihály a rohamot ugyan sikeresen visszaverte, de a megijedt védősereg és a polgárság június 23-án a várat feladta, a parancsnokot elfogta és kiszolgáltatta Ahmed pasának.[67]

1543 tavaszán újból megindultak Szulejmán szultán győzelmes seregei Magyarországra.[68] Az ország védtelenül tárva-nyitva állt az óriási török had előtt, amely június 12-én kelt át a Száván.[69] A szultán parancsot adott Fráter Györgynek, hogy az erdélyiek csatlakozzanak seregéhez, az adót küldjék meg és gondoskodjanak élelmiszerekről, továbbá, hogy a moldvai és havasalföldi vajdák hadait akadálytalanul bocsássák át.[70] Az erdélyi rendek a kolozsvári gyűlésen úgy döntöttek, hogy engedelmeskednek a szultán parancsának, de ugyanakkor Ferdinándtól is segítséget kértek. Fráter György május elején értesítette a királyt, hogy a szultán ezúttal nem Bécs ellen vezet hadjáratot, hanem Pécset, Esztergomot, Székesfehérvárt akarja elfoglalni. De a török nem érhet célt, ha a városok felkészülnek és a védőseregek a végsőkig kitartanak. A török ugyanis az ostrommal „a nyár nagy részét eltölti" és nem tudja folytatni hódító útját.[71] A barát arra kérte Ferdinándot, hogy tegyen meg mindent az ország megmentésére és az említett helységek megerősítésére.[72]

Szulejmán Eszéken át Valpóra ment, ahol a hadsereg felett szemlét tartott. A török sereg Valpó alól a másik Perényi-vár, a Pécstől délre emelkedő Siklós ellen

[64] Rahóc várából Móré László a Mátra hegység aljában fekvő Nána várába menekült, amelyet Bali budai pasa elfoglalt és Mórét fiaival együtt Konstantinápolyba a Héttoronyba küldte. Vö. HAMMER: i. m. Bd. III. 251. l.; ISTVÁNFFY: i. m. Debrecen, 1867. 294—295. l.; SZALAY: i. m. IV. Lipcse, 1854. 237. l.; A nánai várra: GERŐ LÁSZLÓ: Magyar várak. Bp. 1968. 208—216. l.

[65] StA Ungarn, 1543. Fasc. 53. Informatio Joannis Pastor de Zag. pro parte Regni Sclavoniae.

[66] Szinán csausz szerint (Thury i. m. II. 292. l.) Sánta Mihály a várparancsnok.

[67] ISTVÁNFFY: i. m. Debrecen, 1867. 297—298. l.; HAMMER: i. m. Bd. III. 251—252. l.; BUCHOLTZ: i. m. Bd. V. 196. l.; SZALAY: i. m. IV. Lipcse, 1854. 237—238. l. Istvánffy Miklós azt állítja, hogy Murád és Kászin bégek Árky Mihályt és más tiszteket leölettek. Ellenben Verancsics szerint a szultán Árkynak megkegyelmezett, de a várőrséget a feldühödött törökök felkoncolták. Vö. THURY: i. m. II. 301. l., 1. sz. jegyzet.

[68] KÁROLYI: i. m. T. T. 1878. 558. l. Fráter György üzenete Ferdinándhoz. 1543. május.; Szulejmán szultán seregének létszámára: VERANCSICS: i. m. I. 230—231. l.

[69] VERANCSICS: i. m. I. 228. l. Successus rerum Hungaricarum anni 1543.; THURY: i. m. II. 32—36. l. Lufti pasa: Az oszmán-ház története.; Uo. 285. l. Szinán csausz: Az 1543. évi hadjárat története.; Uo. II. 237—238. l. Dselálzáde Musztafa: Az országok osztályai és az utak felsorolása. HAMMER: i. m. Bd. III. 248. s. köv. l.

[70] KÁROLYI: i. m. T. T. 1878. 551—553. l. Fráter György Ferdinándhoz. Gyulafehérvár, 1543. május 8.; E. O. E. I. 111. l.; SZERÉMI: i. m. 283. l.; HORVÁTH MIHÁLY: i. m. Bp. 1882. 190. l.

[71] KÁROLYI: i. m. T. T. 1878. 553. l.

[72] StA Ungarn, 1543. Fasc. 52. Fratris Georgii Legationes de Rebus Ungariae.; KÁROLYI: i. m. T. T. 1878. 558. l. Fráter György üzenete Ferdinándhoz. 1543. május.; Uo. 555. l. Fráter György Ferdinándhoz. Gyulafehérvár, 1543. május 25.; Uo. 30—9—310. l. Ferdinánd Fráter Györgyhöz. Prága, 1543. jún. 7.

vonult.[73] A „tenger nagyszerűségével vetélkedő" török hadsereg Ahmed pasa ruméliai beglerbég vezetésével június 26-án érkezett a vár alá. A csekély számú őrség és a siklósi, valamint a környékbeli lakosság Vas Mihály várkapitány vezetésével a török közeledtére felgyújtotta a falut, nehogy az épségben maradt házak az ellenségnek védelmül szolgáljanak.[74] A szultán felüzent a védőknek, hogy kegyelemre adják meg magukat. Az üzenetre küldöttség indult a török táborba, amely arra kérte a szultánt, hogy ne bántsa Perényi várát, aki Ferdinánd fogságában sínylődik. A szultán azonban nem mondott le a vár bevételéről.[75] Vas Mihály várnagy és a maroknyi várvédők több napon át hősiesen védekeztek. De a külső várfalon az állandó ágyúzás következtében csakhamar olyan rések keletkeztek, hogy a védők tovább már nem tarthatták magukat, hanem kénytelenek voltak a belső várba visszavonulni.

A törökök a belső vár ellen még az eddiginél is elkeseredettebb ostromot indítottak. Az ágyúkat a városba húzatták, s onnan lőtték éjjel-nappal a felső várat. Csakhamar elfogyott a várban a lőszer és az élelmiszerkészletek is leapadtak. A várnagy látva a reménytelen küzdelmet, 11 napi megszállás után szabad elvonulás fejében július 7-én feladta a várat. A védők és a környékbeli lakosok másnap kivonultak a várból, de nem jutottak messzire, mivel a lesben álló török martalócok valamennyiöket felkoncolták.[76]

Míg Szulejmán szultán Siklós várával volt elfoglalva, Murád eszéki és Kászim mohácsi szandzsákbég elfoglalta Pécset. Ebben az időben a környék legerősebb vára a püspök birtokában levő Pécs volt. A város alparancsnokai, Magyar Bálint, Bánffy István és Allia Mátyás, megijedtek a szultán közeledésétől és Váraljay Szaniszló püspökkel s káptalanjával egyetemben védtelenül hagyták a várost. Egy részük Szigetvárra, más részük Babócsára vonult. A püspök — amilyen gyorsan csak tudott — Székesfehérvárra távozott.[77] Miután erről Kászim bég értesült, a tárva-nyitva hagyott Pécset, az ország egyik legnagyobb városát, július 20-án kardcsapás nélkül elfoglalta.[78]

Bár Ferdinánd nem segítette, Fráter György igyekezett a török vészt a tiszai részekről és Erdélyről elhárítani.[79] Egyszersmind sürgette a királyt, hogy kössön békét a szultánnal, s legalább a megmaradt országrészről hárítsa el a veszedelmet.[80] Ferdinánd azonban arra utasította, hogy csatlakozzék hozzá, vagy legalább támadja

[73] GERŐ: i. m. 75—89. l.; GERŐ LÁSZLÓ: A siklósi vár. Bp. 1958.

[74] VERANCSICS: i. i. I. 232. l. „...confusio rusticorum, qui eo metu confluxerant..."

[75] SZERÉMI: i. m. 274. l. A szultán válasza: „...ezt a várat semmiképpen sem akarom mögöttem hagyni török nélkül".

[76] ISTVÁNFFY: i. m. Debrecen, 1867. 298. l.; HAMMER: i. m. III. 252—254. l.; BUCHOLTZ: i. m. V. 196. l.; SZALAY: i. m. IV. Lipcse, 1854. 238. l.; R. HORVÁTH JENŐ: Magyar hadi krónika. II. Bp. 1895. 38—39. l.

[77] SZERÉMI: i. m. 281. l.; VERANCSICS: i. m. I. 233. l.

[78] VERANCSICS: i. m. I. 233—235. l.; ISTVÁNFFY MIKLÓS: A magyarok történetéből. Monumenta Hungarica VI. Magyar Helikon. Bp. 1962. 180—182. l. Istvánffy Allia Mátyást és Magyar Bálintot okozza a pécsi veszedelemért. KOMÁROMY ANDRÁS szerint (Magyar Bálint kapitány életéből 1543—1572. H. K. 1912. 239—240. l.) méltatlanul vádolja őket, mivel a felelősség Szaniszló püspököt terheli.; THURY: i. m. II. 33. l. Lufti pasa: Az oszmán-ház története.; Uo. 239. l. Dselálzáde Musztafa: Az országok osztályai és az utak felsorolása.; BUCHOLTZ: i. m. V. 196—197. l.; ISTVÁNFFY: i. m. Debrecen, 1867. 298—299. l.; SZALAY: i. m. IV. Lipcse, 1854. 238. l.; IFJ. SZAKÁLY: i. m. 26. l.; Pécs elfoglalása után a török sereg balszárnyán haladó Ahmed pasának megadta magát Szász és Móré vára. A török sereg Szekszárdnál egyesült, majd Anyavár felé vonult tovább. Ekkor került Koppány is török kézre.

[79] KÁROLYI: i. m. T. T. 1879. 307. l. Fráter György Ferdinándhoz. Gyulafehérvár, 1543. jún. 3.

[80] KÁROLYI: i. m. T. T. 1879. 317—319. l. Fráter György Ferdinándhoz. Nagyvárad, 1543. júl. 25.

meg a törököt.[81] A barát nem teljesítette a király kívánságát, mivel látta, hogy ez a lépés végzetes csapást zúdíthatna Erdélyre. Így aztán sikerült a moldvai vajdát és Ahmed pasát Erdélytől távol tartani és a szultánt kiengesztelni.[82]

Szulejmán Siklós alól Buda felé vette útját. Ezután még a Dunántúl néhány kisebb vára (Döbrököz, Ozora, Simontornya, Tamási stb.) esett el. A török uralom megszilárdulása a Kelet-Dunántúlon maga után vonta a szandzsák-hálózat kiépítését.[83] A szultán július 23-án tartotta ünnepélyes bevonulását Budára. A török haditanács Esztergom bevételét határozta el, ahova Ahmed ruméliai és Mehemed budai beglerbég 40 nagyobb és 300 kisebb ágyúval indult.[84]

Esztergom a dunai vonal mentén már fekvésénél fogva is jól védhető erősség volt. A várral szemben a Szent Tamás-hegyi erőd, a várhegy tövében a vízivárosi torony, maga a jól megerősített város, s az alatt folyó Duna kemény próbára tették az ostromló török erejét.[85] A várban mintegy 1500—1600 főnyi spanyol, olasz és német zsoldos őrség szolgált.[86] Éhségtől nem kellett tartani, lőpor, ágyú és golyó bőségesen állt rendelkezésre. Mielőtt Szulejmán a fősereggel megérkezett, a szabadon hagyott Dunán az őrség 600 főnyi segítséget kapott a komáromi várból, szárazon pedig Horváth Bertalan, az esztergomi érsek hadnagya, 200 ökröt s más élelmiszert szállított a várba.[87]

A parancsnokok, a spanyol Liscano Márton és Salamanca Ferenc, az olasz Monach Ferenc, továbbá a német Vierthaler és Regensburger Mihály, elbizakodottan tekintettek az ostrom elé.[88] De mikor megpillantották a vár környékét elborító tengernyi török áradatot, és a Duna felől a török hajóhad a Garam torkolatánál horgonyt vetve a várat elzárta, egyszerre lelohadt bátorságuk, s a várost alig védelmezve a polgároktól rablott kincseikkel a várba húzódtak vissza. Innen kitörtek a tábort verő török előhadra s közülük igen sokat megöltek. Július 26-án maga a szultán is megérkezett a derékhaddal. A 15—20 000 főnyi tatár sereg rendszeresen pusztította a környéket, hogy kiéheztesse a várőrséget. A szultán három követet küldött a várba, akik spanyolul, olaszul és németül felszólították az őrséget, hogy adja meg magát. Liscano és a többiek azonban ekkor még visszautasították a megadást.[89]

A törökök a várral szemben fekvő Szent Tamás-hegyen állították fel egyik ütegüket, a másikat pedig — egy átszökött kalabriai tüzér tanácsára — a Duna szigetén és erős tűz alá vették a vár leggyengébb pontját, a nagy kerek víztornyot, melyet a szárazföldről hiába ostromoltak. Ebből vezették csövön át az esővizet a várba[90]. Ugyanakkor a táborból rövid csövű, de öblös ágyúkkal a vár erődítményeit rom-

[81] Károlyi: i. m. T. T. 1879. 308—312. l. Ferdinánd Fráter Györgyhöz. Prága, 1543. jún. 7.

[82] Acsády: Magyarország három részre oszlásának története. Bp. 1897. 243. l. A derecskei gyűlésre: StA Ungarn, 1543. Fasc. 52. Instructio ad Thurcam. 1543. aug. 3.; Fraknói: A magyar országgyűlések története. II. Bp. 1874. 129—130. l.

[83] Ifj. Szakály: i. m. 26. l.; Maksay Ferenc: István „koppányi püspök". Történelmi Szemle, 1969. 1—2. sz. 129—130. l.

[84] Martonfalvay Imre deák emlékirata. Monumenta Hungariae Historica. Második osztály. Írók. XXXI. Bp. 1881. 146. l.

[85] Komáromy: i. m. H. K. 1889. 217. l.

[86] Istvánffy: i. m. Bp. 1962. 183. l.; Demkó Kálmán: Magyarország hadi ereje a XVI. században. H. K. 1916. 11. l.; Az esztergomi vár erősítésére: StA Ungarn, 1543. Fasc. 53. Várday Pál esztergomi érsek Ferdinándhoz (pontosabb keltezés nélkül).

[87] Komáromy: i. m. H. K. 1889. 219. l.

[88] A parancsnokok azzal dicsekedtek, hogy vadászebeket, solymot és sast küldenek az ellenségnek, hogy az ostrom ideje alatt ne unatkozzanak.

[89] Istvánffy: i. m. Bp. 1962. 184. l.

[90] Uo. 186. l.

bolták és nagy szívósággal aknákat ástak. Az ágyúzás következtében a nagytemplom keleti bolthajtása összeomlott és a vár belső udvarát annyira nyílttá tette, hogy a törökök könnyen beláthattak. A janicsárok puskáikkal oly pontosan lőttek, hogy a mieink a becsapódó golyók ellen — elhagyva a fal külső koronáját — hozzáfogtak a belső sánc és erődítmény emeléséhez. Amint ezt a törökök észrevették, három helyen is megpróbáltak a várba betörni, de a védők kiszorították őket. Sőt Nardo Elek és Regensburg Mihály vezetésével váratlanul kirohantak és az ellenség közül sokat levágtak.[91]

A törökök augusztus 5-én általános rohamot intéztek a falak ellen. A mieink szurkot és más gyúlékony anyagot dobáltak a felnyomulókra és nagy pusztítást okoztak köztük. A harc körülbelül hét-nyolc óra hosszat tartott. A törökök friss csapatokkal megerősödve a támadást többször megújították, de a várvédők nagy veszteségeket okozva bátran visszaverték őket. A véres rohamban a várban tartózkodó asszonyok és gyermekek is a falakon harcoltak; hatalmas sziklákat görgettek a felnyomuló ellenségre.[92] A mieink felbátorodva a víztorony vezetékénél kitörtek, s a törökök egy részét visszaűzték a hajókra, másokat pedig a falak tövében mészároltak le. Majd a török hajók ellen is támadást intéztek, s közülük tizenkettőt elsüllyesztettek, a hajósok közül több mint ötszázat leöltek.[93]

Bár a mieink sikeresen visszaverték a török rohamát, de a győzelem kivívása súlyos áldozatokba került. A védők száma annyira leapadt, hogy csak egyharmad részük maradt életben. Felmentő csapatok érkezésére pedig nem számíthattak.[94] S amikor a török megközelítette a víztornyot és a várfalakat aláaknázta, az ostromlottak még inkább elcsüggedtek. Már augusztus 8-án alkudozásba bocsátkoztak a vár feladása iránt. A következő nap maga Salamanca ment át a török táborba, s a várat szabad elvonulás fejében feladta. Esztergom 18 napi ostrom után 1543. augusztus 10-én került a török kezére.[95] Ettől kezdve kerek 140 éven át — az 1595—1605 közötti évtized kivételével — a török birodalom északnyugati erőssége volt Esztergom Magyarországon. Bécsben, ahol a török újabb ostromától tartottak, Esztergom elestének hírére óriási nyugtalanság és zavar kapott lábra.[96] De a vár eleste Magyarországon is kimondhatatlan félelmet és rettegést keltett.[97]

A szultán Ibrahim beglerbéget az anatóliai hadtesttel, a hajóhaddal és az ágyúk-

[91] Uo. 185. l.

[92] KÁROLYI: i. m. T. T. 1879. 328—329. l. Ferdinánd Fráter Györgyhöz. Prága, 1543. aug. 12.; ISTVÁNFFY: i. m. Bp. 1962. 187. l.; BUCHOLTZ: i. m. V. 197. l.; SINKOVICS ISTVÁN: Végvári harcok. Magyar Történész Kongresszus 1953. június 6—13. Bp. 1954. 56. l.

[93] KÁROLYI: i. m. T. T. 1879. Ferdinánd Fráter Györgyhöz. 1543. aug. 12.; ISTVÁNFFY: i. m. Bp. 1962. 187. l.

[94] SZEGŐ PÁL: Végváraink szervezete a török betelepedésétől a tizenötéves háború kezdetéig (1541—1593). Bp. 1911. 60. l.

[95] ÓVÁRY: i. m. II. 87—88. l. Várday Pál esztergomi érsek III. Pál pápához. Pozsony, 1543. aug. 20.; ISTVÁNFFY: i. m. Bp. 1962. 182—190. l.; THURY: i. m. II. 33. l. Lufti pasa: Az oszmán-ház története.; Uo. Dselálzáde Musztafa: Az országok osztályai és az utak felsorolása.; Uo. 339—346. l. Szinán csausz: Az 1543. évi hadjárat története.; HAMMER: i. m. III. 254—258. l.; BUCHOLTZ: i. m. V. 197—198. l.; SZALAY: i. m. IV. Lipcse, 1854. 238—239. l.; RÓTH A.: A török hódoltság terjedése Magyarországon. Bonyhádi ref. gimn. ért. 1898/99.; NÉMETHY LAJOS: Miként jutott 1543-ban Esztergom árulással a török kezébe? Esztergom, 1898.; A törökök az étlen-szomjan tartott, s rablott kincseitől megfosztott katonákat bottal kényszerítették a hullák eltakarítására és egyéb leálázó munkák végzésére. A győzők gúnykacajának és megvetésének kiszolgáltatott embereket végül is a szultán Pozsonyba szállíttatta. Vö. Komáromy i. m. H. K. 1889. 224. l.

[96] BUCHOLTZ: i. m. V. 198. l.

[97] StA Ungarn, 1543. Fasc. 52. Thowko, Fráter György servitora Ferdinándhoz. Igló, 1543. szept. 21.; Uo. 1543. Fasc. 52. Werner György királyi tanácsos Ferdinándhoz. Eperjes, 1543. aug. 2.; Uo. 1543. Fasc. 52. Pereghi Albert prépost Ferdinándhoz. 1543. aug. 31.

kal visszaküldte Budára, hogy onnan Székesfehérvár alá vonuljon.[98] Ugyanakkor Uláma pasát és Mehemed kánt Tata alá irányította. Tata parancsnoka, Tasso Hannibál, 300 olasz és 300 német zsoldosával meg sem próbálkozott a vár védelmével, hanem augusztus 17-én a szultán előhadának gyáván feladta. Szulejmán Tata várát felgyújtva üresen hagyta és seregét Székesfehérvár ostromára indította.[99]

A régi koronázó várost a Sóstó, távolabb a Sárrét mocsarai övezték. Székesfehérvár nem kis mértékben a víznek, a mocsárnak köszönhette védelmi erejét.[100] A várost három széles sánc vette körül, ezen belül terültek el a kertek és a külvárosok, beljebb pedig a kőfallal, széles mellvéddel és mély árokkal megerősített belváros.[101] Ferdinánd király megkésett védelmi intézkedéseivel.[102] A várost Diskau Ottó parancsnoksága alatt két német gyalogos zászlóalj, 200 német és 500 magyar lovas védte, kiknek létszámát a király az utolsó napokban még négy német zászlóaljjal egészítette ki.[103] Az Erdődy Péter, Istvánffy István és Kápolnay Ferenc vezérlete alatt álló 500 magyar huszár, mikor Szulejmán még Esztergomot ostromolta, kiütött Fehérvárból a környéket pusztító tatárokra. Az ellenség üldözéséből visszatérő huszárok már nem tudtak Fehérvárba bejutni.[104] A kapitánynak kinevezett Varkocs György, Ferdinánd testőrlovasságának parancsnoka is oly későn érkezett oda, hogy 50 nehéz lovasával már alig tudta magát a portyázó tatárokon keresztülvágni.[105] A várost a 4000 katonán kívül mintegy 6000 fegyverbe állított polgár védte.[106] A védők között találjuk a szomszédos falvak parasztjait is.[107] Bár az elavult vár nem felelt meg a korabeli védelem követelményeinek, de mocsaraktól körülvett kedvező fekvése és védőinek nagy száma következtében nem volt kilátástalan a veszedelem elhárítása.[108]

Varkocs György kapitány a külvárosokat fel akarta gyújtani, és csak a várat akarta védelmezni. De a polgárok ennek ellenszegültek, s nem engedték, hogy a külvárost — a város nagyobb részét — földig lerombolják. Ha az ellenség keményen támad — úgy gondolták — még mindig kínálkozik lehetőség, hogy a belvárosba visszavonuljanak. Ezért a kapitány igyekezett a külső védelmi vonalat védhető állapotba helyezni és a kapukat őrséggel megszállni. Elrendelte, hogy a Szent Ferenc és a Boldogasszony temploma között éjjeli s nappali munkával erődítményt emeljenek.[109]

A török előhad augusztus 20-án ért a város alá. Az ellenség első csapataira a a lovasok és az olasz gyalogosok szerencsés kitörést hajtottak végre. Majd amikor másnap a szultán hatalmas seregével körülvette a várost, felkészültek a védelemre.

[98] THURY: i. m. II. 33. l. Lufti pasa: Az oszmán-ház története.

[99] ISTVÁNFFY: i. m. Bp. 1962. 190—191. l.: VERANCSICS: i. m. I. 247. l.; Ua. II. 86. l.; THURY i. m. II. 246. és 347—348. l.

[100] VERANCSICS: i. m. I. 245. l.; ISTVÁNFFY: i. m. Bp. 1962. 191. l.; THURY i. m. II. 247. l.; SZERÉMI: i. m. 276. l.; PESTY FRIGYES: Magyarország vízhálózata a régi korban. Századok, 1867.; LAKATOS DÉNES: A székesfehérvári Sóstó és Sárrét múltjából. H. K. 1916. 408. s köv. l.

[101] ISTVÁNFFY: i. m. Bp. 1962. 191. l.

[102] VERANCSICS: i. m. I. 244—245. l.; Uo. II. 86—87. l. Ferdinánd testvéréhez, Mária özvegy királynéhoz intézett levelében 1543. július 24-én arról számol be, hogy különösen félti Székesfehérvárt, mivel az őrség erősítésére oda küldött olaszok sokáig késtek. Addig nem akartak elindulni, amíg három havi zsoldjukat előre meg nem kapták. Brüsseli okmt. II. Pest, 1858. 92—93. l. Prága, 1543. júl. 24.

[103] BUCHOLTZ: i. m. V. 198. l.

[104] ISTVÁNFFY: i. m. Bp. 1962. 191. l.

[105] VERANCSICS: i. m. I. 246. l.

[106] Uo. I. 244—245., 248. l.; THURY: i. m. II. 35. l. Lufti pasa: Az oszmán-ház története.; Lufti pasa szerint mintegy 6000 fegyveres, puskás és harchoz szokott magyar, német és cseh védte Székesfehérvárt.

[107] SINKOVICS: i. m. 56. l.

[108] FITZ JENŐ: Végvári harcok Fejér megyében. Székesfehérvár, 1956. 4—5. l.

[109] VERANCSICS: i. m. I. 246. l.; ISTVÁNFFY: i. m. Bp. 1962. 192. l.

Szulejmán a várostól délkeletre, a Sóstó mellett ütötte fel táborát.[110] A város körül az anatóliai hadtest Mehemed és Ibrahim pasák parancsnoksága alatt és a janicsárok egy része a Rácváros keleti oldalán helyezkedett el. A Rácváros nyugati oldalán a ruméliai (európai Törökország) hadtest és a janicsárok másik része ütötte fel táborát Ahmed és Khoszrev pasák parancsnoksága alatt. Uláma csapatait, Mehemed kán, Emin és Devlet Giráj tatárait, továbbá az akindzsikat a török sereg szárnyainak és hátának fedezésére rendelték.[111]

A törökök serényen hozzáláttak az ostrommunkálatokhoz. Míg az ágyúkkal a várat lőtték, a gyalogság a lápon át a külső védővonalat vesszőből és deszkából épített utakkal igyekezett megközelíteni. A mocsár egy részét — szemben azzal az erődítménnyel, melyet a védők a két templom között emeltek — pázsithanttal és különféle faanyagokkal töltötték be. Nemcsak a parasztok és a török szolganép, hanem az egész hadsereg dolgozott; így a mocsarat néhány nap alatt járhatóvá tették és eljutottak egészen az erődítményig. Khoszrev pasa csapatai augusztus 29-én rohammal elfoglalták a Szent Ferenc és Boldogasszony templomok közti védőműveket. Az olaszok azonban az elfoglalt védőmű mögött újat emeltek, amelyen a roham elakadt. Az olaszok segítségére voltak a nők és fiúk, s a rendházból is néhány szerzetes.[112] A Fehérvárat védő német és olasz csapatok oly derekasan helytálltak, hogy Verancsics — a humanista író némi túlzásával — a rómaiak vitéz hadaihoz hasonlítja őket.[113] De az őrség létszáma állandóan fogyott, a rések egyre tágasabb utat engedtek az ostromlóknak, s a polgárság harci kedve is kezdett lohadni.[114]

Szeptember 2-án a török újabb rohamot intézett a város ellen.[115] Az ellenség a mocsarakból felszálló sűrű ködöt is felhasználta, s mielőtt a német és olasz zsoldosok felsorakoztak volna, a külső védővonalat észrevétlenül megmászták és behatoltak a külvárosokba.[116] A váratlan roham készületlenül érte a védőket; az ellenséget nem láthatták a várból és nem lőhették őket puskákkal és ágyukkal. Mikor a nap felkelt, mindenfelől támadásba lendült az ellenség. A meglepett és nagy túlerővel megrohant védősereg hanyatt-homlok rohant vissza a vár felé, a törökök szorosan utánuk. A várba keskeny töltés vezetett; a nagy zűrzavarban és sietségben sokan lesodródtak az útról, a mocsárba estek és vízbe fúltak. „E nagy csatában a férfiak oly hevesen harcoltak és viaskodtak, hogy a réseknél a holttestekből halmok emelkedtek".[117] A megrémült polgárság és a zsoldosok gyávább része a vár kapuját idő előtt bezárta és eltorlaszolta, s még a kintrekedt Varkocs kapitány parancsára sem nyitotta ki.[118] A kívülmaradt védők — élükön Varkocs György kapitánnyal — hősies küzdelem után mind egy szálig elestek. „Közülük egy sem adta meg magát mint fogoly, török kézbe — írja Szerémi György —, hanem egészen halálig harcoltak."[119] A kint rekedt magyar hajdúk és parasztok a mocsarakon át igyekeztek menekülni. „A sokaság, midőn végső kétségbeesésében elvesztette az életbe vetett reményét, a

[110] KOMÁROMY: i. m. H. K. 1889. 471. l.

[111] THURY: i. m. II. 248. l. Dselálzáde Musztafa: Az országok osztályai és az utak felsorolása.

[112] VERANCSICS: i. m. I. 248. l.

[113] VERANCSICS: i. m. II. 248—249. l. Excidium Albaeregalis.; ISTVÁNFFY: i. m. Bp. 1962. 194. l.; BUCHOLTZ: i. m. V. 198. l.

[114] VERANCSICS: i. m. I. 248—249. l.

[115] Uo. I. 250—252. l. A török roham Verancsics szerint szeptember 1-én volt.

[116] Uo. I. 250—252. l.

[117] THURY: i. m. II. 251. l. Dselálzáde Musztafa: Az országok osztályai és az utak felsorolása.; VERANCSICS: i. m. I. 250—252. l.

[118] VERANCSICS: i. m. I. 250—251. l.; THURY: i. m. II. 357. l. Szinán csausz: Az 1543. évi hadjárat története.

[119] SZERÉMI: i. m. 279. l.; VERANCSICS: i. m. I. 251. l.

mély vízzel teli árokba vetette magát, de a futásnak ez a neme is rút és szerencsétlen volt, mert legtöbben nem tudtak úszni, s nyomban elmerültek, mások meg, míg az iszapos mocsárral küszködtek és gázlót kerestek, a barbárok dárdáitól és nyilaitól pusztultak el".[120]

Ezután a törökök a belső város ellen is ágyúkat állítottak fel. Mikor éppen lőni akarták, a polgárság — bár az őrség még tovább is hajlandó lett volna folytatni a harcot — Orbán Tamás bíró által a várost felajánlotta a szultánnak.[121] Nem akarta, hogy a gazdag helység pusztulásnak és dúlásnak essék áldozatul. Ahmed pasa csapatai bebocsátást nyertek a városba, amelyet szeptember 4-én szálltak meg. A szultán a védősereget szabadon engedte, ellenben Ahmed pasa — Szulejmán távozása után — a polgárok közül számosat leöletett, a megmaradtakat rabságba hurcolta.[122]

Míg a reguláris török sereg Székesfehérvár ostromával volt elfoglalva, addig a tatárok, akiknek rendszeres ostromnál úgysem lehetett különösebb hasznukat venni, a Balaton környékén kegyetlenül pusztították a védtelen vidéket. Száhib-giráj fia, Emin szultán Pápa elfoglalására indult, honnan Ungnád János, a német hadak vezére megfutott. „Ungnat generális az főfő urakkal, kik azkort strázsaképen Pápán voltanak, éjjel féltökben Pápáról nagy hertelenséggel kimenének az sitkei högyre (Kiscell mellett — Sz. I.), minket nézvén, mint veszönk"[123] De Martonfalvay Imre, Török Bálintné hűséges íródeákja a fellármázott lakossággal és a csekély számú őrséggel „a rossz, toldozott, támogatott palánkot" mégis megvédte. A tatárok ezután a Kemenesalját dúlták fel.[124]

A Tornielli vezérlete alatt Győrnél, majd Komáromnál veszteglő táborból Zrínyi Miklós horvát bán, Báthori András főkapitány, Werbőczi Imre és mások csapataikkal a fosztogató tatárokat Somlyóvásárhely környékén körülfogták és heves csatában megfutamították. A szétzilálódott tatár had a rabszíjra fűzött foglyokat otthagyva részben beleveszett a mocsárba, másrészt kard által pusztult el.[125] A szétszóródott tatárok közül sokat a parasztok vertek agyon. A rabló ellenséget annyira megtépázták, hogy közülük csak kisebb csapatok tudtak visszaszállingózni a fehérvári török táborba.[126]

Esztergom eleste, majd Székesfehérvár ostroma az egész országban rettegést és kétségbeesést keltett. A rendek arra kérték a királyt, hogy jöjjön Magyarországba, szálljon szembe az ellenséggel és szabadítsa fel Fehérvárt az ostrom alól.[127] Fráter György élelmiszerszállítások által igyekezett a keleti országrészről elhárítani a török pusztítást. Őszintén felfedte Ferdinánd előtt azt a szerepet, melyet a törökkel szem-

[120] ISTVÁNFFY: i. m. Bp. 1962. 195. l.

[121] VERANCSICS: i. m. I. 251—252. l.

[122] Uo. I. 252. l. Excidium Albaeregalis sic habetur.; Ua. II. 297—307. l. Deditio Albae-Regalis (1543).; ISTVÁNFFY: i. m. Debrecen, 1867. 305—308. l.; THURY: i. m. II. 247—254. l. Dselálzáde Musztafa: Az országok osztályai és az utak felsorolása.; THURY: i. m. II. 350—360. l. Szinán csausz: Az 1543. évi hadjárat története.; DECSY SÁMUEL: Osmanographia. III. Bécs, 1789. 347—348. l.; HAMMER i. m. III. 258—259. l.; Bucholtz i. m. V. 198—199. l.; SZALAY: i. m. IV. Lipcse, 1854. 239. l.; KÁROLY JÁNOS: Fejér megye elpusztult helységei. A fejérm. és székesf. városi tört. és rég. egylet évkönyve, 1885. 5—6. l.; HÓMAN—SZEKFŰ: i. m. III. 46. l.

[123] MARTONFALVAY IMRE Emlékirata 146—147. l. Id. KATÓ: i. m. Győr, 1908. 37. l.

[124] VERANCSICS: i. m. I. 246. l.; TÓTH ENDRE: A pápai református egyház története. Pápa, 1941. 20. l.

[125] MARTONFALVAY IMRE: Emlékirata 153—154. l.

[126] ISTVÁNFFY: i. m. Debrecen, 1867. 309. l.; HAMMER: i. m. III. 260. l.; BUCHOLTZ: i. m. V. 199. l. l.; SZALAY: i. m. IV. Lipcse, 1854. 239—240. l.; SALAMON FERENC: i. m. Pest, 1865. 320—322. l.

[127] ORSZÁGOS LEVÉLTÁR, Bp. (a továbbiakban: O. L.), Nádasdy-család lt. A pozsonyi helytartóság Nádasdy Tamáshoz. Pozsony, 1543. júl. 28.; StA Ungarn, 1543. Fasc. 52. Pereghi Albert prépost Ferdinándhoz. 1543. aug. 31.

ben kénytelen vállalni. „Bennem ne kételkedjék Felséged — írja a királyhoz szeptember 6-án —, én a legjobb indulatot táplálom Felséged s a keresztény köztársaság iránt. Míg azonban az Isten Felséged ügyeinek jobb sikert nem ad, igyekezni fogok ezentúl is, ugyanazon eszélyességgel, miként eddig tettem, távoltartani az ellenséget, hogy ezen ország Isten irgalmából...megmentessék."[128]

A töröktől való félelem (metus Turcarum) annyira úrrá lett a lelkeken, hogy különféle rémhírek keltek szárnyra. Azt híresztelték, hogy a Fehérvár ostromától visszatérő szultán hidat veret a Dunán és Pestnél átkelve a folyamon, seregét Eger alá és innen a Tiszántúlra fogja vezetni. Fráter György is attól tartott, hogy a Buda alól visszatérő Szulejmán esetleg Várad, Temesvár vagy Erdély elfoglalására készül. Az ellenségtől való félelmükben a felvidéki nemesek a városokba igyekeztek beköltözni.[129] A kassaiak, eperjesiek attól tartottak, hogy a további török támadás ellenük fog irányulni.[130] A felvidéki urak arra kérték a királyt, hogy minél előbb erősítse meg Sáros várát, mert már Debrőt (Heves megye), Perényi Péter várát is odahagyta őrsége és Patakra tért vissza. Werner György királyi tanácsos értesülése szerint ugyanerre a lépésre készül Eger őrsége is, mihelyt tudomást szerez arról, hogy a szultán serege átkelt a Dunán.[131] Szulejmán azonban nem folytatta tovább a hadműveleteket, hanem hazatért Konstantinápolyba. Csak Rusztem nagyvezért hagyta jelentős haddal Budán, hogy Ferdinánd esetleges támadását elhárítsa.[132]

A török hadsereg rövid nyári hadjáratban már elfoglalta a keletdunántúli várakat, mire a Habsburg uralkodónak rendelkezésre álló csapatok megindultak Magyarországra. A szultán távozása után Ferdinánd legalább Esztergomot szerette volna visszavenni a töröktől. Ezért Fráter Györgyöt is felszólította, hogy vegyen részt a hadjáratban. A barát úgy vélte, hogy az ország most már több évig elkerüli Szulejmán szultán személyesen vezetett hadjáratát, pasáinak egyesített erőivel pedig majd csak megbirkóznak. Éppen ezért készséggel fogadta a király felszólítását, hogy vegyen részt Esztergom visszavételében.[133] Nagy buzgalommal látott hozzá a készületekhez, míg aztán követe hírül hozta, hogy nincs többé szükség segítségére, mivel a külföldi segélyhad — a rossz időjárásra, a korán beköszöntő hidegekre hivatkozva — szeptember végén ismét szétoszlott a nélkül, hogy az ország védelmére bármit is tett volna.[134]

Ferdinánd uralkodása idején a magyar rendek hangulata akkor vált általában kedvezőtlenné, ha a király nem biztosított elég haderőt a török támadások alkalmából. A táborban tartozkodó urak a legnagyobb bosszúsággal fogadták a külföldi

[128] StA Ungarn, 1543. Fasc. 52. Derecskei gyűlés, 1543. aug. 3.; KÁROLYI: i. m. T. T. 1879. 323—327. l. Werner György jelentése Ferdinándhoz a derecskei gyűlésről. Tokaj, 1543. aug. 3.; Uo. 322. l. Pesty F. jelentése Ferdinándhoz, ura, Fráter György megbízásából.; VERANCSICS: i. m. II. 86. l.; BETHLEN FARKAS: i. m. Tom. I. Liber III. 417. l.; BUCHOLTZ: i. m. V. 204. l.; SZALAY: i. m. IV. Lipcse, 1854. 243. l.; HORVÁTH MIHÁLY: i. m. Bp. 1882. 194. l.

[129] KÁROLYI: i. m. T. T. 1879. 330. l. Ferdinánd Fráter Györgyhöz. Prága, 1543. aug. 12.; StA Ungarn, 1543. Fasc. 52. Werner György Ferdinándhoz. Eperjes, 1543. aug. 10.; Uo. 1543. Fasc. 52. Werner György Ferdinándhoz. Sáros, 1543. aug. 28.; Uo. 1543. Fasc. 53. Werner György Ferdinándhoz. Sáros vára, 1543. szept. 25.

[130] StA Ungarn, 1543. Fasc. 52. Werner György Ferdinándhoz. Tokaj, 1543. aug. 3.; Uo. 1543. Fasc. 52. Werner György Ferdinándhoz. Eperjes, 1543. aug. 22.

[131] StA Ungarn, 1543. Fasc. 52. Werner György Ferdinándhoz. Regéc, 1543. szept. 16.

[132] KÁROLYI: i. m. T. T. 1879. 332—333. l. Fráter György Serédy Gáspárhoz. Nagyvárad, 1543. szept. 30.; HAMMER: i. m. III. 260. l.

[133] BUCHOLTZ: i. m. V. 203. l.

[134] KÁROLYI i. m. T. T. 1879. 331—332. l. Fráter György Serédy Gáspárhoz. Nagyvárad, 1543. szept. 27.; VERANCSICS: i. m. I. 252. l.; Ua. II. 87. l.; BUCHOLTZ: i. m. V. 199—201. l.; HORVÁTH MIHÁLY: i. m. Bp. 1882. 195—198. l.

segélyhad távozási szándékát, mert ezzel az ország felszabadítása a török iga alól ismét halasztást szenvedett. Arra kérték a királyt, hogy személyesen álljon a sereg élére és jelenléte által gátolja meg a sereg szétoszlását. Az urak hivatkoztak arra is, hogy Fráter György és hívei ismét más módon fognak gondoskodni fennmaradásukról, ha látják, hogy a király Magyarországot sorsára hagyja.[135] A rendeknek arra a következtetésre kellett jutniuk, hogy politikai számításukba hiba csúszott be: az általuk támogatott Habsburg király nem hozta meg a török ellen a várt méretű segítséget.[136] Többen annyira elvesztették bizalmukat Ferdinándban, hogy inkább a török adózóivá akartak lenni, mintsem hogy általa lassanként meghódoltassanak, vagy jobbágyaik áldozataivá váljanak. A jobbágyok ugyanis a török igérgetéseire nem egy helyen megtámadták földesuraikat és megkötözve átadták az ellenségnek.[137] Ferdinánd a magyar urak sürgető kérésére szeptember 19-én megjelent ugyan a táborban, de maga sem tudta maradásra bírni a cseh és morva rendeket.[138]

Az 1543. évi hadjárat azért tartott a vártnál rövidebb ideig, mert az ostromlott helyek egyike sem tartott ki a végsőkig. Ferdinánd pedig — bár erre vonatkozó igéreteiben nem volt hiány — meg sem kísérelte, hogy segítséget nyújtson a szorongatott védőknek.[139] Így a török aránylag csekély erőfeszítéssel kikerekíthette az 1541-ben szerzett területeket, melynek során birtokába jutott Valpó, Siklós, Pécs, Székesfehérvár, Tata és Esztergom.[140] Budavára körül most már a nyugati részen, a Duna jobbpartján átlagosan száz kilométer szélességű védelmi sávot szakított ki az ország testéből, s kötött össze az aldunai várakkal.[141] Ezzel végleg biztosította a maga számára a főváros birtokát. 1543-ban behódolt Szeged, s a titeli, bácsi, szabadkai és kalocsai várakkal együtt a Duna-Tiszaköz nagyobbik része is.[142] A további feladat a török részéről ennek a földsávnak a kiszélesítése volt észak és kelet felé.

A TÖRÖK TERÜLET KIBŐVÍTÉSE 1544-BEN

A Budavárát az aldunai várakkal összekötő török hódoltsági földsáv kiszélesítését 1544-ben Jahja-pasazáde Mehmed budai pasa és az alája rendelt szandzsákbégek folytatták tovább.[143] A támadások célja az elmúlt évi hadjárat eredményeinek biztosítása volt. Mihelyt kitavaszodott, Mehmed budai pasa magához rendelte Hasszán esztergomi, Ahmed székesfehérvári, Dervis szegedi, Kászim mohácsi és Murád pozsegai pasákat és ostrom alá vette Visegrádot. Addig ugyanis a dunai közlekedést nem tekintették biztonságosnak, amíg a már elfoglalt Buda, Vác és Esztergom közt

[135] HORVÁTH MIHÁLY: i. m. Bp. 1882. 196. l.

[136] Vö. RUZSÁS: i. m. 70. l.

[137] BUCHOLTZ: i. m. V. 203. Urk. B. 229. Id. SZENTKLÁRAY: i. m. Bp. 1885. 161. l.; HORVÁTH MIHÁLY: i. m. Bp. 1882. 196—197. l.

[138] StA Ungarn, 1543. Fasc. 53. Responsio Praelatorum et Baronum Regni Hungariae. Pozsony, 1543. okt. 2.

[139] KÁROLYI: i. m. T. T. 1879. 313. l. Ferdinánd Fráter Györgyhöz. Prága, 1543. jún. 24.; Uo. 316. l. Ferdinánd Fráter Györgyhöz. Prága, 1543. júl. 2.; Uo. 321. l. Pesty Ferencnek, Práter György megbízottjának jelentése a morva rendekhez.; VERANCSICS: i. m. I. 226. l.

[140] VERANCSICS: i. m. I. 252. l.; Ua. II. 86—87. l.; ISTVÁNFFY MIKLÓS: Historiarum de rebus Ungaricis. Köln, 1622. Liber XV. 160—168. l.; Türkische und ungarische Chronica. Nürnberg, 1663. 306. l.

[141] VERANCSICS: i. m. I. 227. l.

[142] REIZNER: i. m. 106—109. l.; CZIMER KÁROLY: A szegedi veszedelem. H. K. 1891. 253. l.; VERANCSICS: i. m. I. 240. l.; VELICS ANTAL—KAMMERER ERNŐ: Magyarországi török kincstári defterek. I. (1543—1635). Bp. 1886. 69—71. l.

[143] KÁLDY—NAGY: i. m. Bp. 1970. 66. l.

fekvő Visegrád nem volt hatalmukban. A vár parancsnoka, Amadé Péter, a szomszéd törököket, s különösen az élelmiszerszállítókat állandóan háborgatta.[144]

Mikor a török a visegrádi alsó várat bevette, az őrség a felső várba húzódott. Ennek ostroma hozzáférhetetlensége folytán nagy nehézséget okozott, de az ellenségnek mégis sikerült a Sóstorony felőli hegycsúcsra ágyúkat vontatni, honnét a felső várat is lőhette. Hiába kért Amadé Komáromból segítséget, Bécs magára hagyta a várat. A török az ostromlottakat meggátolta abban, hogy a Dunából vizet merítsenek. A szomjúságtól elkínzott védők szabad elvonulás fejében feladták a fellegvárat. A törökök azonban a kivonulás alkalmával az őrséget hitszegő módon felkoncolták, csak a várparancsnokot hagyták életben. Ezzel a török Komáromig, Győrig ura lett a Duna folyásának és vidékének.[145]

Mehmed pasa Visegrád elfoglalása után a váci püspök birtokában levő Nógrád alatt szállt meg, mire a gyáva zsoldosok a várat üresen hagyták és megszöktek.[146] A Dáncsi testvérek, Pál és Ambrus, úgy gondolták, hogy a török Nógrád elfoglalása után az ő váruknak, Hatvannak tart. Hatvan palánkvára fekvésénél fogva fontos katonai szerepet játszott. Portyázó őrsége biztosította a Pestről keletre haladó kereskedelmi és hadiutat, az Eger és Pest közötti területeket. A budai pasa közeledésének hírére Hatvan őrsége a várat felgyújtotta és Varkocs Tamáshoz Egerbe szökött. Egert Perényi Péter várnagya oly karban tartotta, hogy vívását meg sem kísérelték a pasák.[147] A palánkvár fontossága miatt a török szandszákszékhellyé tette Hatvant, ahol tekintélyes fegyveres erőt tartott.[148] A rabló ellenség elfoglalása után befészkelte magát Heves megyébe és a szélrózsa minden irányában portyázásokat hajtott végre.[149]

1544 nyarán az esztergomi török Kubán Ramadán és Nassuf vezetésével 400 főnyi janicsárral és 1500 lovassal rablásra indult. Éjnek idején rajtaütött Léván, de az álmából felvert Balassa Menyhért véresen visszaverte a támadókat. Balassa az övéivel és Thúri György ipolysági kapitánnyal utánuk eredt, de nyílt mezőben nem boldogultak a számbeli fölényben levő ellenséggel. A hátráló törököt Szalka mellett a Surány várában időző Nyáry Ferenc verte szét mintegy 500 főnyi könnyű lovasával. Makacs harc keletkezett és hosszú ideig kétséges volt, hogy kié lesz a győzelem. A harc tüzében érkezett meg Zolthay Lőrinc, az esztergomi érsek kapitánya. Végre a török lovasság odahagyta a janicsárokat és megszaladt. A mieink a török lovasságból több mint 500-at levágtak, s a janicsárokból is igen kevés tért vissza Esztergomba. A törökök zsákmánya s rabjai a mieink kezébe kerültek. Ez volt a nagyhírű szalkai viadal.[150]

Uláma boszniai pasa Horvátországban elfoglalta Velika várát és Erdődy Péter ősi birtokát, Monoszlót is. A vidék elnéptelenítése által előkészítette a további terjeszkedés útját. Az ellenséges seregek Malkocs hercegovinai béggel tovább dúlták a vidéket egészen a stájer határig. Mikor Zrínyi Miklós horvát bán értesült arról, hogy

[144] GERŐ: i. m. Bp. 1955. 134. l.

[145] ISTVÁNFFY: i. m. Debrecen, 1867. 311—312. l.; BETHLEN FARKAS: i. m. Tom. I. Liber III. 418. l.; HAMMER: i. m. III. 261—263. l.; BUCHOLTZ: i. m. V. 209. l.

[146] ISTVÁNFFY: i. m. Debrecen, 1867. 312. l.; HAMMER: i. m. III. 263. l.

[147] SZALAY: i. m. Lipcse, 1854. 241. l.

[148] ISTVÁNFFY: i. m. Debrecen, 1867. 312. l.; VELICS—KAMMERER: i. m. I. 129., 174., II. 235., 386. l.; PÁSZTOR JÓZSEF: Heves megye várai. Gyöngyös, 1933. 89. l.; FEKETE LAJOS: A hatvani szandzsák 1550. évi adóösszeírása. Jászberény. Jász Múzeum, 1968.

[149] SZEDERKÉNYI NÁNDOR: Heves vármegye története. II. Eger, 1890. 68. l.; PÁSZTOR: i. m. Gyöngyös, 1933. 89. l.

[150] TINÓDI SEBESTYÉN: A szalkai mezőn való viadal (1544).; ISTVÁNFFY: i. m. Debrecen, 1867. 314—315. l.; VERANCSICS: i. m. II. 87. l.; SZALAY: i. m. IV. Lipcse, 1854. 242. l.; BEÖTHY ZSOLT: Az első magyar politicai színmű és kora. Századok, 1876. 266. l.

a török Varasd vármegye Zagorjenak nevezett részét akarja feldúlni, erélyes előkészületeket tett annak megakadályozására. Saját csapatát Bildenstein kapitány stájer zsoldosaival egyesítette és 1545 május elején elébe vonult a törököknek. Az ellenséges előhadra váratlanul bukkant Szelnicze vára közelében. A török előcsapat vezére időnyerés céljából — amíg a derékhad megérkezik — fegyverszünetet kért. A mieink elfogadták a csalárd ajánlatot: az egyenlő számban kiválasztott jeles vitézek lándzsát törve párviadalra keltek.[151] A bajvívás során felbomlott Zrínyi serege és feszült figyelemmel kísérte a hadijátékot. Közben az erdőből előtűnt a török derékhad Uláma vezérlete alatt és rendezett sorokban a mieink felbomlott soraira rontott. A gyalogság hirtelen egérutat vett az erdők bokrai közt, a lovasok pedig, paripáikat zsákmányul hagyva az ellenségnek, szintén megfutottak. Zrínyi és Bildenstein is csak nagy üggyel-bajjal tudott a közeli Szelnicze várába menekülni.[152]

Ezek a kisebb-nagyobb csatározások — még ha eredményesek voltak is — nem tudták a török hódoltság folytonos terjedését megakadályozni. Buda olyan várhálózat középpontjává lett, melynek külső várövét a török kézre került Székesfehérvár, Tata, Esztergom, Visegrád, Nógrád és Hatvan alkották. Így tehát Budavár elvesztése után néhány évvel a hadszintér a Szerémségtől hirtelen a Mátrába és a Veszprém-Győr-Komárom-i vidékre tolódott át.[153] E hódítások következtében még jobban összeszűkült a Ferdinándtól kormányzott királyi Magyarország területe.

A Porta ezt a török hadak felvonulása szempontjából stratégiailag fontos területsávot a Kelet-Dunántúlon és a Duna-Tisza közén tervszerűen bővítette. Buda eleste után sürgős feladattá vált, hogy a végvárvonal kiépítésével és megerősítésével igyekezzenek gátat vetni a török terjeszkedésének.[154] A magyar rendek az 1543-i hadjárat után a pozsonyi tanácskozáson azt javasolták a királynak, hogy Esztergom és Jászberény közelében építtessen erődöket, erősíttesse meg a sági kolostort és helyeztesse jó karba Komárom, Visegrád, Győr, Tata, Pápa, Veszprém, Sziget stb. várakat. De megerősítésre szorult a szlavóniai védelem is. A tanácskozáson arra is felhívták Ferdinánd figyelmét, hogy az egri várat vegye saját kezébe, s tegye az egyik magyar főkapitány székhelyévé, aki Nógrád, Buják és Surány várakról is gondoskodni tartozik. Mindezeknek a váraknak őrséggel való ellátására 3—4000 lovasra és 8—9000 gyalogosra volna szükség.[155]

A hódoltsági területnek Visegrád, Nógrád és Hatvan vidékével történt kibővülése olyan helyzetet teremtett, mellyel a tiszántúli részeknek és számot kellett vetniük. A Temes-vidéki, valamint a Körös-menti vármegyék kedvezőtlen helyzetbe kerültek, mióta a Duna-Tisza köze török hódoltsággá lett. Kelet felől Erdély, nyugatról a török hódoltság szorította őket, úgy hogy alig maradtak közvetlen területi össze-

[151] A személyes viadalokra lásd: TAKÁTS SÁNDOR: A török-magyar bajviadalok. Bp. 1913. 12. l.

[152] ISTVÁNFFY: i. m. Debrecen, 1867. 313—314. l.; SZALAY: i. m. IV. Lipcse, 1854. 242. l.; SALAMON: i. m. Pest, 1865. 322—325. l.; MARGALITS: i. m. II. Bp. 1902. 314. l.

[153] SALAMON FERENC: Magyarország a török hódítás korában. Második kiadás. Bp. 1886. 95—96. l. A török 1546-ban már 15 szandzsákot rendezett be Magyarországon: Buda, Esztergom, Fehérvár, Siklós, Pécs, Simontornya, Szekszárd, Veszprém, Mohács, Szeged, Hatvan, Nógrád, Pozsega, Szerém és Szendrő székhelyekkel. Vö. DEMKÓ: i. m. H. K. 1916. 328—329. l. A királyi Magyarország területén az adózó 53 442 portának több mint 10%-a (5499) már 1549/50-ben a törököknek is adózott, a királynak pedig csak a rendes adótétel felét fizette. Vö. ACSÁDY: Magyarország három részre oszlásának története. Bp. 1897. 257. l.

[154] StA Ungarn, 1543. Fasc. 53. Articuli Conventus Novi Zoliensis de anno 1543.; Uo. 1544. Fasc. 54. Ferdinánd a magyar rendekhez. 1544. jan. 25.

[155] FRAKNÓI VILMOS: A magyar országgyűlések története. II. Bp. 1874. 132—133. l.; Magyar Országgyűlési Emlékek (a továbbiakban: M. O. E.) Bp. 1875. 525—529. l.; SINKOVICS ISTVÁN: A török elleni védelem fő kérdései. H. K. 1966. 4. sz. 775—776. l.

függésben a Ferdinánd birtokában levő országrészekkel. Így a török ellen a király támogatására alig számíthattak. Ezeknek a vármegyéknek a rendei meggyőződhettek arról, hogy a török rabságot ki nem kerülik, ha területük védelméről önmaguk nem gondoskodnak.

A tiszántúli megyék nemessége 1541—1544 között Fráter György kezdeményezésére több részgyűlésen foglalkozott azzal a kérdéssel, hogy érdekeinek megvédését az Erdélyhez, vagy a királyi Magyarországhoz való csatlakozással érheti-e el.[156] Az 1544. július 6-án Sajószentpéteren tartott gyűlés tanácskozásának tárgyát a török veszély elhárítása képezte. A Tiszán inneni rendek felkérték a királyt, hogy a szükséges védelmi intézkedéseket tegye meg. Így többek között azt kívánták, hogy az egri püspökség valamennyi jövedelmét használják fel Egernek, a „Felvidék kulcsá"-nak megerősítésére.[157] A rendek kendőzetlenül kimondták, hogy Ferdinándnak csak Ausztria, Stájerország, Morvaország és az örökös tartományok határainak erősítésére van gondja, de elhanyagolja a magyarországi végeket.[158]

Ugyanakkor felismerték, hogy a török hódítást a Tiszántúlon az adott viszonyok között csak úgy kerülhetik ki, ha Erdélyhez csatlakoznak. Az 1544 augusztus elején tartott tordai országgyűlés törvényalkotásaiban mint az erdélyiekkel egyenrangú tényezők valóban a tiszántúli megyék küldöttei is részt vettek, s ettől fogva azonos érdekeik és egymásra utaltságuk alapján összeforrtak Erdély politikai életével.[159] Fráter György nem várta be, míg Ferdinánd a Sajószentpéterre összejött rendek kérelmére a Tisza-melléki országrész védelmére főkapitányt és haderőt küld. Az általa képviselt védelmi politika adófizetéssel kísérelte meg a tiszántúli és erdélyi részek török kézre jutását megakadályozni. A barát 1544 második felében Debrecenben gyűlést tartott, hol indítványára több tiszántúli vármegye megszavazta a török adót.[160]

AZ 1547. ÉVI BÉKE

Ferdinánd király Szulejmán szultán 1543-i hadjárata óta ismételten megcsillogtatta a német birodalom legmesszebbmenő támogatását a török hódító törekvések megakadályozására.[161] 1544 elején nemcsak a cseh-morva rendek ajánlották meg a kért haderőt és pénzsegélyt, hanem maga V. Károly császár is határozottan megígérte a magyarországi rendekhez intézett levelében, hogy a következő év tavaszán saját és a német birodalom haderejét személyesen vezeti Magyarország felszabadítására.[162] Ferdinánd ismét elérkezettnek vélte az időpontot, hogy fegyveres támadással visszafoglalja Budát és ezzel uralma alatt egyesítse az országot.

A császár 1544. szeptember 18-án Crespyben békét kötött I. Ferenc francia királlyal. A franciák visszaadták Piemontot és lemondtak Milánóról s a burgund tartományokra vonatkozó igényeikről. A crespyi békekötés végett vetett a császár és a

[156] FRAKNÓI VILMOS: A magyar országgyűlések története. II. Bp. 1875. 120—136. l.

[157] Uo. II. 148—149. l.; M. O. E. II. 602—605. l.; SZALAY: i. m. IV. Lipcse, 1854. 242. l.

[158] KÁROLYI: i. m. T. T. 1878. 544. l. Fráter György Ferdinándhoz. Nagyvárad, 1543. febr. 14.; StA Ungarn, 1543. Fasc. 50. Werner György kamarai tanácsos Ferdinándhoz. 1543. jan. 29.

[159] StA Ungarn, 1544. Fasc. 54. Werner György Ferdinándhoz. 1544. jan. 15.; E. O. E. I. 122. l.; SZILÁGYI: i. m. Századok, 1876. 39. l.; LUKINICH: Erdély területi változásai a török hódítás korában 1541—1711. Bp. 1918. 49—50. l.

[160] SZALAY: i. m. IV. Lipcse, 1854. 248. l.; FRAKNÓI: A magyar országgyűlések története. II. Bp. 1874. 149—150. l.

[161] M. O. E. II. 477. s köv. l.; PRAY GYÖRGY: Epistulae procerum regni Hungariae 1490—1711. II. Pozsony, 1806. 127. l. V. Károly császár a magyar országtanácshoz. 1543. ápr. 10.

[162] StA Ungarn, 1544. Fasc. 54. Propositiones Sacrae Regiae Maiestatis in Conventu Posoniensi faciendae.; M. O. E. II. 551. l.; BUCHOLTZ: i. m. V. 211. l.

francia király között a háborúnak, sőt I. Ferenc azt is megígérte, hogy kész a császárt 12 000 főnyi válogatott haddal segíteni, ha a török ellen hadjáratot indít. A béke szabad kezet adott V. Károlynak a protestánsok elleni fellépéshez is. Jelentős birodalmi haderő szabadult fel, amellyel már sikeres hadjáratot lehetett volna indítani. Ennek folytán V. Károly császár megfelelő segélyt tudott volna küldeni Ferdinándnak.[163] Minden jel arra mutatott, hogy ekkor a császár komolyan gondolt egy török elleni hadjáratra. 1545 elején Wormsba birodalmi gyűlést hirdetett azzal a szándékkal, hogy a birodalom vallási ügyeinek elintézését még egy időre elhalassza és rábírja a rendeket a hadjárat támogatására.

A Habsburgok által folyton ígért nagy hadjárat azonban csak hitegetés maradt. Mióta a németek azt tapasztalták, hogy a török Buda birtokában sem veszélyesebb rájuk nézve, mint annak előtte, nagyobb hadjáratot a német birodalom 1542 után nem indított a török ellen. V. Károly sem a francia királlyal létrejött békét nem tartotta oly szilárdnak, sem a németországi viszonyokat oly megnyugtatóknak, hogy egy nagy hadjárat megindítására kötelezettséget vállaljon.[164] Ennek megfelelően a magyar országgyűlésre küldött követének, Weltwichnek olyan utasítást adott, hogy óvakodjék határozott ígéretet tenni a hadjáratra vonatkozóan. Mire a magyar országgyűlés 1545 február elején Nagyszombatban megnyílt, a körülmények a török elleni hadjáratra nézve éppen nem kedvező helyzetet teremtettek a német birodalomban. III. Pál pápa — V. Károly ösztönzésére — 1545. március 15-re zsinatot hívott össze Tridentbe. A zsinat összehívását a protestáns fejedelmek egyenesen hadüzenetnek tekintették. Újra kitört a „vallásháború", s V. Károly császár és Ferdinánd minden erejüket oda összpontosították.

A császárnak sikerült a protestáns fejedelmek egy részét pártjára állítani, így többek között Szász Móricot is, aki viszályba keveredett a szász fejedelmi család másik ágával.[165] A török elleni hadjáratra többé senki sem gondolt; a német fejedelmek a birodalom vallási küzdelmeire irányították figyelmüket. A németországi „vallásháború" miatt V. Károly és Ferdinánd politikájában a török háború ügye egyre inkább háttérbe szorult.[166] A császár azt tanácsolta Ferdinándnak, hogy igyekezzék a törökkel békét kötni. Ferdinánd 1545 első napjaiban Adurno Jeromos egri prépostot és Malvezzit küldte a Portára azzal a titkos megbízással, hogy a szultánt adófizetés igérete által is békeajánlatának elfogadására bírják.[167] Addig, míg Adurno követségét befejezi, Fels Lénárd mint Ferdinánd magyarországi főkapitánya, s a budai pasa fegyverszünetre léptek egymással.[168] Talán a meghódított ország átszervezésére, majd a perzsa háborúkra való készülődés miatt a szultán is hajlandónak mutatkozott a békére.[169] Így a sokáig húzódó békealkudozásból először másfél évi fegyverszünet, 1547 végén pedig öt éves béke született.[170] V. Károly császár schmal-

[163] HORVÁTH MIHÁLY: i. m. Bp. 1882. 207. l.; LUKINICH IMRE: Erdély területi változásai a török hódítás korában. Bp. 1918. 50. l.

[164] StA Ungarn, 1544. Fasc. 54. Propositiones Sacrae Regiae Maiestatis in Conventu Posoniensi faciendae.; Uo. Ungarn, 1544. Fasc. 54. V. Károly császár a magyar rendekhez.; SZALAY: i. m. IV. Lipcse, 1854. 247. l. HORVÁTH MIHÁLY: i. m. Bp. 1882. 210—212. l.

[165] ISTVÁNFFY: i. m. Debrecen, 1867. 317—319. l.; SZALAY: i. m. IV. Lipcse, 1854. 250—251. l.; KÁROLYI ÁRPÁD: Magyar huszárok a schmalkaldeni háborúban. Századok, 1877. 642—643. l.; HAJNAL ISTVÁN: Az újkor története. Bp. é. n. 189—190. l.

[166] KÁROLYI: i. m. T. T. 1879. 481—483. l. V. Károly császár Fráter Györgyhöz. 1547. június.

[167] ÓVÁRY: i. m. II. 88. l. Morosini Domokos velencei követ jelentése. Prága, 1545. febr. 22.

[168] SZALAY: i. m. IV. Lipcse, 1854. 247. l.

[169] KÁLDY—NAGY: i. m. Bp. 1970. 66. l.

[170] TÖRÖK PÁL: I. Ferdinánd konstantinápolyi béketárgyalásai 1527—1547. Bp. 1930. 94. s köv. l.; GAGYI JENŐ: Az 1546. évi fegyverszünetre és a gyöngyösi tárgyalásokra vonatkozó adatok. H. K. 1911. 277—319. l.

kaldeni ellenfelei a Porta támogatását is megnyerték, mire a török ismét mozgolódni kezdett Magyarországon. A budai pasa 1546 nyarán — a fegyverszünet ellenére — állandóan csipdeste a királyi Magyarország területét.[171] A szultán azonban nem akarta a fegyverszünetet felmondani.[172]

Az 1547-i békeszerződés öt évre (1547. júniustól 1552. júniusig) kimondja a békeállapotot Ferdinánd és V. Károly, valamint Szulejmán országai között. A magyar király elismeri a török magyarországi hódításait és csonka országáért évi 30 000 arany adót köteles „ajándék" címén a töröknek fizetni.[173] Az 1547. évi béke jogi alapokra fektette az államterület három részre szakadását és törvényesen is szentesítette azokat a változásokat, amelyek Budavár eleste óta végbementek. János Zsigmondnak juttatta Erdélyt, Kassát, a Tiszántúl legtöbb vármegyéjét s a Temesközt. A töröknek maradt a budai vilajet, Ferdinándnak jutottak a fennmaradó vármegyék, Szlavónia és Horvátország egy tengermelléki darabja. A küzdő felek beletörődtek abba a ténybe, hogy fegyverrel nem tudják egymást kiszorítani az országból. Ferdinánd ország-világ előtt leleplezte magát, hogy nincs ereje a török kiűzésére Magyarországról. Megosztoztak tehát az országon és szerződésben elismerték egymást azoknak a területeknek jogszerű tulajdonosainak, melyek tényleg a birtokukban voltak.[174] Ebben nemcsak annak beismerése szerepelt, hogy a királyi Magyarország katonai ereje semmiféle hadi vállalatra nem alkalmas, hanem az a szomorú valóság is, hogy a Habsburg-világbirodalomnak nincs módjában Ferdinánd megsegítése.[175]

A három részre szakított ország közepén — a fővárossal együtt — a török rendezkedett be, a két megmaradt országrész pedig adófizetőjévé vált a szultánnak. Öt éven keresztül (1547—1551) viszonylag csendesebb korszak köszöntött a megmaradt országrészre, legalábbis nagy hadjáratokra, hódításokra nem került sor. Így hát Buda elvesztése, valamint a töröknek dunántúli terjeszkedése miatt támadt rémület egy időre elcsitult. Bécsben diplomáciai sikernek könyvelték el a béke megkötését és a védekezés egyik formáját látták benne; a török a békeidő alatt nem foglalja el az országot! Megáll Magyarországon és nem fenyegeti a többi Habsburg-tartományt. A háború mindig kockázattal jár, mert az ellenség roppant haderőt tud kiállítani. Ezért — úgy gondolták a bécsi körök — mindent inkább, mint a háborút a török ellen! A magyarországi népek azonban a béke idején is érezték a török nyomását, s azt, hogy az ország jelentős területe török fennhatóság alatt senyved.[176] Bécs számára Magyarország csak előtér volt és a török pusztítását a kívülálló szemével szemlélhette; Magyarország népeinek azonban mindez a húsába vágott.[177] Hazánk életérdeke a török mielőbbi megállítása és a török uralom alatti területek felszabadítása

[171] TAKÁTS SÁNDOR: Régi magyar kapitányok és generálisok. Bp. 1922. 129—130. l. Déli bég 300 török lovassal Győrig portyázott. Amikor a rabokkal és zsákmánnyal hazafelé tartott, a győri lovasok utánuk száguldottak, s 1546. augusztus 10-én a meglepett török lovasok nagyrészét levágták vagy elfogták.

[172] ACSÁDY IGNÁC: Magyarország három részre oszlásának története. Bp. 1897. 246—248. l.

[173] HAMMER: i. m. III. 201. s köv. l. A szerződés latin szövege: Brüsseli okmt. II. 142—148. l.

[174] ACSÁDY: Magyarország három részre oszlásának története. Bp. 1897. 251—252. l.

[175] LUKINICH: A három részre szakított ország. Magyar Művelődéstörténet. III. A kereszténység védőbástyája. Bp. é. n. 36—37. l.

[176] SALAMON: Az első Zrínyiek. Pest, 1865. 469. l.; MARGALITS: i. m. II. Bp. 1902. 317—318. l.; SINKOVICS: i. m. H. K. 1966. 4. sz. 787. l.; StA Turcica 5. 1540—44. Consultatio de Bello cum Turcis gerendo.

[177] A magyar urak elégedetlenségére lásd: HORVÁTH MIHÁLY: Magyarország történelme. IV. Pest, 1871. 205—211. l.; M. O. E. III. 131—132. l.

volt. A magyar urak Ferdinánd pártján is ellenségei voltak a békekötésnek, a status quo alapján a törökkel kötendő egyezségnek.

A Habsburg birodalmi események, melyek folytán bizonyossá vált, hogy Magyarország hosszú évekig nem reménykedhetik felszabadulásában, Fráter György politikájában is jelentős fordulatot eredményeztek.[178] Az adott viszonyok közt sokak előtt eredményesebbnek tűnt a barát által képviselt védelmi politika, mely adófizetéssel próbálta meg a tiszántúli és erdélyi részek török kézre jutását megakadályozni, mint Ferdinánd politikája, amely — Magyarország tényleges érdekeivel nem számolva — a német császárság zűrzavaros és bizonytalan viszonyaihoz alkalmazkodott.[179] Fráter György azt tekintette feladatának, hogy Ferdinánd joghatóságát a tiszántúli részekben megszüntesse, vagy legalább a lehetőségig korlátozza és e terület megyéit az erdélyi törvényhozás hatáskörébe vonja. Az 1545. június 7-re Debrecenben összehívott részgyűlésen formálisan nem szakítottak ugyan Ferdinánddal, de a szultánnak fizetendő adó ügyében megújították előbbi határozatukat.[180]

V. Károly császár az Elba-parti Mühlberg mellett 1547. április 24-én legyőzte János Frigyes szász választót és megtörte az egység nélkül harcoló schmalkaldeni szövetség erejét.[181] A mühlbergi csata után Magyarország rendei megint alkalmasnak találták az időpontot a perzsa háborúba bonyolódott török kiverésére.[182] A magyar országtanács 1547. augusztus 4-én kelt előterjesztésében kifejtette: az eddigi hosszabb fegyverszünetek mindig nagy kárára voltak az országnak, mert a török a béke ürügyén lassanként annál könnyebben ejtette hatalmába az országot. Ha most a császár egész erejével rátámadna a török birodalomra, ki lehetne verni őket, de ha öt évi békés időt nyer az ellenség a berendezkedésre, akkor soha meg nem szabadulhatunk tőle. Az országtanács arra kérte tehát a Habsburgokat, hogy ne erősítsék meg a minden háborúnál károsabb békét, hanem egyesült erővel támadják meg a perzsa háborúval különben is lekötött törököt.[183]

Ugyanez volt a nagyszombati gyűlésen az ország rendeinek a kívánsága is, akik követséget küldtek Augsburgba a birodalmi gyűlést tartó V. Károly császárhoz és Ferdinánd királyhoz.[184] „Ezen sújtott ország minden reménye egyedül benned van" — mondotta Pethő János a császárnak.[185] Fráter György a maga részéről szintén támogatta a magyar rendek kívánságát. A császárhoz intézett levelében kijelentette, hogy a békéből Magyarország végromlása fog bekövetkezni.[186] Jellemzőnek tekinthetjük, amit a császár és Ferdinánd a magyar és az erdélyi követeknek válaszoltak:

[178] HORVÁTH MIHÁLY: Fráter György. Bp. 1882. 218. l.

[179] LUKINICH: Erdély területi változásai. Bp. 1918. 51—52. l.

[180] M. O. E. II. 599—600. l.; HORVÁTH MIHÁLY: i. m. Bp. 1882. 220., 223—227. l.; LUKINICH: i. m. Bp. 1918. 52—53. l.

[181] KÁROLYI; i. m. T. T. 1879. 469—472. l. A lundi érsek, illetőleg konstanczi püspök Fráter Györgyhöz. Rheinau, 1547. május 17.; FISCHER, H. A. L.: Európa története. I. Bp. é. n. 494—496. l.

[182] KÁROLYI: i. m. T. T. 1879. 475. l. Bentivoglio kanonok Fráter Györgyhöz. 1547. május. 23.

[183] StA Ungarn, 1544. Fasc. 54. Locumtenens et Consiliarius Sacrae Rom. et Regiae Maiestatis Posonii congregati. Pozsony, 1547. aug. 4.; BUCHOLTZ: i. m. VII. 235—236. l.; FRAKNÓI: A magyar országgyűlések története. III. Bp. 1875. 28—29. l.: HORVÁTH MIHÁLY: i. m. Bp. 1882. 241. l.; GAGYI: i. m. H. K. 1911. 279. l.

[184] StA Ungarn, 1544. Fasc. 54. Praelati, Barones et Regnicolae fideles et subditi Sacrae Regiae Maisetatis, nunc Posonii congregati. Pozsony, 1547. nov. 6.; Uo. Ungarn, 1548. Fasc. 55. Ad Sacratissimam Caesaream Maiestatem Statuum ac Ordinum Regni Hungariae supplicatio. 1548. febr. 27.; VERANCSICS: i. m. VI. Pest, 1860. 295. l. Verancsics Antal Lazsota Szaniszlóhoz. Krakkó, 1548. febr. 14.

[185] ISTVÁNFFY: i. m. Debrecen, 1867. 320. l.

[186] StA Ungarn, 1548. Fasc. 55. Legatio a Regina Isabella vidua et Fratre Georgio Episcopo Waradiensi.

a békét a törökkel már megerősítették, s egy keresztény fejedelem lelkiismeretéve sem férhet össze adott szavának megszegése![187]

Buda eleste után a magyar rendek már 1547-ben rádöbbentek arra, hogy a német római birodalom gyenge, tehetetlen; a német segítség elégtelen a török kiverésére és a három részre szakadt Magyarország egyesítésére.[188] Ferdinánd király szigorúan ragaszkodott a béke megtartásához, bár ebből Magyarországnak csak kára származott. A rabló kalandozások, portyák ez alatt sem szüneteltek, s a török — visszatorlástól nem tartva — tűzzel-vassal pusztította a határszéleket, elűzte, rabságba hurcolta vagy kardélre hányta a védtelen lakosságot.[189]

Mind Bécsben, mind pedig Konstantinápolyban a békét igen komolyan vették. A Habsburg király a magyar végváriaknak is tiltotta, hogy megszegjék a fegyverszünetet.[190] Attól tartott ugyanis, hogy a török a végváriakat állítja majd bűnbakoknak és felmondja a békeállapotot. A magyar a törököt hibáztatta és viszont. „Soha penig egyfelől is effféle panaszlások meg nem szünnek, még az végekből efféle kóborló, ragadozó magyarokat ki nem tisztítjátok, mert hogyha minden dolgokat előszámlálunk, nemcsak levelet, de ugyan könnyünket írhatnánk".[191] De bármennyire is a békét kereste Bécs a törökkel, a végbeliek nem egyszer túltették magukat az udvar tilalmain, és igyekeztek megsemmisíteni az ellenség pusztító támadásainak tűzfészkeit. A végbeliek nem tűrhették sokáig, hogy családi tűzhelyük és javaik védtelenül maradjanak; a legszigorúbb tilalom ellenére is kitörtek a várból és keményen „rákökleltek" a törökre.[192]

Hiába kérés, fenyegetés, büntetés, a bécsi udvar a végbelieket a törökharctól nem tudta visszatartani. „Bizonnyal én ezzel a veszprémi törökkel és hitván békkel soha frigyet nem tarthatok — írja Takaró Mihály tihanyi kapitány Nádasdy Tamáshoz —, mert hiszem az hatalmas Úristent, ennek én árthatok... Ha őneki király őfelsége háza alá szabad ságódni, legyen énnekem is az ő házok alá szabad ságódanom."[193] A végbeliek ott ártottak a töröknek, ahol tudtak; a várakból mind gyakrabban kikicsaptak, s portyázásaikkal, rajtaütéseikkel állandóan nyugtalanították, csipdesték az ellenséget.[194]

[187] KÁROLYI: i. m. T. T. 1879. 488—489. l. V. Károly császár Fráter Györgyhöz. Augsburg, 1548. márc. 13.; E. O. E. I. 208. l. és Okmányok és végzések XIII. sz.

[188] RUZSÁS LAJOS szerint a Buda eleste és Szigetvár bukása (1566) közt eltelt negyedszázad alatt döbbentek rá e felismerésre. Vö. A nyugati közvélemény és Magyarország harca a török ellen. Tanulmányok a Dél-Dunántúl történetéből. Bp. 1970. 70. l.

[189] HADTÖRTÉNELMI LEVÉLTÁR, Bp. (a továbbiakban: H. L.), Törökkori iratok, 1548. Nr. 52. Ferdinánd Rustan pasához.; Uo. 1548. Nr. 53. Ferdinánd Malvezzihez. 1548. jan. 23.; Uo. 1548. szept. 8. Ferdinánd Malvezzihez.; Uo. 1548. Nr. 74. Ferdinánd Kászon pasához. 1548. nov. 3.; Uo. 1548. Nr. 73. Extractus ex Literis Valentini Magyar. Somogy, 1548. okt. 29.; Uo. 1549. Nr. 80. Ferdinánd Tarnóczy Andráshoz, a naszádosok főkapitányához. 1549. aug. 25.; StA Ungarn, 1551. Fasc. 61. Negotium Oppidi Petherwasar.

[190] StA Ungarn, 1548. Fasc. 55. Ferdinánd a magyar rendekhez. Augsburg, 1548. jún. 12.

[191] TAKÁTS SÁNDOR—ECKHART FERENC—SZEKFŰ GYULA: A budai pasák magyar nyelvű levelezése. Bp. 1915. 91. l.

[192] KOMÁROMY ANDRÁS: Kerecsényi László levelei Nádasdy Tamáshoz. T. T. 1906. 103—104. l.

[193] T. T. 1907. 402. l. Id. BENDA KÁLMÁN: A magyar nemzeti hivatástudat története (a XV—XVII. században). Bp. 1937. 41. l.

[194] H. L. Törökkori iratok, 1548. Nr. 73. Extractus ex Literis Dobo de Ruszka. Eger, 1548. okt. 8. „...mint a bárányoknak a farkasok közt kell lakniuk és még mukkani sem szabad..."

Imre Szántó

KAMPF UM DIE EXPANSION DER TÜRKEN IN UNGARN AUFZUHALTEN 1541—1547

Als Sultan Suleiman nach der Okkupation der Feste Ofen (1541) aus dem östlichen Teil Ungarns in dem Pufferpunkt der Interessen des Deutsch-Römischen Kaisertums und der türkischen Macht einen „selbständigen" Staat zustande brachte, gelang Georg der Mönch vor die schwierige Aufgabe, um die Lebensbedingungen des neuen Staates, Siebenbürgens, zu erschaffen. Der Mönch, nachdem er sich in den Türken enttäuscht hatte, näherte sich den Habsburgern an. Im Gyaluer Abkommen, am 29. Dezember 1541 schloss er einen Vertrag mit Ferdinand I. zur Übergabe Siebenbürgens. Seitdem war seine Politik von doppelter Richtung; einerseits hätte er die Territorialeinheit des Landes zustande bringen können, andererseits richtete er doch seine Aufmerksamkeit auf die Sicherung und Ausbauung der Grenzen der östlichen Gebiete, die ihm anvertraut wurden.

Nach der Okkupation der Feste Ofen gelangte die Türkengefahr in den Vordergrung der deutschen Reichspolitik. Ferdinand organisierte zur Zurückeroberung der Hauptstadt eine starke Armee, die sich im Sommer 1542 unter der Führung Joachims von Brandenburg nach Ungarn auf den Weg machte. Die öffentliche Meinung knüpfte an diese Operation grosse Hoffnungen. Die zur Kriegsführung geeignete Zeit ist jedoch mehr und mehr verlorengegangen. Wegen des Ausbleibens der Löhnung waren die Soldaten ungeduldig, ihre Reihen wurden durch Seuchen dezimiert. Ende September nahm die Armee nicht Ofen unter Angriff, sondern Pest, das sie eine Woche lang erfolglos belagerte, dann zog sie sich am 6. Oktober — infolge der Pleite des materiellen und finanziellen Versorgungssystems — als geschlagenes Heer zurück.

Das schmächliche Fiasko des deutschen Reichsheeres rief im Lande eine Unzufriedenheit hervor. Das schändliche Fiasko vereitelte die Durchführung des Grosswardeiner und Gyaluer Abkommens, die territoriale Einigung des Landes. Georg der Mönch betrachtete die Ausbauung und Organisierung Ostungarns als seine dringendste Aufgabe, um der Gefahr der türkischen Okkupation in solcher Weise ausweichen zu können.

Der Versuch der kaiserlichen Armee zur Zurückeroberung Ofens forderte gerade den neueren Angriff Suleimans heraus. Das Ziel des Feldzugs des Suleiman war, um, zwecks Sicherung Ofens und des Gebietes zwischen der Donau und Theiss, mehrere Festungen und Städte an der Drau und in Transdanubien einzunehmen. Es fielen Valpo, Siklos, Fünfkirchen, Gran, Totis und Stuhlwiessenburg. Ferdinand machte sogar keinen Versuch, den bedrängten Verteidigern Hilfe zu leisten. So konnte die Türken mit verhältnismässig geringer Kraftanstrengung die im Jahre 1541 erworbenen Gebiete ausrunden. Um die Feste Ofen, im westlichen Teil, am rechten Ufer der Donau rissen sie jetzt schon eine im Durchschnitt hundert Kilometer breite Zone aus dem Gebiet des Landes heraus.

Die Ausbreitung der Zone des türkischen Eroberungsgebietes, welche die Feste Ofen mit den Festungen an der unteren Donau verband, wurde im Jahre 1544 vom Ofner Pascha und von den subordinierten Sandschakbeys weitergeführt. Der türkische Keil wurde zum Brückenkopf ausgebreitet, und Ofen wurde der Mittelpunkt eines Festungsnetzes, dessen äussere Festungszone Stuhlweissenburg, Totis, Gran, Visegrad, Neograd und Hatvan, die den Türken in die Hände gerieten, bildeten. Folglich wurde der Kriegschauplatz, einige Jahre nach dem Verlust Ofens, vom Sirmium (ung.: Szerémség) plötzlich in das Matra-Gebirge und auf das Veszprim-Raab-Komorner Gebiet überschoben. Die Pforte weiterte diese Gebietszone, die von dem Gesichtspunkte des Umzuges der türkischen Armee strategisch wichtig war, planmässig aus. Die Ausdehnung der Eroberungsgebiete erschuf eine Lage, mit der auch die Teile östlich der Theiss Rechnung tragen mussten. Sie erkannten, dass sie die türkische Okkupation nur dann vermeiden können, wenn sie Siebenbürgen anschliessen.

Wegen der Religionskämpfe in Deutschland geriet die Sache des türkischen Krieges in der Politik Kaisers Karl V. und Königs Ferdinand immer mehr in den Hintergrund. Der Sultan zeigte sich zum Frieden erbötig, weil er sich im Osten gegen die Perser einen Krieg zu entfesseln bereitete. So ist aus den sich in die Länge gezogenen Friedensunterhaltungen zuerst ein anderthalb Jahre langer Waffenstillstand und, am Ende des Jahres 1547, ein fünf Jahre langer Frieden zwischen den Ländern Ferdinands und Karls V., beziehungsweise Suleimans zustande gekommen. Der ungarische König akzeptierte die türkischen Eroberungen und für sein Rumpfland zahlte er den Türken jährlich 30 000 Dukaten Steuer als „Geschenk".

Der Frieden von 1547 legte die Spaltung des Staatsgebietes auf legitime Gründe und sankzionierte gesätzmässig die Veränderungen, die sich seit dem Fall der Feste Ofen vollzogen hatten. Die kämpfenden Parteien ergaben sich der Tatsache, dass sie unfähig sind, einander aus dem Lande mit Waffen hinauszudringen. Die Ereignisse im Habsburgerreich, infolge derer sich erwies, dass Ungarn auf seine Befreiung viele Jahre hindurch nicht hoffen kann, hatten auch in der Politik Georgs des Mönches eine bedeutende Wendung zur Folge. Unter den gegebenen Verhälnissen erschien die von dem Mönch vertretene Verteidigungspolitik, die durch Steuerzahlung verhindern versuchte, dass Siebenbürgen und die Gebiete östlich der Theiss in die Hände der Türken geraten, vor vielen mehr erfolgreich als die Politik Ferdinands, die — mit den tatäschlichen Interessen Ungarns nicht rechnend — sich an die chaotischen und unsicheren Verhältnisse des Deutschen Kaisertums anpasste.

Fünf Jahre hindurch (1547—1551) trat eine relativ ruhigere Periode in dem übriggebliebenen Landesteil ein, es kam wenigstens nicht zu grossen Feldzügen, Eroberungen. Die Völker Ungarns fühlen jedoch zur Zeit des Friedens den Druck der Türken, und auch die Tatsache, dass ein beträchtlicher Teil des Landes unter türkischer Oberhoheit siecht. Die räuberischen Abenteuer und Streifzüge hielten nämlich auch während dieser Zeit nicht inne.

Имре Санто:

БОРЬБА ЗА ОСТАНОВКУ ТУРЕЦКОЙ ЭКСПАНСИИ В ВЕНГРИИ

Когда после взятия крепости Буды (1541 г.) султан Сулейман в точке столкновения интересов немецко-римской империи и турецкой власти основал „самостоятельное" государство, перед монахом Фратер Дердь стояла трудная задача: создать предпосылки для существования нового государства — Трансильвании. Разочаровавшийся в турках монах приближался к Габсбургам. В договоре, заключенном 29-го декабря 1541 г. в городе Дялу он подписал соглашение с Фердинандом о передаче Трансильвании. С этого времени его политика имела два направления: с одной стороны он хотел осуществить территориальное единство страны, но в то же время постоянно следил за обеспечением и постройкой границ восточных областей, доверенных ему.

После взятия Буды турецкая угроза оказалась на первом плане политики немецкой империи. После взятия обратно столицы Фердинанд организовал сильную армию, которая под главным командованием Иоахима Бранденбургского отправилась в Венгрию. Общественность возлагала большие надежды на этот поход. Но благоприятное для похода время пропало. Из-за промедления жалованья солдаты проявляли нетерпение; их ряды косили эпидемии. В конце сентября отряд осадил не Буду, а Пешт, безуспешно штурмуя его на протяжении целой недели, а 6-го октября, вследствие материального и финансового краха оставил его — битой армией.

Позорный провал немецкой имперской армии вызвал недовольство в стране, сделал невозможным проведение в жизнь договоров, подписанных в Дялу и Вараде и территориальное объединение страны. Фратер Дердь считал своей самой срочной задачей построить и организовать Восточную Венгрию, чтобы, таким образом, избежать турецкой экспансии.

Попытка имперской армии взять обратно Буду прямо вызвала новое наступление со стороны Сулеймана. Основной целью похода султана было взять несколько крепостей и городов по реке Драве и в задунайской области, чтобы обеспечить Буду и район между Дунаем и Тисой. Были взяты Валпо, Шиклош, Печ, Эстергом, Тата, Секешфехервар. Фердинанд даже не попытался помощь их защитникам. Таким образом туркам без особенно серьезных усилий удалось увеличить территорию, захваченную в 1541 г. Около Буды, на западной части, на правом берегу Дуная они вырвали из земель страны оборонительный пояс в общем шириной 100 км.

В 1544 г. расширение оккупированных земель, связывающих крепость Буду с крепостями, находящимися по Нижнему Дунаю, продолжал будайский паша и подчиненные ему санджакбеги. Турецкий клин развился в плацдарм и Буда стала центром такой сети крепостей, внешний пояс которого образовали взятые турками Секешфехервар, Тата, Эстергом, Ноград, Вишеград и Хатван. Таким образом после того как Буда была потеряна, несколько лет спустя военные действия переместились из области Серемшег в горы Матра, а также в области Веспрем, Дьёр и Комаром. Порта планомерно расширяла этот, с точки зрения турецких выступлений настолько важный пояс. В результате расширения турецкого завоевания положение оказывалось таким, что с ним не могли не считаться и затисские районы, которые осознали, что единственная для них возможность избегать турецкого завоевания кроется в их присоединении к Трансильвании.

Из-за немецкой религиозной войны в политике императора Карла V. и короля Фердинанда вопрос о войне с турками становится все менее важным. Султан также был склонен к миру, так как он готовился к войне на Востоке, против Персии. Так, за продолжительной сделкой следовало перемирие сроком на 1,5 года, а в конце 1547 г. заключения мира на 5 лет между Карлом и Фердинандом, с одной стороны, и странами Сулеймана, с другой. Венгерский король признал все турецкие завоевания и согласился уплачивать туркам ежегодную дань в качестве „подарка" за уменьшенную страну — 30,000 золотых форинтов.

Заключенный в 1547 г. мир дал правовое основание разрыву территории страны на три части и узаконил изменения, происшедшие вслед за взятием Буды. Обе воюющие стороны примирились с тем фактом, что оружием они не в силе вытеснить друг друга из страны. События, происшедшие в габсбургской империи — вследствие которых стало несомненным, что Венгрия не может надеяться на свое освобождение — дали совершенно другое направление политике монаху Фратер Дердь. В данных условиях многим казалась более успешной оборонительная политика — представителем которой был монах, и которая путем уплаты налогов стремилась препятствовать переход затисских и трансильванских областей в руки турок —, чем политика Фердинанда, не считавшаяся с настоящими интересами Венгрии и подчинявшаяся хаотичным и лабильным отношениям немецкой империи.

На 5 лет наступил сравнительно спокойный период для сохранившейся части страны, по крайней мере не было больших военных действий и выступлений. Но народы Венгрии и в это мирное время испытывали гнет турок; значительная часть страны страдала от турецкого владычества, так как разбойничьи набеги все время продолжались.

TARTALOM

SZEGFŰ LÁSZLÓ: Az Ajtony-monaa 3
MAKK FERENC: Megjegyzések II. Béla történetéhez 31
KRISTÓ GYULA: I. István és családja Árpád-kori történetírásunkban 51
SZÁNTÓ IMRE: Küzdelem a török terjeszkedés megállításáért Magyarországon 1541—1547 75
A német birodalom 1542. évi hadjárata 77
Szulejmán szultán hadjárata 1543-ban 83
A török terület kibővítése 1544-ben 92
Az 1547. évi béke 95

A kiadásért felelős a József Attila Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karának dékánja.
A kézirat nyomdába érkezett 1971.
Megjelenés 1972. Példányszám 400. Terjedelem 10 (A/5) ív.
Készült monószedéssel, ives magasnyomással az MSZ 5601-59 és az MSZ 5602-55 szabványok szerint.
72-5904 — Szegedi Nyomda